
TANULMÁNYOK

KENDE PÉTER

A politikától való elfordulás mint a XXI. század kihívása

Az alább következő fejtegetés értelemszerűen Magyarországra is vonatkozik (vagy ha úgy tetszik, elsősorban rá), fogalmilag azonban országok szélesebb csoportját érteni. A „politikától való elfordulás” problémája, aminek pontosabb meghatározására mindjárt sor kerül, ugyanis a demokrácia sajátja, – olyannyira, hogy ebben a formában (vagyis mint a probléma) csakis demokratikus politikai rendszerekben vetődhetik fel. Ebben az értelemben, a címben jelzett „kihívás” a jelenkori demokráciák teljes kultúrkörére kiterjedő, illetve kiterjeszhető probléma.

A problémát jelölő kulcsszó („elfordulás”) nyilvánvaló kapcsolatban van a politikai részvétel közismert s meglehetősen sűrűn emlegetett fogalmával, s olyan helyzetre utal, ahol a részvétel intenzitása meggyengülőben van, ha nem éppen nulla felé halad. A politikától való elfordulás mint jelenség rokonságban van a „kivonulás” fogalmával, úgy ahogyan az Albert Hirschman ismert triádájában megjelenik.¹ Annál azonban passzívabb magatartásformára utal; pontosabban: nem tartalmazza a tiltakozásnak azt az elemét, amely a Hirschman-féle exit fogalom tulajdonképpeni magja. Arról nem is szólva, hogy egy politikai közösségből (államból, nemzetből, városból) „kivonulni” egészen mást jelent, mint földrajzilag ott maradni, s eközben részleges vagy teljes érdektelenséget mutatni a nevezett közösség politikai ügyei iránt. Így pontosítva látható, hogy az „elfordulás” semmi egyéb, mint a részvétel ellentéte, negációja.

AZ ELFORDULÁS MINT TÉNYKÉRDÉS

Fejtegetésem abból a megfigyelésből indul ki, hogy az „elfordulásra” utaló jelek Magyarországon is, de másutt is, szaporodóban vannak. Az elfordulás valószínűsíthető okairól a következő részben lesz szó, megengedő feltételéről azonban helyénvaló mindjárt bevezetőben említést tenni. Van ugyanis a demokratikus politikai rendnek egy mindenki által ismert, de érdekes módon úgyszólván sehol, semmilyen alkotmányban tételesen nem kodifikált alapelve, amely úgy hangzik, hogy „a politikai részvétel nem kötelező, ezzel szemben a közösség minden tagjának joga van a politikai küzdőterre való belépésre, s ugyanúgy az onnan való kivonulásra”². Elsőre ez az elv nagyon triviálisan hangzik, a valóságban azonban élesen megkülönbözteti a demokratikus rendszereket az olyan diktatúráktól, ahol a „részvétel” (mármint hangos egyetértés formájában, de néha még ennél is megalázóbb módon) kötelező. Más szóval demokráciában, a közügyekben való részt-nem-vétel, az azok iránti teljes közömbösség ugyanolyan elfogadott, ugyanolyan legitim, mint a részvétel és az aktív elkötelezettség, ennél fogva, mint attitűd szabadon gyakorolható, és ennek köszönhetően statisztikailag mérhető is. Egy őrjöngő kommunista diktátor uralma alatt – mondjuk Ceausescu vagy Fidel Castro országában – nehéz volna a politikai nagygyűlések résztvevőinek számából az állampolgári elkötelezettség fokára következtetni. A rendszer állapotára valamivel inkább – de ez már egy másik kérdés.

Nos, melyek tehát azok a jelek, amelyekből – demokratikus viszonyok mellett – az állampolgároknak a politikától való elfordulásra lehet következtetni? Ha a számszerű mérhetőséget is szem előtt tartjuk, akkor leginkább három jelenségcsoport említhető: 1. a választási részvétel gyengülése, 2. a politikai pártok taglétszámának csökkenése, illetve az aktív támogatók körének beszűkülése, 3. a szorosabban vett politikai orgánumok, elsősorban a pártszínekben jelentkező napi- vagy hetilapok visszaszorulása, esetleg teljes megszűnése. Fogalmilag ide kellene sorolni az ún. civiltársadalmi aktivitás csökkenését is, minthogy azonban ennek számszerűsítése nagyon nehéz, s még amikor lehetséges, akkor sem meggyőző, az erre vonatkozó adatokat nem-igen lehet (egyelőre csak képzeletben felállított) jelzőrendszerünkbe bevonni.

Az első pontra vonatkozóan a Nyugat-Európában megfigyelt trendek egyelőre csak hipotetikus – és nagyon óvatos – következtetésekre jogosítanak fel³. Csökkenő részvételi trend nem annyira az országos, mint inkább a regionális és az európai választásokon mutatkozik. Sokkal egyértelműbb ennél az, ami két másik indikátorral kapcsolatban megfigyelhető. Igazi tömegpártok ma már úgyszólván egyetlen nyugat-európai országban sincsenek, holott a XX. század első felének demokratikus köz-

életére, de még az 1945 utáni első évtizedekére is az ilyen képviselmények nyomták rá bélyegüket. A század utolsó harmadára azonban az egykori bal- és jobboldali tömegpártok, a képmező felé eltolódva, fokozatosan alakultak át olyan választási-előkészítő gépezetökké, amelyeket egy meglehetősen szűk, hivatalos elit működtet az egyszerű párhívek többnyire szimbolikus részvételével⁴. Ugyanígy a szó szoros értelmében vett pártsajtó is már a múlté. Tudniillik pusztán attól, hogy egy politikai napivagy hetilapnak nem titkolt pártszimpátiái vannak, még nem tekinthető pártlapnak. Ehhez az is szükséges, hogy a fejlécén mint ilyen hirdesse magát, s hogy a főbb közügyekben cikkei többé-kevésbé hivatalos pártálláspontot képviseljenek. Nos, ebben az értelemben talán a L'Humanité, a francia kommunisták központi orgánuma az utolsó pártlap egész Európában...

A közép- és kelet-európai új demokráciák az 1989-es változásokot követő években köztudomásúlag igen gyorsan ráálltak a nyugat-európai trendre mind a párttagsági létszám, mind a pártsajtó vonatkozásában. A választási részvételt illetően pedig még ennél is furcsább trendet produkáltak. Több országban ugyanis (ezek közé tartozik, Lengyelország és Ukrajna mellett Magyarország is) a távolmaradók száma már az első szabad választásokon is elérte vagy meghaladta az 50%-ot, s ez az arány a továbbiakban sem javult számottevően. Ez mint jelzés akkor is figyelemre méltó, ha térségünk viszonylatában egyelőre még nem mondható általánosnak⁵. Tudniillik még ott is, ahol a részvétel aránya normálisnak mondható – mondjuk, 70-80%-os –, a színen lévő pártok (politikai irányzatok) támogatottsága ingtag, összefüggésben azzal, hogy a választók elkötelezettségi fokai alacsony, vagyis hogy alig van olyan párt, amely számottevő választói réteg tartós lojalitására támaszkodhatna. „A régióban teljesen nyitott és csapongó a választói piac”, állapítja meg Kéri László, Magyarországot illetően in concreto a pártok alacsony presztízsét, a politikai intézmények iránti bizalom csökkenését említve, s azt hogy „helyi szinten úgyszólván nem is léteznek a pártok, a lojális aktivitás legfeljebb a kampányhetek idején támad föl tetszhalálából”⁶.

Közép- és Kelet-Európában a politikától való elfordulás egy árulkodó jele az is, hogy az érdekegyesítésre képes, kormányzati programmal fellépő pártok mellett, s nemegyszer azok helyett, alkalmi személyi koalíciók és álpártok (pl. „sörivők pártja”) hódítanak tért a választók körében. Ez különben Nyugat-Európában sem teljesen ismeretlen, például Dániában, ahol az adómegettagadók érték el többször is választási sikert, vagy Franciaországban, ahol a „vadászok pártja” 1997-ben olyan szavazati erőre tett szert, hogy lobbiként tudja sakkban tartani az éppen többségben levő kormánykoalíciót...

Távol áll tőlünk a szándék, hogy a vázolt jelenségekből egyértelmű és végleges következtetéseket vonjunk le⁷. Abból, hogy egy

bizonyos tendencia egy bizonyos időn át megfigyelhető, nem következik, hogy az a továbbiakban is ugyanúgy alakul. A demokratikusan korlátozott államok történetében mindig voltak aktívabb és passzívabb korszakok. A politikai részvétel csökkenésének lehet az az egyszerű oka is, hogy a rendszer „jól be van járva”, a gépezet olajozottan működik, ebből következően a közönség figyelme más dolgokra irányul, a közügyek intézése, a vezetők cseréje nem vált ki belőle heves érzelmeket. Megfordítva, erősödő politikai aktivitásra sarkallnak az olyan fejlemények, amelyek megtörik a hétköznapi rutinját, így például a háborúk, a gazdasági krízisek vagy más váratlan külső fenyegetések.

Nos, ami a fentebb tárgyalt trendek nyomán mégis gyanúra ad okot, az a politikából való tömeges kilépésnek és az akut krízishelyzeteknek az a kombinációja, amely az ezredvégen, elsősorban Kelet- és Közép-Európában, de a demokratikus világ más régióban is előállt. Ez a furcsa kombináció az, ami – úgy gondolom – behatóbb analízisre és magyarázatra szorul.

AZ ELFORDULÁS LEHETSÉGES OKAIRÓL

Még a tények felvázolásánál is hipotetikusabb az, ami az alábbiakban következik. Hiszen pontosan feltárható „oka” csak egy nagyon lehatárolt eseménynek lehet. Szélesebb kiterjedésű társadalmi fejlemények esetében szükségképpen többféle előzmény közös eredőjéről, párhuzamosan működő, egymást hol erősítő, hol kioltó tényezők együtthatásáról van szó, s a legtöbb, ami egy elemzéstől várható, hogy ezeket feltárja. Súlyozásuk inkább megítélés kérdése, mint ténymegállapításé (s ez még akkor is így van, amikor a feltételezett tényezőket számszerűsítik és tetszetős modellbe egyesítik).

Lássuk ezek után, milyen előzmények és hatóerők fedezhetők fel a fejtegetésünk első részében szemügyre vett jelenségek mögött?

Az első és legnyilvánvalóbb előzmény: az individuális életsemény mindenkori kiteljesedése. Aligha szorul bővebb kifejtésre, hogy a demokrácia mint politikai rendszer kedvez az individuum- (esetleg család) központú életstratégiának. S bár ez nem vonja eleve maga után a közösségi célok iránti közönyt, mégis konkurenciát támaszt azoknak. Már fentebb említettük, hogy a demokrácia olyan rendszer, amely legalábbis megengedi a közügyekből való kivonulást. Ez a hatás azonban nem egyértelmű. Miközben a nagypolitikai, globális részvétel vonzereje csökken, az individuális életstratégia nagyon is ösztönző lehet partikuláris ügyekre („single issues”) való bekapcsolódásra. Más szóval az individualizmus nem minden esetben depolitizáló. Háttéré és elindítója ellenkező irányú folyamatoknak is, amelyeknek (politikai) tartalma: a már megszerzett jo-

gokért vagy azok további kiszélesítéséért folytatott harc, az egyéni életstratégiát kedvezőtlenül érintő fejlemények elleni védekezés. Mindezt, ha úgy tetszik, a modern élet komplikálódása is maga után vonja.

Talán helyénvaló itt megjegyezni, hogy a „modernkor” itt nem az ezredvéget jelenti, hanem már a XIX. századot is. Hiszen a „modern szabadságról” szóló nevezetes esszéjében már Benjamin Constant felhívta a figyelmet arra, hogy az antik szabadságfelfogással szemben (amelynek középpontjában a közös szabadságok aktív védelme állott) a modern ember szabadság-esszménye individuális⁸.

S melleleg már őt is nyugtalanította, hogy „elmerülve egyéni függetlenségünk élvezetébe, egyéni érdekeink érvényesítésének hajszolásába, túlonúl könnyen lemondunk a politikai hatalomban való részvétel jogáról”⁹. Amiből arra szabad következtetni, hogy a politikától való elfordulás, legalábbis tendenciálisan, az individuális szabadságokat kiterjesztő, piaciilag szervezett modernkor kezdeteitől fogva jelentkező fejlemény¹⁰.

Egy második valószínűsíthető tényező: a demokráciából való folyamatos kiábrándulás azoknak a kellemetlen, olykor lesújtó tapasztalatoknak a fényében, amelyeket a közember a demokratikus intézmények működése során szerez. Engedtessek meg, hogy ezekre itt a lehető legrövidebben utaljunk, hiszen csupa olyan dologról van szó, amelyek a közbeszédben – nevezetesen a mai magyar közbeszédben – dominánsan jelen vannak. Például a választási ígéretek teljesülésének alacsony fokáról vagy a korrupcióról. Vagy arról, hogy a politikai életet döntően meghatározó pártok oligarchikus felépítése mellett a közpolgárnak jószerevével csak a statisztika szerepe marad. Mint tudjuk, e negatív vélekedések – illetve tapasztalatok – nem mai keletűek, és ez megint azt a kérdést veti fel, hogy lehet-e velük mai fejleményeket magyarázni, pontosabban, hogy a fejlemény, melyet magyarázni hivatottak, mai keletű-e? Korrupció, pártoligarchia, választási becsapás már régtől fogva van (az erre vonatkozó pamflettermelés és szakirodalom egész könyvtárat tölt meg csak a mögöttük lévő egyetlen évszázadban!) – miért lehetséges akkor egyáltalában tömeges politikai elkötelezettség a demokráciában?

Ezt a kérdést futólag már érintettem, amikor arra hívtam fel a figyelmet, hogy az „elfásulás” és az „újraaktivizálódás” korszakai – mintegy a politikai konjunktúrával összefüggésben – váltják egymást. Föltételezhető, hogy a jól bejárattott, évtizedek óta azonos pártszerkezetben és többé-kevésbé stabil kormányzat alatt élő nyugati demokráciák egy része az „elfásulás” fázisában van. A kelet-közép-európai új demokráciák esetében azonban ez a magyarázat nem működik, s valami másban kell az elfordulás okait keresni, például abban, hogy a demokratikus

rendszer valósága már kezdettől fogva ütközésbe került azokkal a társadalmi várakozásokkal, amelyek a szovjet-kommunista rendszer összeomlását kísérték¹¹.

Egy harmadik magyarázó tényező a globalizációnak nevezett jelenségcsoporthoz kapcsolódik. Rövidre fogva: ha a politikai közösség tagjaiban az a benyomás alakul ki, hogy a nemzetállami alapon történő döntéshozatal, ha nem is egészen tehetetlen a működésre nehezedő külső (gazdasági stb.) folyamatokkal szemben, de csak kismértékben képes ellensúlyozni azokat, akkor nyilvánvalóan csökken az érdeklődésük a politikai játszma iránt. Kivéve persze, ha ez a játszma valami más okból látványos fejleményeket produkál. (Ide sorolható a szélsőségek felépése is.)

A globalizáció kiváltotta érdekcsökkenést elvben kompenzálhatná a politikai döntés magasabb – például európai – szintre emelése. Furcsa módon azonban az ilyen irányú fejleményekre az európai választópolgárok egy jelentős része ugyancsak szkeptikusan vagy éppen ellenségesen tekint. Arról pedig végképp nem sikerült meggyőzni őket, hogy az európai parlamenti választásokon való részvételnek igazi tétje és jelentősége volna.

Ez a tényező – az előbb említettel együtt – tulajdonképpen egy rejtett legitimitási krízis része¹². Ezt a krízist az táplálja, hogy a politika nem tudja eljátszani a hivatásának megfelelő szerepet. A gazdaság és a politika közötti viszonyoknak ez az elbillenése korántsem századvégi fejlemény, bár az is nyilvánvaló, hogy a technikai haladás ütemének felgyorsulása, a kontinensek közti gazdasági verseny kialakult viszonyai mellet, eddig nem ismert nyomatékot ad neki. Ehhez képest a demokrácia századvégi állapota meglepően stabil. Hasonló krízishelyzetekből ugyanis a XX. század első felében politikai robbanások keletkeztek, amelyek antidemokratikus forradalmi tömegpártok uralmát tették lehetővé. (Gondolok itt a fasiszta típusú rendszerekre, amelyeket forradalmilag Francois Furet elemzését¹³ követve nevezek.) A századvég egyik érdekessége, sőt igazában véve talánya, hogy a fentebb vázolt legitimitási krízis, illetve annak állandóan jelen lévő potenciálja a húszas-harmincas évek politikai fejleményeivel összemérhető következményekkel nem járt. Antidemokratikus forradalmi tömegpártok – olyanok amelyek valóban tömegeket volnának képesek megmozgatni, nincsenek a színen. vagy ha vannak, nem forradalmiak csak mérsékelten demokráciaellenesek. (Jellegzetesen ilyen például Jörg Haider pártja) a szélsőséges, radikálisan antikapitalista és antiliberalis kritika, hogy úgy mondjam, a „posztmodern értelmiség” sajátja. Már pedig ez a létszámát tekintve is meglehetősen szűk réteg társadalmi hatását illetően egyáltalában nem hasonlítható a század első harmadának forradalmi mozgalmaihoz.

Egy további tényező, amelyről beszélni kell, a politikai – vagy még pontosabban, a politikai-gazdasági – alternatívák beszűkü-

lése. Erről szól, nem pedig a történelem végéről, Francis Fukuyama sokat emlegetett, de úgy látszik, nemigen olvasott könyve¹⁴. Újabban még nála is hangsúlyosabban pendítette meg ezt a témát egy francia politológus¹⁵. Alternatívák beszűküléséről azért lehet, sőt indokolt beszélni, mert a fasiszta típusú kormányzati rendszerek diszkreditálódása, a szociáldemokácia piacpárti fordulata, a leninista államszocializmus összeomlása és a liberalizmus (a szabadságelvű állam) ideológiai diadala után a nyugati típusú demokráciának, legalábbis az európai kultúrkörben nincsen igazi alternatívája. Ennek egyik szembetűnő következménye a nyugatias jellegű politikai rendszerek uniformizálódása mind szervezeten, mind a jogrendszer vonatkozásában. Az Európai Unió ennek egyik leglátványosabb terepe (ám bár nem az egyetlen, hiszen ugyanilyen irányú hatást fejt ki az Európai Tanács, az OECD, sőt bizonyos fokig az ENSZ is). De éppen az uniformizálódás váltja ki azt a hatást, amelyről itt szó van. Számottevő ideológiai alternatíva híján a demokratikus politika alig ad teret bal- vagy jobboldali variánsok kibontakozásának, ennél fogva azt teszi, hogy kreatív képessége kifulladt, s realitása voltaképpen csak egyugyanazon alapmetódus rutinszerű ismétlésére szűkölt le. „Ez az egy van, s dőreség volna abban reménykedni, hogy másképp is lehetne.” Ez az illúzióvesztés – amely Kelet- és Közép-Európában különösen erős, de Nyugat-Európában is mind sűrűbben megfigyelhető – aztán találkozik az előző pontban tárgyalt elégedetlenséggel, vagyis azzal, hogy a politikai döntés csak követi a piaci erők által előírt útírányt. A századvégi ember szemében tehát az „igazi élet” terepe a piac, a technika és a tudomány, a közös jövő ott dől el, nem a politikában.

Nos, nagyjából ezekkel a tényezőkkel magyarázható – szerintem – a politikától való tömeges elfordulás jelensége. A folyamat háttere egyrészt az individuális életeszmény diadala, másrészt a politikai intézményekből való kiábrándulás, harmad- és negyedrészt a piaci viszonyok dominanciája és az alternatívák hiánya. Ráadásul a demokrácia rutinszerű, drámáktól és forradalmi kihívásoktól mentes működése elfeledteti, hogy a dolgok *másképp is lehetnének*, vagyis hogy a szabadság nem magától értetődő adottság. Össztársadalmi méretekben érvényesül az Olson által olyan szemléletesen elemzett¹⁶ potyautas-szindróma, más szóval, hogy az állampolgárok mind nagyobb száma él abban a meggyőződésben, hogy a politikai gépezet nélküle is elvégzi azt, ami várható tőle. Az állampolgári elkötelezettség megőrzéséhez, tömeges fennmaradásához valószínűleg a mai nál nagyobb *veszélytudatra* volna szükség.... Ez magában véve nem kívánatos – a béke mégiscsak jobb, mint a békétlenség –, de mint logikailag kihámozható követelmény jól rávilágít a politikai ráció egyik nagy paradoxonjára.

MENNYIBEN „KIHÍVÁS” A POLITIKÁTÓL VALÓ ELFORDULÁS?

A válasz e kérdésre, úgy gondolom, az eddig elmondottakból szinte automatikusan adódik. Három nagy veszélyre szeretném itt a figyelmet ráirányítani:

1. A politikától való tömeges elfordulást *in extremis* utat nyit a demokrácián kívüli szélsőséges erőknek, annak hogy a politikai főhatalmat fanatikus csoportok, hidegfejű diktátorjelöltek vagy minden felelősség nélküli demagógok kaparintsák kezükbe, akik élő politikai közösség híján – vagy még pontosabban: annak gyöngeségét kihasználva – egy *képzelt közösség nevében* gyakorolják a hatalmat. Már Arisztotelész is tudta, hogy a zsarnokság a demokrácia romlásterméke, s egészen a középkor végéig ez az összefüggés közhelyszámba ment. Az antik tradíció a zsarnok hatalmat elsősorban az erkölcsök romlásával hozta kapcsolatba, de a XX. század tapasztalata megtanított minket arra, hogy a diktatúra, s különösen annak tömeges elfogadása, lehet a demokráciában való csalódás és a közömbösség terméke is.

2. Egy kevésbé extrém, s egyébként manapság tényszerűen is megfigyelhető következménye a politikából való tömeges kivonulásának az, hogy az ügyek intézése mindinkább egy exkluzív, zárt oligarchia kezébe kerül, amely hol a szaktudás nevében, hol a szerzett tapasztalatra hivatkozva formalitássá silányítja a demokratikus intézmények működését. (A jelenség alapszinten is megfigyelhető, a „közvetlen demokrácia” olyan terepein, mint a lakóközösségek vagy a szakszervezetek, ahol gyakorlatilag mindig több az ellátandó teendő és a betöltendő funkció, mint az erre vállalkozó jelölt.) Félreértések elkerülése végett: a baj nem az, hogy a képviseleti rendszer működtetéséhez képviselők, vagyis „elitek” kellenek, s hogy – amint erre már Schumpeter rámutatott¹⁷ – a demokrácia bizonyos értelemben nem egyéb, mint versengő elitek váltakozó kormányzata. Addig, amíg az elitek és választóik között élő kapcsolat van, a képviseleti demokrácia rendeltetészerűen képes működni. Ezzel szemben, ha megszűnik a társadalmi háttér – mert a civil társadalom kivonult a politikából, s ennek folytán az elit önjáróvá vált –, beáll az a veszélyhelyzet, amelyről itt szólunk.

3. Egy harmadik, s némileg más természetű következmény: a társadalom különféle csoportjait összekötő kapcsolatrendszer (*le lien social*) meggyengülése. A modern szociológiai szemlélet hajlamos megfélekedezni arról, hogy a politika nemcsak a konfliktusok színtere, de ugyanakkor a közösségi szolidaritás legfontosabb cementje is. e cement nélkül még „kollektív identitások” sem léteznének (a magam részéről „identitás” helyett inkább összetartozás-tudatról beszélnék) a politikai azonosulás meggyengülése ennél fogva az anarchia és a decivilizáció veszé-

lyét villantja föl. Bayer József helyesen mutatott rá¹⁸ arra, hogy a politikai rendszereknek – vagy rövidebben szólva, az államnak – civilizáló hatása (is) van, ami fölött korunk posztmodern ideológiái túl könnyen siklanak el.

Az utolsó megjegyzés mélyebb elemzésben tulajdonképpen azt a kérdést veti fel, hogy lehetséges-e szabályozott együttélés pusztán individuális érdekeltség alapján, mintegy piaci módra, mégpedig (s ez itt a lényeg) *államszerű politikai háttér nélkül?*

Például úgy, hogy az egyének transznacionálisan, vagyis saját területi közösségükből kiszakadva, önkéntesen választott *hálózatokba* tagolódnak be? A kommunikáció legmodernebb technikai kétségkívül valami ilyesmit előlegeznek meg, és sokak fejébe ez a XXI. század felsejlő utópiája. Kérdem azonban, hogy az önkéntes hálózatoknak ebben a képzelte rendszerében ki szavatolná „a Lady biztonságát”, a hálózati tagok emberi és politikai jogait, ki gondoskodnék arról, hogy a hálózat nem veri át őket?¹⁹ Az emberi jogok és a személyi autonómia ezredvégi nagy konjunktúrájában mintha megfeledeznénk arról az elemi tényről, hogy a gyengék és kiszolgáltatottak jogait bizony csak az államszerű szervezetek képesek biztosítani. Márpedig államot, pláne demokratikusot, csak a politikai együvé tartozás érzése tarthat fenn!

Összefoglalóan: a politikától való eltávolodás alapján véve a modern demokrácia által létrehozott, többé-kevésbé olajozottan működő jogállam terméke, amely másfelől összefügg a modernitásnak azzal a fő tendenciájával, hogy előbb emancipálja, majd mindenek fölé emeli az individuumot. Ezt az individuális alanyt hovatovább csakis a jogai megőrzéséért vagy kiszélesítéséért vívott állóharc köti össze a közigazgatáséival, ezért aztán erős kísértésben van, hogy saját magát teljességgel absztrahálja a közösségtől (vagy ami ugyanaz: a politikától). Félő, hogy idáig hajtva, ez az emancipálódási kísérlet ugyanolyan illúzióknak fog bizonyulni, mint a világ forradalmi átalakításának annyi más újkori utópiája...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bayer József: *A politikai legitimitás*. Bp., 1997. (Napvilág)
 Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Bp., 1997. (Atlantisz)
 Dahl, Robert A.: *A pluralista demokrácia dilemmái*, Bp., 1996. (Osiris)
 Fricz Tamás: *A magyarországi pártrendszer 1987–1995*. Bp., 1996 (Cserépfalvi)
 Fukuyama, Francis: *The End of History and The Last Man*. New York, 1992. (The Free Press)
 Furet, Francois: *Egyillúzió múltja*. Bp., 2000. (Európa)
 L. Garber–E. D. Bjornlund: *The New Democratic Frontier*, Washington, 1992.
 Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz*. Bp., 1999. (Helikon)
 Hirschman, Albert O.: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Bp. 1995. (Osiris)

- Kende Péter: *A köztársaság törekeny rendje*. Bp., 2000. (Osiris)
 Kéri László: *Tíz év próbaidő*. Bp., 2000. (Osiris)
 Körösnéyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., 1993. (Századvég)
 Olson, Mancur: *A kollektív cselekvés logikája*. Bp., 1997. (Osiris)
 Sartori, Giovanni: *Demokrácia*. Bp., 1999. (Osiris)
 Schumpeter, Joseph: *Capitalism, Socialism, and Democracy*, London, 1942. (Allen and Unwin)
 Szabó Ildikó-Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Bp., 1998 (Minoritás Alapítvány)
 Taguieff, Pierre-André: *L'effacement de l'avenir*. Paris, 2000. (Galilée)
 Vásárhelyi Mária: *Rendszerváltás alulnézetben*. Bp., 1995. (Pesti Szalón).

JEGYZETEK

- ¹ Lásd Hirschman/1995/. A politikai részvételtől 1. még Dahl /1996/, 20-22, valamint Sartori /1999/, 66-69
- ² Lásd. Kende (2000), 94.
- ³ Egy nemrégiben íródott francia politikatudományi munka például azt állítja, hogy a közügyek iránt érdektelenek száma már-már a választók felére tehető. Lásd Taguieff (2000), 223.
- ⁴ Lásd Körösnéyi (1993), 177-183.
- ⁵ A kelet- és közép-európai új demokráciák első évtizedének választásairól jó összefoglalást ad L. Garber-E. D. Bjornlund, 1992: *The New Democrate Frontier*
- ⁶ Kéri (1998), 43-45.
- ⁷ Velünk ellentétben Fricz Tamás például, miközben megállapítja, hogy „a magyar állampolgárok többsége depolitizált”, bizonyos felmérésekből azt a következtetést szűri le, hogy „a pártrendszerrel kapcsolatos kritika nem jelenti egyben (...) a demokrácia egészétől való elfordulást”. Lásd Fricz (1996), 194 és 43.
- ⁸ Constant (1997), 235-260.
- ⁹ Uo. 258.
- ¹⁰ Ezt az összefüggést Hankiss Elemér is elemezi. Lásd Hankiss (1999), 95-96.
- ¹¹ Ezt a hipotézist fogalmazom meg a kommunizmus utáni államiságról írott és nem rég megjelent könyvemben. Lásd Kende (2000), 107. – Magyarázó elemeket találunk olyan szociológiai felmérésekben is mint aminőkkel Vásárhelyi Mária, Simon-Bruszt, Szabó Ildikó és mások dolgozataiban találkozunk. Lásd például Szabó-Örkény (1998), 71-72, Vásárhelyi (1995), 143 és 49-51.
- ¹² A késői modernitás legitimitás-kríziseinek problematikája különösen német szerzőket foglalkoztat, Jürgen Habermast, Claus Offe-t és másokat. Magyarul erről 1. Bayer (1997), 137-159.
- ¹³ Lásd Furet (2000), 13-106.
- ¹⁴ Fukuyama (1992).
- ¹⁵ Taguieff (2000).
- ¹⁶ Olson (1997), 53-54.
- ¹⁷ Schumpeter (1942), 22. fejezet.
- ¹⁸ a vándorgyűlésen elhangzott előadásában.
- ¹⁹ Lásd Kende, id. mű, 265-266.

BÉNDEK PÉTER

A nemzetállam szerepe az európai integrációban*

„Az Európai Unió olyan fejlődő politikai közösség, amelynek a jövője egyelőre bizonytalan.” Így hangzik Johan Olsen egyik cikkének (Olsen, 1996.) konklúziója, amelyet alighanem oszt a legtöbb Európa-tanulmányokkal foglalkozó kutató. Sem e kijelentés, sem a közvélemény nem kérdőjelezi meg a közösség perspektivikusságát, de az integrációs kényszer alapvetően politika előtti jellegét elismerve, a politikai szintet folyamatosan újratermelő alternatívák hálózataként fogja föl. Az integráció valódi konzervatív – nyitott végű – lépéssorozat, amelyben az egymást követő lépésekre csak a megelőző lépések bizonyított sikere esetén kerülhet sor.

Miféle politikai közösség fejlődik tehát Európában (Galtung, 1989.; Schmitter, 1992.)? Milyen világnézetek, elvek, elvárások és erőforrások kapnak domináns szerepet a folyamatban? Milyen lesz a kooperáció végső (?) formája, honnan meríti a legitimitását és hogyan képes reprodukálni önmagát? A kérdések mindegyike elég általános ahhoz, hogy ne lehessen zárt diszciplináris keretben megválaszolni, és elég nyitott ahhoz, hogy egyáltalán ne lehessen spekulatív módon lezárni. Az Európai Unió – túl a gazdasági és társadalompolitikai racionalitásán – tisztán politikai vállalkozás, amelynek jövőjét a középszintű tudomány (a politológia) nem képes előre jelezni, vagyis mondhatjuk, hogy az EU nem politológiai kérdés. A globális gazdaság-, társadalom- és civilizációelmélet, illetve a politikai döntések között hiányzik vagy inadekvát módon – a hagyományos tudományos minták átvételével – jelenik meg az a szint, amely az integrációt a politológia számára is észlelhetővé tehetné, és ez a tény

* A tanulmány megírását az OTKA támogatta (T 020791).

pontosan megmutatkozik a politológiai szakirodalom tétováságában. Az EU-val foglalkozó intézményi politológia az esztétika részévé vált, hiszen ízlések és hagyományok racionalizációjával foglalkozik. Ez és a politikai decizionizmus ereje mutatkozik meg abban is, hogy tíz évvel a kelet-európai rendszerváltozások után az EU még nem képes csatlakozási időpontot adni a visegrádi országoknak.

Jellemző a helyzetre a Maastrichti Szerződés szóhasználata, amely arra utal, hogy a tagállamok a kapcsolataikat nyilvánvalóan szorosabbra fűző dokumentum aláírása pillanatában sem tudták pontosan, hogy mit akarnak – ebből fakad az egyszerre mindent és semmit sem jelentő „mind szorosabb egység” (a an ever closer union) terminus. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy egyes értékelések szerint az összeütköző hatások bizonytalanságot keltenek az integráció politikai irányvételében (Keohane és Hoffmann, 1991.; Schmitter, 1996.; Sbragia, 1992.). Mivel azonban az integráció nyilvánvalóan inkább a konfliktuskezelés, mint a social engeneering („there’s no blueprint”) mentén halad előre, célszerű így is hozzájárulni. Kutatásaink az egyik legnyilvánvalóbb, ha nem mindjárt fundamentális – a nemzetállamok és az unió között feszülő – konfliktus irányultak, és megpróbálták számba venni e konfliktus jellegzetességeit, részeit és forrásait. Általában a konfliktusok kezelésében, ha nem is a megoldásában, Európa már nagy gyakorlatra tett szert, és ebből a célból sajátos – az orwelli újbeszédre emlékeztető – terminológiát is kifejlesztett (Laffan, 1992: 13–14.), de nem ismerünk olyan irodalmat, amely arra engedne következtetni, hogy a konfliktusokat absztraktabb módon generalizálta vagy megértette volna. Mivel nézetünk szerint az „europolitológia” lehetősége múlik azon, hogy ez megtörténik-e, nagy jelentőséget tulajdonítunk minden ilyen vállalkozásnak (Banchoff és Smith, 1999: 2.f; Weale és Nentwich, 1998.; Held, 1995.), noha természetesen nem elégedhetünk meg velük.

Jelenleg tehát sem az „europolitológia”, sem (az újbeszédet leszámítva) az európai politika számára nem áll rendelkezésre egy önálló, a radikálisan újszerű körülményekhez igazodó terminológia és normarendszer. Az európai folyamatok konceptualizálása leginkább a rögzült nemzetállami minták szerint történik továbbra is (vö. Milward, 1992.; Williams, 1991.), ami szorosan kapcsolódik az „europolitológia” politikai reflexiókként történő szétterjedéséhez. Amíg a nemzetállam a politológia vonatkozási pontja, addig a nemzetállam konfliktusai negatívumként jelentkeznek, és nem kaphatnak helyet a divergens logikák. Úgy tűnik, hogy ahhoz, hogy kilépjünk a létező keretből, ismernünk kellene egy egyelőre ismeretlen vonatkozási pontot, vagyis saját hajunknál fogva kellene kihúzni magunkat a szorító helyzetből. Ez nyilvánvalóan nem megy, ezért egyelőre nem tehetünk mást, mint hogy az imént említett konf-

liktusokat jelzésszerűen feltárjuk, és lehetőség szerint kimutatjuk bennük a hagyományos szemléleti keret feltöredezését. A nemzetállam–EU-konfliktus ezért számunkra már egy elavult koncepció részének látszik. Csak ezen belül volt értelmezhető például a szuverenitás fogalma, amely mára anakronisztikussá és inkohereenssé vált: az olyan kijelentéseket, mint hogy „azért nem kell félni az integrációtól, mert a nemzetállamok szuverenitása egy magasabb szinten újratermelődik”, ma már nem tartjuk érvényesnek (vagyis túl vagyunk azon, ahogy az igazságukat vitassuk) – ezzel azonban maga a szuverenitás-probléma veszítette el az érvényességét. A tény természetesen utal magának a nemzetállami paradigmának, azaz a genetikus terminológiának a kiüresedésére, és noha még számos hasonló fogalommal el lehetne végezni ezt a „koherencia-tesztet”, alább inkább megpróbáljuk általánosabban megfogalmazni a genetikus koncepció elavulásának következményeit. Azzal, hogy kimutatjuk ez utóbbi inkohereenciáját, és az e terminológia jegyében született politikai megoldások érvénytelenségét, reményeink szerint egy új keret kialakítására nyitunk utat.

A nemzetállam és az EU közötti ellentétek racionalizációjának leggyakrabban alkalmazott útja az, hogy a problémát a területi elv és a funkcionalizmus *konfliktusára* fordítják le (Olsen, 1996: 268.f; Beetham, 1990: 219.; Schmitter, 1991.; Deutsch, 1981: 340.f). A genetikus nyelvről a (neo)funkcionalista nyelvre történő áttérés azonban nem történhet meg veszteség nélkül. Míg a genetikus szemlélet egymástól eredendően független (területi vs. funkcionális) terminusokban írja le a nemzetállami és a supraállami szinteket, addig a fordítást követően a törésvonalak áthelyeződnek. Ezután már abban láthatjuk a problémát, hogy a nemzetállam nem tudja betölteni feladatainak egy részét, de továbbra is hasonló legitimitációt követel magának, mi több, kisajátítja a legitimitáció elvét, így mindent összevetve ellene hat az alternatív funkcionális központok stabilizációjának (Tilly, 1992.). A genetikus felfogás tehát még egymás komplementereinek tekinti azt a két szintet, amelyek a funkcionalista szemléletben jórészt egymás versenytársaivá válnak. A genetikus koncepció még a klasszikus szimbolikus elveket, a funkcionalizmus ellenben már a hatékonyságot (teljesítményt) nevezi ki a politikai rendszerek legfőbb normatív kritériumának (Haas. 1958.; Lindbeg és Scheingold, 1970.), és ezzel összefüggésben a szimbolikus elveket a területi elvre redukálva a funkcionalitással szembeni visszahúzó erőként állítja be.

Ez a változás vehető észre az EU-val foglalkozó legitimitációs vita háttérében (Beetham és Lord, 1998.; Schmitt és Thomassen, 1999.; Banchoff és Smith, 1999.; Jenkins és Sofos, 1996.). (A vitában többféleképpen alkalmazott legitimitás fogalom ebben az írásban a normatív igazolhatóságot és az expresz-

szív affirmációt közösen értjük, vö. Beetham, 1991.; Beetham és Lord, 1998: 15) A vita újfent igazolta a funkcionalista államszemlélettel szembeni hagyományos fenntartások jogosságát (Kerr, 1966.), azaz, hogy a legitimációból nem hagyhatók ki a szimbolikus, preracionális (identitásképző) elemek, amelyek viszont nem aktivizálhatók a funkcionalizmus égisze alatt. Mivel a hatékonyság elismerése nem tehető kizárólagos legitimációs tényezővé, a szorosabb integráció hívei egyre nyilvánvalóbban arra kényszerülnek, hogy újraértékeljék az EU hagyományos legitimációjának lehetőségeit, más szóval, hogy meginduljanak a területi elv újabb lehetőségei feltérképezésének és a funkcionalizmus rendszerébe való beillesztésének irányába.

Beetham és Lord szerint (1998: 17.) az EU legitimitása elsősorban az expresszív affirmáció aktusaiból nyerhető, amelyek lehetnek választási, népszavazási vagy közvélemény-kutatási kezdeményezésekre adott válaszok. Az ezekre vonatkozó felmérések azonban az EU komparatív legitimációs gyengeségéről árulkodnak, jöllehet még csak nem is teszik kérdéssé a funkcionalitás legfontosabb mutatóját, az európai intézmények normatív igazolhatóságát. Az európai identitáspolitiká felendülésén ezért egy csöppet sem kell csodálkozni, ezzel együtt azonban le kell szögezni, hogy a funkcionalizmus önálló nyelvként aligha fog még egyszer megjelenni. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy *belecsúszik* a genetikus koncepcióba, és az európai politikai közösséghez hasonlóan, amelyet szeretünk többkapcsolatú (multi-tiered) intézményi hálónak (network) nevezni, az Európai Közöség legitimációs nyelve is többkapcsolatúvá válik (Scharpf, 1999.; Kohler-Koch, 1998: 169.; Nicoll és Salmon, 1994.).

Mindenesetre az európai identitáspolitiká iránti igény megerősödésével a nemzeti identitásoknak és a nemzetállamoknak komoly ellenfelük támadt. Már első ránézésre nyilvánvaló, hogy ezek közül is a német (Blut und Boden) típusú etnikai identitáson alapuló nemzetállamok alkalmazkodása járhat nagyobb nehézségekkel, és a francia (citoyen) típusú állampolgári identitás veheti könnyebben az akadályokat (Fulbrook, 1996: 102.; Weil, 1996.; Banchoff, 1999.; Soysal, 1996.). Az utóbbi ugyanis névleg közelebb áll a funkcionalizmus nyitott, racionalista felfogásához, tehát inkább képesnek tűnik arra, hogy befogadja az európai állampolgárság eszméjét. Emellett azonban az identitáspolitiká három összetevője – az állampolgárság (citizenship), az etnicitás (ethnicity) és a nemzetiség (nationality) – közötti összefüggéseket a különböző európai országok szélesebb skálán fogják fel, ha egyáltalán felfogják (Guild, 1996: 32.).

Az Egyesült Királyságban például egy 1981-es törvény (a Brit Nemzetiségi Törvény – British Nationality Act) anélkül szabályozza a brit állampolgárságot (!), hogy definiálná a brit nemzetiség fogalmát (Guild, 1996: 32.). A nemzetiségnek egyedül az EU-val szemben ad jelentést, vagyis az állampolgárság (jogi)

terminusával határozza meg a nemzetiséget. A nemzetiségnek a legitimáció problémájához jobban kötődő definíciójára – miszerint a nemzetiség az adott állam tagjaihoz való szorosabb kötődés jogi kifejezése lenne – korábban a hágai Nemzetközi Törvényszék tett kísérletet (Liechtenstein v. Guatemala, 1955., IJC Rep. 15.). Mivel a nemzetiség az állampolgárság nemzetközi jogi komplementere, nem vonja maga után, hogy egy egyén nemzetiségéből az országára és a politikai rendszerére nézve legitimációs többlet keletkezzen. Az identitáspolitika szempontjából tehát a nemzetiségnek jelenleg nincsen jelentősége.

De nem mindig volt így. Annak ellenére, hogy az állampolgárság definíciója sokkal többet elárul a nemzeti identitáspolitikákról, mint bármi más, Cesarani (1996.) siet leszögezni, hogy az Egyesült Királyságban a nemzeti identitás, a nemzetiség és az állampolgárság közötti viszony sokáig kiegyensúlyozott és dinamikus volt (vö. Lunn, 1996.; Young, 1993.). Csak a brit birodalom felbomlásával és a brit gazdaság hanyatlásával esett ki az alkotóelemek közül a nemzetiség, és került helyére az etnicitás, ami után úgy tekinthetjük, hogy állandósult a brit nemzeti identitás válsága. Az egymást követő jogszabályok – Bevándorlási Törvény (1971), Brit Nemzetiségi Törvény (1981), Bevándorlási Törvény (1988), Oktatási Reform Törvény (1988) – folyamatosan szűkítették a brit állampolgársághoz való hozzájutás lehetőségeit, illetve erősítették a szigetországon belüli rasszizmust. Az európai állampolgárság felmerülése csak megerősítette ezeket a tendenciákat, sőt arra is látunk bizonyítékot, hogy a brit kormányok, leszámítva talán a most hivatalban lévő kabinetet, az Unióra is ráerőltetnék saját kirekesztő identitáspolitikájukat. A nemzetiség kérdésének kiesését az identitáspolitika konstrukciójából tehát ebben a tágabb keretben kell értékelni.

A francia típus sem tekinthető egyértelműnek. A *renani* és a *ius soli* elv vitája Strauss-szal és a *ius sanguinis*-szel távolról sem hozott létre olyan karakterisztikus álláspontokat, amelyek alapján Franciaország esetében az európai állampolgársággal szembeni nyitottságról, Németország kapcsán pedig elutasításról beszélhetnénk. Bár a francia jogszabályok megengedőbbek a britnél, a szocializációs követelmények meglehetősen szigorúak (Weil, 1996: 80. és másutt), úgyhogy a francia állampolgárság méltán nevezhető „kulturálisnak”. A kulturális követelmények viszont egyes esetekben – különösen a nem frankofón és a moszlim „területekről” származók körében – etnikai ellenhatást válthatnak ki, ami az eredetileg kulturális-szocializációs mintát etnikai irányba tolhatja, illetve tolja el. Ezzel elveszíti a jelentőségét a republikánus francia állampolgárság, és csökkenhet európai állampolgársági modell befogadására.

Németországban éppen ellentétes folyamatnak lehetünk tanúi az egyesítés óta. Bár az egyesítés gazdaság- és társadalom-

politikai nehézségei révén fellángolt a rasszizmus Németországban, kétségtelenül csökkent a közös Volksgemeinschaft iránti elkötelezettség. Az identitásképzés új formái is elismerést nyertek, amelyek nyomán az egykori Nyugat-Németország ma külön kulturális egységnek tűnik a Kelettel szemben. Ez nyilvánvalóan a *ius sanguinis* elv kudarca, amelyet lehet egymásnak ellentmondóan értékelni, de a jelentősége aligha tagadható. (Vö. ezzel szemben Fulbrook érvelését a vendégmunkások lényegében változatlan státusáról.)

Az említett három példa három nemrég még erős, egységes nemzetállam belső konfliktusairól árulkodik, és természetesen a sort még folytatni lehetne az olasz (Pugliese, 1996.; Brierley és Giacometti, 1996.), a spanyol (Corkill, 1996.) vagy a belga példával. Az állampolgársághoz fűződő identitáspolitika pluralizálódása vagy egyenesen „kiengedése” megkönnyítheti, hogy az európai és a nemzetállami állampolgárságok között ne támadjon konfliktus amiatt, hogy Brüsszel az etnicitásra való tekintet nélkül, pusztán a nemzetiség alapján biztosítana állampolgárságot a nemzetállamok polgárainak. De ettől az eszményi állapottól még távol vagyunk (Kosłowski, 1999.). Tekintve, hogy az identitás, a legitimitáció és az állampolgárság elválasztásának technikái egyelőre ismeretlenek, az európai identitás viszont leginkább kollektivistá, azaz a nemzeti lét valamiféle következményének tűnik, az, amiben egyelőre biztosak lehetünk, mindössze annyi, hogy a hagyományos keretek kudarcot vallottak, és egyelőre várat magára a *modus vivendi*vel kecsegtető európai identitáspolitika (Keane, 1995: 203.). A kézenfekvő (minimalista) megoldás minden bizonnyal az identitásképzés pluralizálódásának irányában keresendő, tekintve, hogy ha egymás mellett akarnak létezni, másféle legitimitációra van szüksége a nemzetállamnak és az Európai Uniónak. De mivel a nemzetállamok és Brüsszel kapcsolata inkább *ad hoc*, mint programmatikus, a legitimitások is apránként, a politikai decizionizmus jegyében épülnek föl, aminek a legnagyobb hátrányát abban látjuk, hogy a legitimitáció módszertanának átfogó reformjára nem kerülhet sor, és a rendszer folyamatosan újratermeli ugyanazokat a problémákat. A maximalista megoldás a hagyományos fogalmak és gyakorlatok azonnali elvetését követelné. Ez alapján gyökeres változtatást kellene kezdeményezni a politikai demokráciák gyakorlatában, el kellene gondolkodni a tömegdemokráciák és a liberális képviselői elv házasságán, és valamelyest anticipálni kellene tudni az információs társadalomból adódó, egyelőre még homályos politikai konzekvenciákat. A minimalista és a maximalista út között valószínűleg több lehetőség és kompromisszum áll eddig még felfedezetlenül.

A nemzetállamok és az EU kapcsolatainak tematikáját szerződések, törvények, irányelvek, ajánlások stb. rögzítik, de bármilyen intézmények jöttek is létre, bizonyos határok között

(ideértve az „integrációs spirál” logikáját is) semmilyen kérdés sem tekinthető megoldottnak vagy lefutottnak. Banchoff és Smith a „vitatott közösség” („the contested polity”) alcímet adták a kötetüknek, és minden jel szerint az igazságot fejezték ki ezzel. A könyvhöz írt bevezetőjükben világossá teszik, hogy a szupraállami legitimitás mérése a hagyományos nemzetállami eszközökkel (közvélemény- és „demokratikus déficit”-kutatással) a szokásos torzító tényezőkön túl is figyelmen kívül hagy néhányat (például az EU fokozatos beépülését a nemzetállami gyakorlatba, ami a specifikus reflexiókat összemérhetetlenné teszi; vagy az EU intézményrendszerének közvetettségét, ami érvényteleníti a nemzetállami mintára szabott közvetlen elszámoltathatóságot). Banchoffék következtetése az, hogy egy „vitatott közösségben” a legitimitáció lehetőségeit újra kell gondolni, el kell vetni a parallelizmus elvét, és inkább a kölcsönös függőséget kell előnyben részesíteni. Fentebb ezt az eljárást a genetikai és a funkcionális modell elkerülhetetlen összecsúsztatásaként aposztrofáltuk. A folyamat részeként, írja Banchoff és Smith (12–13.), az egységes nemzetállamra jellemző zárt, egyirányú afirmációs modell átadja a helyét egy diverzifikált, plurális, többirányú közlekedést lehetővé tévő döntéshozatali struktúrának, amely hajlékonyabban és hatékonyabban megfelel a devolúció és a részvétel igényeinek, mialatt a közös, organikus identitást is felváltják (az európai szintről van szó!) a plurális (funkcionális, szimbolikus stb.), de a legkevésbé sem összehajlíthatatlan identitások (vö. Banchoff, 1999).

Azaz a könyv szerkesztői (és szerzői) azt állítják, hogy az identitások és az intézményi reform összefüggéseinek feltárása jótékony hatással lehet az „europolitológiai” realizmusra. A két vizsgálati szint kölcsönös függésének elismerése mindössze azon a belátáson múlik, hogy ezek valóban hatnak egymásra (vö. Kolokowski, 1999.). Banchoff (1999) saját tanulmányában a német és francia példával igazolni látszik a korábbi feltevésünket, miszerint az EU legitimitációja nem választható el a nemzetállamokétól, és nem fordulhat szembe velük. Sajátosan homályba burkolja azonban, hogy mi legyen az így körülírt álláspont pontos tartalma, ami megint csak abból fakadhat, hogy az „europolitológia” egyelőre nem tart tovább annál, mint hogy felismerte a nemzetállami szemlélet lebontásának szükségességét. Banchoff vitatható, de összefüggő képet nyújt a nemzeti identitás tartalmáról, ám a római és a maastrichti szerződések német és francia ratifikációjáról szóló esettanulmányaival félreérthetetlenül jelzi, hogy a kitűzött cél teoretikus igényű feldolgozása egyelőre nem áll módjában. Szkeptikusabban fogalmazva: elvétí a problémát. A kérdése ugyanis nem úgy hangzott, hogy változott a ratifikáció közege negyven év alatt, hanem úgy, hogy mi legyen egy következő, komplex legitimitációelmélet alapja. A kettő pedig nem ugyanazt a választ követeli.

Sőt, Banchoff (első kérdésre adott) válaszaiból sem világlik semmilyen egyértelmű tendencia, amely az EU-legitimitás feltételeinek egyszerűsödésére utalna. Természetesen nem történt visszalépés, hiszen más dolog a maastrichti szerződést Franciaországban ratifikálni, mint a római Németországban. Ez azonban legfeljebb arra utal, hogy a legitimitás dolgában jelenleg jobban áll az EU, mint 1950-ben, de semmit sem bizonyít azzal kapcsolatban, hogy ma inkább van fogalmunk a dolgok összefüggéseiről, mint tegnap. Vagyis semmit sem mond az „europolitológia” gyarapodásáról. Vitathatatlan, hogy az EU erősödése Maastricht és Amszterdam után egyre erősebb legitimitációs kérdéseket vet fel, hiszen nem kíséri a szóban forgó „europolitológia” magára találása. Az önmagukban is gyakran véletlenszerűnek tűnő politikai döntések „kirepülése” a politológia által még belátható röppályáról nem segíti elő a legitimitációs deficit csökkentését.

Az Európai Unió legitimitációjáról az eddig elmondottak alapján arra következtetnénk, hogy az erősen függ a nemzetállami politikai intézmények megnyerésétől. Mégis, ugyan az uniós pártok önmagukban valóban gyengék, az Európai Parlament a kirívóan magas névleges legitimitása ellenére valójában csekély hatalmú, és éppen ezért csekély tényleges legitimitással rendelkező intézmény, miközben az EU-n belüli legerősebb testületek (pl. a Bizottság, a Tanács stb.) éppen ellenkezőleg – a névleges legitimitációt elvetve – a nemzeti érdekek közötti konszenzus lehetőségére alapozzák legitimitásukat. A nemzetállami intézmények legitimitációs ereje tehát változatosan érvényesül az európai közegben. Egyvalamit azonban nem lehet kétségbe vonni: a hatalmon lévő nemzeti pártok és kormányaik erősen befolyásolják az uniós döntéshozatalt, akár azzal is, hogy otthon megrendül a támogatottságuk. A pártok európai és nemzeti politikája tehát nem vizsgálható egymástól függetlenül, miközben a politikai cselekvőknek abba a ritka osztályába tartoznak, amely egyszerre van jelen mindkét helyszínen. Ez alapján talán jogos a feltételezésünk, hogy az EU legitimitációjának egyik legfontosabb szereplői, legitimitásának pedig fontos közvetítői.

A pártok vertikális jelenléte a már megelőlegezett névleges vs. tényleges legitimitáció hordozója. A horizontális (párhuzamos vagy kölcsönösen függő) sémákban gondolkodva a legitimitáció ilyen kettéválasztásának nincs alapja, a pártok megjelenése azonban új szempont szerint súlyozza a legitimitást, ami egyes intézmények esetében, amelyek közvetlen demokratikus legitimitációval nem rendelkeznek, legitimitációs többletet eredményezhet. A jelentős támogatottsággal rendelkező nemzeti pártok miniszterei és kormányfői általában képesek legitimálni az európai intézményeket, pusztán mert a választók megbíznak a pártjaikban és a személyükben. Ez esetben az ilyen intézmé-

nyek alacsony névleges legitimitása magas tényleges legitimitással párosul. Más intézményeknél a névleg magas legitimitás kellő hatalmi jogosítvány és komolyabb alkotmányos státus híján alacsony tényleges legitimitásba fordulhat át (vö. Wessels–Diedrichs, 1999.). A legitimitásnak a nemzetállamoké-tól gyökeresen különböző megoszlása az Unióban szintén annak a jele, hogy az úniós állampolgárság, a legitimáció, az identitás és (az újabb tanulságot is idevéve) az alkotmányos hatalom összefüggései máshogy, esetleg komplementer módon alakulnak a nemzetállamokéhoz képest. Ám ez esetben is azt kell látnunk, hogy a politológia elmaradt a jelenség feltérképezésével.

Mi tehát néhány szerzővel (vö. Ladrech, 1999: 93.; Mair, 1995: 47–48; Moravcsik, 1994.) szemben úgy véljük, hogy a (nemzeti) politikai pártok az EU legitimitása szempontjából konstruktív szerepet játszanak, és az EU megnövekedett kompetenciája nem gyengíti, hanem ellenkezőleg, erősítheti őket. De a pártok és az EU közötti konfliktus okát egyébként sem itt keresnénk, hanem az EU és nemzeti pártok *politikai* (policy) orientációja közötti feszültségekben (Ladrech, 1999: 99.). Az EU legitimitációja leginkább akkor kerülhet veszélybe, ha elszakad a pártok által közvetített szavazói preferenciáktól, azaz, ha a szavazói viselkedés inkonzisztenssé válik a pártok nemzeti és EU-politikájának összeütközésével.

Ahhoz, hogy felbecsülhessük a pártok szerepét az integrációban, többféle kutatás eredményeit kell összegeznünk. Elsőként Leonard Ray (1998) felméréseire utalunk, amelyek azt igazolták, hogy az európai pártcsaládokon belül kisebb a nézeteltérés az integráció kulcskérdéseit illetően, mint az azonos nemzethez tartozó pártok között – vagyis viszonylag nagy az európai pártrendszer nemzetek közötti kohéziója –, ami egyes kutatókat (Thomassen–Schmitt, 1999a: 188.; vö. Hix, 1996.; Gaffney 1996) azzal biztat, hogy az európai legitimitás ereje növekszik. A változás persze nem törvényszerű (Marks–Wilson 1999: 115.), és nem tekinthető tudományosan megalapozottnak sem. Sőt, kiválasztva egy pártcsaládot, a szociáldemokrata-szocialista pártokét, maga az a változás (a nemzeti keynesianizmus és a neokorporatizmus mind alacsonyabb hatékonyságának felismerése), amely az 1980-as évek derekán ezeket a pártokat az EU irányába fordította, sem tekinthető olyannak, amely értelmezhető a politológia nyelvén. Ennek következtében a szociáldemokrata pártok Európa-politikájának összehangolása sem volt előre jelezhető. Ezt a politikát ráadásul erősen modulálja az európai méretű jóléti állam centrista implikációinak összeütközése az integrációt működtető szabadpiaci eszményekkel, ám úgy tűnik, ebből a konfliktusból egyelőre a centralizáció került ki győztesen, ami azt jelenti, hogy a szociáldemokrata elképzelésekben gyakran felmerülő föderalista modellnek van keletje Brüsszelben. Mindent összevetve, és beszámítva a nemzeti szo-

ciáldemokrata pártok közötti meg nem feleléseket is, az integrációs spirál kedvez az európai szociáldemokrácia önálló, de a hagyományos pártokéval összeegyeztethető arculata kialakításának, ami valóban az európai legitimáció – meglehet, a néppártokéval nem hajszállra azonosan elképzelt – ügyét szolgálja. Bonyolítja azonban a helyzetet a szociáldemokráciában három-négy éve részlegesen meghonosított piacokonformabb modell, amely a hagyományos szemléletnek nem egyszerűen a modernizációját, hanem a nemzetállami rendtől való elszakadását hozta. Ettől persze az új szociáldemokrácia európai elkötelezettsége csak növekedett, sőt, amint látjuk, ma már éppenséggel az fenyeget, hogy a szociáldemokrácia – a néppártoknál sokkal inkább – átlép a nemzetállami kereteken. (A mindig problematikus brit helyzetről lásd Havas [1999] (kézirátát.) Mindenesetre az elmondottak miatt is lehet, hogy a szociáldemokrata pártszövetség jelenleg a legösszetartóbbnak látszik az Európai Parlamentben, emellett azonban – Maastrichtot követően folyamatosan – erősödnek a tiltakozások a „nemzetállami érdekeket” figyelmen kívül hagyó brüsszeli döntések ellen. Egyszóval, jelenleg még nem tűnik megoldottnak a nemzeti pártok két életterének – a nemzetállaminak és az európainak – az összehangolása, jóllehet azt sem állítjuk, hogy pár éven belül – a konszenzuskényszer felismerésével – ne történhetne meg a rendezés. Marks és Wilson szerint ez végül a bal-jobb tengely dominanciájával fog megvalósulni, amelynek első fontosabb jelét ők az EMU (Európai Monetáris Unió) körüli vitákban látják. Ahhoz azonban, hogy hitelesebbé váljék ez az opció, több lehetséges fókuszpontot és vitát kell legalább madártávlatból szemügyre vennünk.

A vizsgálatunk alapját a továbbiakban a politikai képviselő Schmitt és Thomassen nevéhez fűződő ún. *felelős párt modellje* (responsible party model) képezi (Thomassen, 1994: 251–2; Schmitt–Thomassen, 1999a, 1993b). A szerzők a modell működésének öt feltételét sorolják fel, amelyek némileg leegyszerűsítve a következők: (1) a szavazók választhatnak; (2) a választható pártok belső kohéziója elegendő ahhoz, hogy döntéseiket át tudják ültetni a gyakorlatba; (3) a választóknak vannak döntési preferenciáik; (4) a választók tudatában vannak a különféle pártok programjai közötti eltéréseknek; (5) és végül a választók a döntési preferenciáiknak megfelelően szavaznak, vagyis valóban azt a pártot választják, amely a leghívebben képviseli preferenciáikat. Schmitt és Thomassen ezenkívül áttekintik azokat az ügyeket, amelyek az európai diskurzus (külön-külön az európai egység, illetve minden résztvevő közös) szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bírnak. Ezek részint ún. súlyozást (I), részint pozicionális (II) identifikációt igénylő ügyek, amelyek az európai (A) és a (közös) résztvevői (B) megítélésben elfoglalt helyük szerint oszlanak meg. Az így kapott rácsban a bal-jobb

tengely a IIB lyukba esik, vagyis ez európai diskurzusba a tagállamok mindegyikét egyenként érintő pozícióválasztó ügyként kerül be. Az európai és a közös ügyek közötti megkülönböztetés arra utal, hogy vannak olyan európai kérdések, amelyek nem az egység tükrében/érdekében vetődnek föl, hanem minden tagállamot ettől függetlenül is foglalkoztatnak, persze könnyen lehet, hogy éppen emiatt előbb-utóbb az egységről alkotott elképzelésekre is hatással lesznek.

Mármost miből látszik, hogy mennyire különbözők (1. a fenti 1. kérdést) és összetartók (2. kérdés) az európai (vs. a nemzeti) pártok. A pártok különbözősége Schmitték szerint még a cent-rumpártok összehasonlításában is minden említett szempontból (bal-jobb skála, munkanélküliség [IB], egységes valuta [IIA] stb.) számottevő. A különbözőség nem változik számottevően sem a súlyozást igénylő vs. pozícióérzékeny területeken, sem az európai vs. nemzetállami viszonylatban. A második kérdésre adott válasz ugyancsak hasonlóságot mutat a legtöbb tekintetben. Sőt, bizonyos ügyekben (pl. nyitott határok [IIA]) a legfontosabb európai pártok (a szociáldemokrata és a néppárti föderáció) még kohézívebbnek is mutatkoznak, mint az átlagos nemzeti pártok (Schmitt-Thomassen, 1999a: 124.).

A fenti sorrendben negyedik helyre került kérdést – a szavazás kognitív alapját illetően – van der Brug és van der Eijk (1999) vizsgálta (vö. Corbett, 1995.). A konklúziójuk az, hogy a választók nem rendelkeznek elég ismerettel a pártok Európa-politikájának legfontosabb metszeteiről, jórészt mivel a pártok belső megosztottsága ezekben az ügyekben nem követi a generikus-ideológiai törésvonalakat. A szerzők szerint a felelős párt modelljének ez a feltétele nem teljesül, vagyis a szavazók nem lehetnek képesek helyes álláspontra helyezkedni a preferenciáik elhelyezésében. A tanulmány megerősíti Marks és Wilson következtetésének helyességét, miszerint az átlagszavazó ideológiai klisékkel felvértezve tájékozódik a politikai életben, ezen túl az információ túlságosan költséges számára. Lényegesebb azonban számunkra, hogy az ideologikus redukciónak ez a gyakorlata egyáltalán nem fenyegeti, sőt inkább erősíti a pártok hazai és európai legitimációjának összefonódását, meglehet ez a legitimáció legtöbbször egyenesen tévedésen alapul, és adott esetben erősebb is lehetne, ha a percepciók értékek növekednének. Ezt a feltételezést támasztja alá van der Eijk és mások vizsgálata a hatékony képviselőre irányuló két hátramaradt ügyben (Schmitték 3. és 5. kérdése, 1. fentebb). A tanulmányukból kiolvasható, hogy a választók túlnyomó többsége rendelkezik döntési preferenciákkal, és az alapján választ magának pártot, hogy mit gondol: preferenciái hol a leginkább megvalósíthatók. Az eredmények azonban azt is elárulják, hogy a döntési preferenciák valójában követik a pártpreferenciákat, illetve hogy ez utóbbiak háttérben döntően öröklött minták és ideológiai vá-

lasztások állnak (van der Eijk *et al.*, 1999: 173–6). Röviden: ez alapján az európai pártok megint csak nem tűnnek „felelős pártoknak”. Kérdés persze, hogy a felelősség elvének szükségszerűen azon a racionális feltételrendszeren kell-e alapulnia, amelyet Thomassen megjelölt. Nem fölöslegesen fenyeget-e ennek a kudarca illegitimitással? Ha ezen elgondolkodunk, akkor arra is rá kell döbbernünk, hogy ezt a kérdést sem lehet koherensen megválaszolni egy alkalmas „europolitológia” hiányában. Az, hogy egy tetszés szerint képzett szupraállami közegben mi számít legitimnek és illegitimnek, csak ennek a közegnek a szorosabb ismeretében dönthető el. Nyugodtan leszögezhetjük tehát, hogy a legitimáció ügye egyelőre olyan ügy, amelynek nemhogy a megoldása, de a megformálása is várat magára.

A magyar politológia egy évtizedes tapasztalata azt mutatja, hogy a magyar pártrendszer a lényegesebb mutatóival – tehát a pártok különbözősége, kohézióvá, identitásképzése, a politikai rendszerben szerzett komparatív státusa stb. szempontjából – nem lóg ki abból a keretből, amelyben az EU-pártok megpróbálnak megfelelni a legitimáció követelményeinek. Amint Magyarország az Unió tagjává válik, természetesen a magyar pártoknak is szembe kell nézniük azzal a problémával, amit a hazai az egységes európai szemlélet tisztázatlan szinkronitása fog okozni. Az jövődöbéli „europolitológia” egyik lényegi elemének tartható legitimáció-vita szerintünk előbb-utóbb a magyar politológiát is utol fogja érni, és a pártok ma magától értetődő szerepe a politikai életben jóval bonyolultabbá válik.

IRODALOM

- Banchoff, T., 1999.: „National identity and EU legitimacy in France and Germany”. In: Banchoff-Smith, 1999, 180–198.
- Banchoff, T.–Smith M. P. (szerk.), 1999. *Legitimacy and the European Union. The Contested Polity*. London: Routledge
- Beetham, D.–Lord, C., 1998. Legitimacy and the European Union. In: Weale–Nentwich, 1998. 15–33.
- Cesarini, D., 1996. The Changing Character of Citizenship and Nationality in Britain.,
- Cesarini, D.–Fulbrook, M. (szerk.), 1996. *Citizenship, Nationality and Migration in Europe*. London: Routledge
- Corbett, R., 1995. Representing the People, In: Duff et al., 1995. 207–228.
- Duff, A. et al. (szerk.) 1995. *Maastricht and Beyond. Building the European Union*. London: Routledge
- Fulbrook, M., 1996 Germany for the Germans? Citizenship and Nationality in a Divided Nation. In: Cesarini–Fulbrook, 1996. 88–105.
- Gaffney, J., (szerk.) 1996. *Political Parties and the European Union*. London: Routledge,

- Guild, E., 1996. The Legal Framework of Citizenship of the European Union. In: Cesarini-Fulbrook, 1996. 30-54.
- Galtung, J., 1989. *Europe in the Making*. New York: Crane Russak,
- Gustavsson, S.-Lewin, L. (szerk.), 1996. *The Future of the Nation-State*. London: Routledge,
- Hix, S., 1996. The transnational party federations. In: Gaffney, 1996. 308-331.
- Hofstede, G., 1996. The Nation-State as a Source of Common Mental Programming: Similarities and Differences Across Eastern and Western Europe. In: Gustavsson-Lewin, 1996. 19-48.
- Jenkins, B.-Sofos S. S. (szerk.). 1996. *Nation and Identity in Contemporary Europe*. London: Routledge
- Keane, J., 1995. Nations, Nationalism and European Citizens, In: Periwal, 1995. 182.
- Keohane, R. O.-Hoffmann, S., 1991. Institutional Change in Europe in the 1980s. In: Uó (szerk.): *The New European Community*. Boulder: Westview
- Kohler-Koch, B., 1996. The Strength of Weakness: The Transformation of Governance in the EU. In: Gustavsson-Lewin, 1996. 169-210.
- Koslowski, R., 1999. EU citizenship: implications for identity and legitimacy. In: Banchoff-Smith 1999, 155-179.
- Ladrech, R., 1999. Political parties and the problem of legitimacy in the European Union. In: Banchoff-Smith, 1999. 93-112.
- Laffan, B., 1992. *Integration and Cooperation in Europe*. London: Routledge
- Lunn, K., 1996. Reconsidering 'Britishness'? The Construction and Significance of National Identity in Twentieth-Century Britain. In: Jenkins-Sofos, 1996. 83-100.
- Marks, G.-Wilson, C., 1999. National parties and the contestation of Europe. In: Banchoff-Smith, 1999. 113-133.
- Milward, A. S., 1992. *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge
- Moravcsik, A.-Nicolaidis, K., 1999 Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence, Institutions. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37. No. 1 59-86.
- Nicoll, W.-Salmon, T. C., 1994 *Understanding the New European Community*. London: Prentice Hall.
- Olsen, J. P., 1996. Europeanization and Nation-State Dynamics. In: Gustavsson-Lewin, 1996. 245-286.
- Periwal, S. (szerk.), 1995. *Notions of Nationalism*. Budapest: Ventral University Press
- Pugliese, E., 1996. Italy Between Emigration and Immigration and the Problems of Citizenship. In: Cesarini-Fulbrook, 1996. 106-121.
- Sbragia, A. M. (szerk.), 1992. *Euro-Politics. Institutions and Policy-Making in the 'New' European Community*. Washington D. C.: Brookings
- Schmitt, H.-Thomassen, J. (szerk.), 1999. *Political representation and legitimacy in the European Union*. Oxford: Oxford Univesrity Press
- 1999a. Distinctiveness and Cohesion of Parties. In: Schmitt-Thomassen, 1999. 111-128.
- 1999b. Issue Congruence., In: Schmitt-Thomassen, 1999. 186-208.
- Schmitter, P., 1996. If the Nation-State were to Wither Away in Europe, What Might Replace It? In: Gustavsson-Lewin 1996. 211-244.
- Scharpf, F., 1999. *Governing in Europe. Effective and Democratic?* Oxford: Oxford University Press
- Soysal, Y. N., 1996. Changing Citizenship in Europe: Remarks on Postnational Membership and the National State. In: Cesarini-Fulbrook, 1996. 17-29.
- Thomassen, J., 1994. Empirical Research into Political Representation: Failing Democracy or Failing Models? In: M. K. Jennings-T. E. Mann (szerk.): *Elections at Home and Abroad: Essays in Honor of Warren E. Miller*. Ann Arbor: University of Michigan Press. 1994

- van der Eijk, C.-van de Brug, W., 1999. The Cognitive Basis of Voting. In: Schmitt-Thomassen, 1999. 129-160.
- van der Eijk, C. *et al.*, 1999. Policy Preferences and Party Choice. In: Schmitt-Thomassen, 1999. 161-185.
- Weale, A.-Nentwich, M. (szerk.), 1998. *Political Theory and the European Union*. London: Routledge
- Weil, P., 1996. Nationalities and Citizenships: The Lessons of the French Experience for Germany and Europe., In: Cesarini-Fulbrook, 1996. 74-87.
- Wessels, W.-Diedrichs, U., 1999. The European Parliament and EU legitimacy. In: Banchoff-Smith, 1999. 134-152.
- Wistrich, E., 1994. *The United States of Europe*. New York: Routledge
- Young, J. W., 1993. *Britain and the European Unity, 1945-1992*. London: Macmillan

SEYMOUR MARTIN LIPSET

Véget ért a politikai kivételesség?*

„Immáron senkinek sincs semmilyen alternatívája a kapitalizmussal szemben – a fennmaradó érvek csupán arra vonatkoznak, hogy milyen mértékben és mi módon kellene irányítani és szabályozni a kapitalizmust.”

Anthony Giddens: A harmadik út.

Az Egyesült Államok, ahogy azt az Amerikába látogatók sokasága mellett Alexis de Tocqueville és Friedrich Engels is megállapította, „kivételes” ország, egyedülállóan tér el szervezési elveiben és társadalmi osztálystruktúráját tekintve az Óvilág hagyományosabb és a státusok által jobban megkötött posztfeudális nemzeteitől (Tocqueville, 1948: 36–37.).¹ Az „amerikai kivételesség” kifejezést először Tocqueville alkotta meg még az 1830-as években, és azóta használják általános összehasonlító elemzésekben, majd különösen széles körben kezdték alkalmazni az I. világháború után, amikor igyekeztek megmagyarázni, hogy az Egyesült Államokban miért gyenge a munkásosztály radikalizmusa. Egy közelmúltban megjelent könyvemben, az *American Exceptionalism*-ben (Lipset, 1996: 32–35., 77–109.) foglalkoztam a kifejezés első értelmével. Ebben az írásban és egy hamarosan megjelenő munkámban pedig a második értelmezést taglalom (Lipset és Marks, 1999.).

A radikalizmus kutatói és gyakorlói számára az „amerikai kivételesség” egy konkrét kérdést jelentett: vajon az Egyesült Ál-

* Seymour Martin Lipset a közérdek Hazel professzora a George Mason Egyetem Közérdekek Intézetében és a Stanford Egyetemen a Hoover Institution rangidős tagja. A jelen tanulmány azon az előadáson alapul, amelyet az Instituto Juan March diplomakiosztó ünnepségén 1999. június 17-én tartott.

lamokban egyedül az ipari társadalmak közül miért hiányzik a számottevő szocialista mozgalom, vagy munkáspárt (Flacks, 1998: 104–105; Klehr, 1971.; Voss, 1993.; Halpern–Morris, 1997.)? A kérdés a tizenkilencedik század vége óta bosszantotta a szocialista teoretikusokat. Friedrich Engels élete utolsó évtizedében (Marx–Engels, 1938: 368.; Engels, 1892: 239.; Engels, 1986: 449.)² igyekezett azt megválaszolni. A német szocialista és szociológus Werner Sombart 1906-ban az anyanyelvén adott ki egy nagy könyvet a kérdéstről *Miért nincs szocializmus az Egyesült Államokban?* címen. A kérdéssel a fabiánus H. G. Wells is foglalkozott *Amerika jövője* című írásában, ami ugyanabban az évben jelent meg. Lenint és Trockijt is mélyen foglalkoztatta a jelenség, mert megkérdőjelezte a marxista történelmi materializmus belső logikáját, ahogyan azt maga Marx megfogalmazta *A tőke* előszavában, ahol kijelentette, hogy „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnél csak saját jövője képét mutatja”. (Sombart, 1976.; Wells, 1906.; Marx, 1967: 6.)⁴ És semmi kétség nem férhet ahhoz a tényhez, hogy a XIX. század utolsó negyedétől kezdve a legfejlettebb állam az Egyesült Államok. A Kommunista Internacionálé különleges bizottságot állított fel, amely az „amerikai kérdéssel” foglalkozott és aminek ülésén maga Sztálin is megjelent.

Marx feltételezése alapján az I. világháború előtti vezető marxisták úgy tartották, miként 1893-ban Engels is megjegyezte, megismételve Marx mondását, hogy a legiparosodottabb kapitalista ország elvezeti majd a világot a szocializmusba (Sombart, 1976: 15.; Bell, 1996.). Sombart még a következő álláspontot is hangsúlyozta: „Ha ... a modern szocializmus a kapitalizmus által kiváltott szükségszerű reakció, akkor a legelőrehaladottabb kapitalista fejlődést bejárt ország, nevezetesen az Egyesült Államok lenne egyidejűleg az, amely a szocializmus klasszikus esetét képviselné és munkásosztályának a legradikálisabb szocialista mozgalmakat kellene támogatnia” (Quint, 1953: 380.).

Ez az álláspont azután megszilárdult az ortodox marxizmusban. Edward Bernstein, még marxista korában, mielőtt a marxista eszmék legnagyobb hatású revizionistája lett volna, megjegyezte: „Szemtanúi vagyunk annak, amint az Egyesült Államokban a kapitalizmus terjedésével és a modern proletariátus megjelenésével közvetlen összefüggésben behatol és gyökeret ereszt a modern szocializmus” (Moore, 1970: 70.). Karl Kautsky, akit a Német Szociáldemokrata Párt vezető teoretikusának tartanak, 1902-ben kijelentette, hogy „Amerika megmutatja nekünk a saját jövőnket, már amennyire egyetlen ország feltárhatja azt az összes többi számára”. Ezt a nézetet 1910-ben kifejtette, feltételezve, hogy az „osztálykonfliktus régóta esedékes kiéleződése” „erőteljesebben” fejlődik ott, mint bárhol mást (Moore, 1970: 58., 102.).

August Bebel, a német szociáldemokraták politikai vezetője 1907-ben egyértelműen kijelentette, hogy „Az amerikaiak elsőként fogják megteremteni a szocialista köztársaságot”. Ez a hit akkor, amikor a német párt már tömegmozgalom volt számos választott képviselővel a Reichstagban, miközben az Amerikai Szocialista Párt a szavazatoknak kevesebb mint két százalékát tudta megszerezni, azon a tényen alapult, hogy az Egyesült Államok „az ipari fejlődésben messze megelőzte Németországot”.

Ezt a véleményét 1912-ben megerősítette – amikor a két mozgalom erejében mutatkozó különbség még jobban megnőtt –, és azt mondta, hogy Amerika lesz „az első nemzet, amely kikiáltja a szövetkezetek nemzetközösségét” (Moore, 1970: 77.). A francia szocialista Paul Lafargue, Marx veje, apósa véleményének parafrázisát adta közre az Amerikáról írott könyve fűlszövegében: „Az iparilag legfejlettebb ország megmutatja a jövőjüket az iparosodás létráján őt követő többieknek” (Moore, 1970: 91.). Sok más marxista, mint az angliai H. M. Hyndman, az orosz Maxim Gorkij és az egyesült államokbeli Daniel De Leon is ezt a szempontot hangsúlyozta.

A szocialisták folyamatosan képtelennék bizonyultak arra, hogy az Egyesült Államokban életképes mozgalmat teremtsenek, és ez jelentette a marxista teoretikusok számára az egyik legnagyobb kellemetlenséget, mivel azt feltételezték, hogy a társadalom felépítménye, amely magában foglalja a politikai magatartást is, az alatta meghúzódó gazdasági és technikai rendszerek függvénye. Sok tizenkilencedik század végi és huszadik század eleji marxista értelmezése szerint elméletük megkövetelte tőlük a hitet abban, hogy „az Egyesült Államok a világ összes országa közül a legérettebb a szocializmusra” (De Leon, 1904: 133.). Max Beer, aki ötvenesztendősi pályafutása során részt vett az osztrák, a német és a brit pártokban is és aki dolgozott a Szocialista Internacionálénál, leírta az európai marxista vezetőknek az amerikai szocializmus gyengesége miatt érzett aggodalmát, aminek magánbeszélgetések során adtak hangot. Tudták, hogy ez a „marxi elmélet ...eleven ellentmondása”, amely magát a marxizmus érvényességét kérdőjelezte meg (1935: 109–110).

Lev Davidovics Trockij figyelembe vette Marx kijelentését egy 1939-es, népszerű formában megírt kiadványában, amelyet az amerikai közönségnek szánt. Megismételte A tőke idézett mondatát, majd a következő megjegyzéssel vetette el: „ezt semmilyen körülmények között sem ...szabad szó szerint venni” (1939: 38–39). Trockij természetesen alaposan ismerte a marxizmust és tisztában volt azzal, hogy az elmélet megkövetelte az Egyesült Államok elsőségét a szocializmushoz vezető úton. Megjegyzése arra utal, hogy az ellentmondás nagyon is foglalkoztatta. Erőfeszítése, hogy képletes kijelentésként elutasítsa,

jelzi, hogy nem tudta megválaszolni az idézett mondat által kreált rejtélyt.

A szervezett szocializmus száználmas amerikai eredményei ellenére mondhatjuk, hogy Marxnak igaza volt, amennyiben a legfejlettebb ország „a kevésbé fejlettnak csak saját jövője képét mutatja”. Ha ezt az általánosítást az Egyesült Államokra alkalmazzuk, akkor egyszerűen csak annyit jelent, hogy az amerikai kultúra, beleértve a politikát is, a valóságban nem azon az úton járt, amelyben a marxisták reménykedtek, de tükrözi egy gazdaságilag és technikailag fejlett társadalom logikáját. A feudalizmust soha nem tapasztalt Egyesült Államok a polgári társadalom prototípusa. Max Weber értelmezésében pontosan azért válhatott a legproduktívabb gazdasággá, mert kultúráját alaposan átítták a kapitalista értékek. Az ideáltipikus kapitalista ember egy amerikai, Benjamin Franklin volt. Weber számára a „kapitalizmus szellemét” legjobban az ő pennsylvániai írásai tartalmazták (1958: 64–65.).

Azt az érvelést, hogy az amerikai nem szocialista politika bizonyul majd az európai baloldal modelljének, teljes pompájában Lewis Corey, az Amerikai Kommunista Párt korai vezetője 1940-ben fogalmazta meg Luis Fraina néven egy neokommunista szekta, a lovestone-iak *Workers Age* című lapjában megjelent cikksorozatban. Harvey Klehr összefoglalása szerint Corey előrelátóan fogalmazta meg, hogy Amerika nem kivétel, hanem a kapitalista országok tényleges modellje. Csupán a versenyfutásban elfoglalt helyet cserélték el; az európai szocialisták Amerikában a saját boldogtalan jövőjüket láthatták. Amerika a kapitalizmus prototípusa volt és egyáltalán nem egyedülálló, vagy akár csak kissé különböző eset. A szerepek különös megfordulása következtében most az európai szocialisták tekintettek túl az óceánon, hogy megpillantsák saját mozgalmuk jövőjét. Az amerikai fejlődés nem különbözött az európaiktól, csupán előrehaladottabb stádiumban volt (1971: 130.)⁵

Miképpen Louis Corey „jövendölte”, a többi nyugati demokrácia baloldala egyre inkább hasonlított az amerikai nem szocialista baloldalra. Kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyi elutasítja az etatista gazdaságot és elfogadja a versenyen alapuló piacot mint a növekedés és az életszínvonal emelkedésének útját. Ma a szociáldemokrata és munkáspártok szociális és ideológiai téren pluralisták. Mint ismeretes, az európai szociáldemokrata mozgalmak egyes vezetői, Blair, Jospin, Schröder és mások között komoly viták folynak a Szocialista Internacionálnak a progresszív baloldali pártok új csoportosulásává történő átalakításáról, amelyben a Demokrata Párt képviselné az Egyesült Államokat.

Az európai pártok jellegének megváltozása nagymértékben tükrözi a gazdasági és osztálystruktúrák átalakulását, amelynek révén egyre jobban hasonlítanak a Tocqueville és az I. világhá-

ború előtti marxisták által leírt Egyesült Államokra. Nagymértékben csökkent a *stände*-re, a feudális és monarchikus múltból származó kötött és egyértelműen hierarchikus osztályokra helyezett hangsúly. A gazdaságok növekedése és a fogyasztás ebből következő növekedése, az oktatás nagyobb egyenlősége számottevően csökkentette az életformabeli különbségeket (beleértve a nyelvi és az öltözködésbeli különbségeket is) a társadalmi osztályok között. A jövedelmi és foglalkozásbeli tudás fordított piramis alakú eloszlása, amely a tizenkilencedik század végét és a huszadik század elejét jellemezte, megváltozott és új formája a középen kidomborodó gyémántra emlékeztet. Ma a baloldali politikai pártok inkább a növekvő középrétegekhez szólnak és nem az ipari munkássághoz, valamint a nyomorgókhoz, akiknek tömege arányosan csökken. Az Egyesült Államokban, amely az ipari társadalmak strukturális fejlődésének prototípusa, a nem kétkézi foglalkozást űzők aránya az 1960-as 43 százalékról mára 58 százalékra növekedett. A feldolgozóiparban foglalkoztatott munkások aránya 26-ról 16 százalékra esett. Ugyanezen csökkenés az Egyesült Királyságban 36-ról 19 százalék, Svédországban 32-ről 19, Hollandiában 30-ról 19, Ausztráliában 26-ról 13,5 százalék volt. A csökkenés kevésbé látványos, de határozott Franciaországban (28-ról 20 százalékra) és Németországban (34-ről 29 százalékra) (Bureau of Labor Statistics).

Az amerikai rendszer az óvilági társadalmaknál mindig kevesebb hangsúlyt helyezett az osztálytudatra és szerveződésre; de ezek az Atlanti-óceán mindkét felén amúgy is hanyatlanak. A baloldali pártok elsődleges alapját jelentő szakszervezeti tagság arányosan csökkent az ILO által vizsgált 92 ország négyötödében (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, 1997.). 1985 és 1995 között az Egyesült Államokban a szakszervezeti tagság aránya 21 százalékkal csökkent. 1999-ben az amerikai munkásoknak csupán 14 százaléka volt szakszervezeti tag és ez a magánszférában foglalkoztatottaknak kevesebb mint 10 százaléka. A tagság csökkenése még ennél is nagyobb volt Franciaországban (37%) és Nagy-Britanniában (28%), valamint Németországban 18%. A demokratákhoz hasonlóan az európai és az ausztráliai-ázsiai szociáldemokrata pártok tagsága és támogatói közé társadalmi összetétele tekintetében heterogénebb lett. Az osztály- (gazdasági) helyzet és a szavazói választás összefüggése alacsonyabb az Egyesült Államokban, mint másutt az iparosított világban – és az elmúlt néhány évtizedben a legtöbb fejlett országban lecsökkent annak következtében, hogy a gazdasági osztályok és a fogyasztási szintek változtak.

E fejlemények előidézésében szerepet játszó erőket számos neomarxista társadalomtudós határozta meg, amikor a „posztindusztriális társadalom”, „a posztmaterializmus”, és a „tudományos-technikai forradalom” kibontakozását taglalta.

Daniel Bell, aki egész életében szociáldemokrata volt, központi szerepet játszott ezeknek a Nyugaton bekövetkezett változásoknak a megfogalmazásában (Bell, 1978.). Radovon Richta (1969) és társai a Csehszlovák Tudományos Akadémián hasonló fejlődést jeleztek Kelet-Európában és a Szovjetunióban.

Az ipari társadalmakban az osztályviszonyokban és a politikában bekövetkezett változásokat, hasonlóan a baloldali politika változásaihoz, az Egyesült Államokban és Európában egy apolitikus marxizmus keretei között elemezhetjük, nevezetesen úgy, hogy elfogadjuk azt az állítást, miszerint a technikai struktúrák és a gazdasági osztályok „eloszlása” határozza meg a politikai és a kulturális felépítményeket – anélkül, hogy a kapitalizmusnak a szocializmussal történő felváltását feltételeznénk. Véget ért sok, Marx által előre látott tendencia – az ipari proletariátus nagyarányú növekedése, az önfoglalkoztatás hanyatlása, amely a gyárak megjelenésének következménye volt. Sokkal inkább gyorsan növekedett a tercier technikai és szolgáltató foglalkozások, mint a termelő munkahelyek száma. A felsőoktatásban tanulók és a diplomások száma a sokszorosára növekedett. Alain Touraine, a vezető francia szociológus és baloldali értelmiségi felveti, hogy a hatalom alapja e fejlemények következtében változott meg: „Ha az előző domináns osztály tagságának feltétele a tulajdon volt, az új domináns osztályt a tudás és az iskolázottság bizonyos szintje határozza meg” (Touraine, 1971.).

A neomarxisták és a technikai determinista tudósok hangsúlyozzák, hogy az elméleti és természettudományos tudás milyen mértékben vált a társadalmi és gazdasági változás fő forrásává, ami átalakítja a társadalmi struktúrákat, értékeket és szokásokat, miközben tekintélyes presztízzsel és hatalommal ruhazza fel a tudományos-technikai eliteket. A posztindusztrializmus felemelkedő rétegei – akiknek gyökerei az egyetemi, tudományos és technikai világban találkoznak és akik nagy arányban képviseltetnek a számítógépekkel „átszótt” iparágakban, a közületi szektorban és a szabad foglalkozásokban – kifejlesztették saját jellegzetes értékeiket.

Ronald Inglehart, a posztindusztrializmus legfontosabb empirikus elemzője rámutat, hogy a technikai újítások hatásán túlmenően az értékek „posztmaterialista” változásai és az osztályharc hanyatlása is az elmúlt fél évszázadban bekövetkezett növekvő jólét függvénye. A huszadik század második felében nagykorúvá vált nemzedékeknek más értékeik vannak, mint az őket megelőző korszaknak. Ez utóbbiak a gazdasági nélkülözés légkörében nőttek fel és súlyos gazdasági válságokat tapasztaltak meg. Az Inglehart által az elmúlt 25 évre vonatkozó összegyűjtött adatok világos generációs hatásokat mutatnak és kapcsolatot az oktatás révén megszerzett tudás hatalmas növekedésével, amely lehetővé tette a csúcstechnológia és a tudományos

tevékenység kibővülését (Inglehart, 1971: 991–1017.; Inglehart, 1997.).

Ezek a fejlemények mély hatást gyakoroltak az iparilag fejlett (posztindusztriális) észak-amerikai, európai, ausztrál és japán társadalmak politikai színterére. A posztindusztriális politikát az állam szerepe körül folyó ideológiai konfliktus hanyatlása jellemezte, mintegy a gazdaságon belül a piaci erő növekedésének kísérőjelenségeként. A jobban iskolázott állampolgárok pedig mind nagyobb figyelmet fordítottak a nem gazdasági vagy a szociális kérdéseknek, mint amilyen a környezet, az egészség, az oktatás minősége, a kultúra, a nők és a kisebbségek számára biztosított nagyobb mérvű egyenlőség, a demokratizálódás kiterjedése és a szabadság otthon és külföldön, végül pedig, de messze nem utoljára, az erősen vitatott, jóval lazább erkölcsiség különösen a családi ügyek és a szexuális magatartás terén. Egyes politikai közegekben a környezetvédő reformerek vezető szerepet vállaltak az új zöld pártok megteremtésében és általában szövetségre léptek az új szociáldemokratákkal, mint például Franciaországban és Németországban, vagy együttműködnek velük, mint az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában.

Figyelemre méltó, hogy miképpen az Egyesült Államok modellt kínált a kevésbé etatista és inkább piacorientált politika számára, az utóbbi időben – úgymond – a Berkeleyből és Madisonból Párizsba és Berlinbe érkezett posztmaterialista Új Politika élvonalában volt. A francia politikai elemző, Jean-François Revel az 1970-es évek elején megjegyezte, hogy „a forradalmi felbuzdulások az Egyesült Államokból származnak”. A mozgalmi tiltakozás újabb formái Európában vagy másutt „az amerikai prototípus utánzatai vagy leágazásai és követői; az európai disszidensek ...az amerikai mozgalmak tanítványai” (Revel, 1971: 6-7.; I. Lipset, 1985: 195–205.).

Sok politikai elemző, miközben felismeri saját hazájában a baloldali nagyarányú átalakulásait, nem látja, hogy ezek a változások milyen mértékben tükröznek azonos fejleményeket a gazdaságilag fejlett demokráciákban, hogy nem lehet őket sajátos nemzeti fejlődéssel vagy bizonyos vezetők tevékenységével megmagyarázni. Ezeknek az eseményeknek a jelentőségét és egybeesését kívánom hangsúlyozni és ennek érdekében összefoglalom, mi módon tértek rá a baloldali politikák egymás után az „amerikai” útra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a pártok és ideológiák minden országban azonosak. Szükségképpen vannak fontos változatok, amelyek tükrözik az eltérő történelmi hátteret, a politikai megosztottság különböző természetét és a mögöttük meghúzódó strukturális és demográfiai mintát. A hasonlatosság a politikák között azonban – ahogy Tony Blair hangsúlyozta – jelentős. És megjegyzi: „tökéletesen egészséges, ha felismerjük, hogy az egész világon vannak azonos fejlemények” (Harris-Barbash, 1997: 127.). A baloldal eredményei ar-

ra utalnak, hogy az Egyesült Államok politikailag immár kevésbé kivételes, ahogyan az európai szocialisták és szociáldemokraták kezdenek hasonlítani az amerikai demokratákra.

AZ ÚJ SZOCIÁLDEMOKRATÁK

Azt követően, hogy az európai szociáldemokrata vezetők 1998. szeptember 24-én találkoztak New Yorkban Bill Clintonnal, Tony Blair meghirdette a „Harmadik Út” új, haladó doktrínáját:

„A gazdaságban a mi megközelítésünk nem a laissez faire és nem az állami beavatkozás. A kormány szerepe az, hogy elősegítse a makroökonómiai stabilitást; hogy kifejlesszen egy olyan adó- és jóléti politikát, amely a függetlenséget és nem a függést támogatja; hogy az oktatás és az infrastruktúra javításával alkalmassá tegye az embereket a munkára, és hogy elősegítse a vállalkozást. Büszkék vagyunk arra, hogy támogatnak minket az üzleti élet és a szakszervezetek vezetői is...

A jóléti és a foglalkoztatáspolitikában a harmadik út azt jelenti, hogy megreformáljuk a jóléti ellátást, hogy az a munkához elvezető úttá váljon, ahol az csak lehetséges. Elősegíti a tisztességes színvonalú munkát és közben jövedelmezővé teszi azt az adók és büntetések csökkentésével, amelyek eddig a munka ellen szóltak, továbbá munkaalkalmakat teremt.” (Blair, 1998: C7.)

Az 1997-es brit választásokat elsöprő többséggel nyerte a Munkáspárt azt követően, hogy felhagyott a köztulajdon történelmi hangoztatásával és alapvetően véget vetett egy évszázados szocialista kísérletnek, amely erőteljesen csökkenteni vagy kiiktatni akarta a magántulajdont a gazdaságból.⁶ A Munkáspárt vezére, Tony Blair szándékosan hangsúlyozta, hogy egyetért a szabad piaccal, a kisebb kormánnyal, Bill Clinton politikájával. Blair már Clinton előtt kijelentette: „A terjedelmes kormány ideje lejárt”. Azt ígérte, hogy „a központból” fog kormányozni. Blair átformálta pártjának imázsát és kialakította az Új Munkáspártot, amely nem szocialista párt és nem kötelezte el magát a szakszervezetekkel való közös munkálkodás mellett. Hangsúlyozza, hogy szeretné, ha a szakszervezetek együttműködnének „a menedzsmenttel, hogy biztosítsák a brit ipar versenyképességét”. Peter Mandelson, a blairisták ideológusa büszkén jelentette ki, hogy a Munkáspárt immár „a piaci kapitalizmus pártja” (Will, 1997: C7.).

Még figyelemreméltóbb Blair tanácsa, amelyek a *New Statesman*ben 1994-ben megjelent cikkben a munkásszervezeteknek adott, hogy ugyanis „a szakszervezetek jól felfogott érdekében áll, hogy ne álljanak kapcsolatban egyetlen politikai párttal”. Azzal érvel, hogy a szakszervezetek „legyenek képesek

boldogulni bármilyen kormányváltás esetén, vagy akkor is, ha nem változik a kormány” (Blair, 1994: 33.). És mindezt egy olyan párt vezére mondta, amelyet szakszervezetek alapítottak és egész történelme során anyagilag támogattak. Lényegében Blair azt mondta, hogy helyesek a párt iránti elkötelezettséggel szembeni érvek, amelyeket még Samuel Gompers, az Amerikai Szakszervezeti Szövetség (AFL) alapító elnöke fogalmazott meg. Az 1997-es kampány idején a Munkáspárt az üzleti világ számára különleges kiáltványt bocsátott ki, amelyben azt ígérte, hogy a Blair-kormány meg fogja őrizni a Margaret Thatcher-féle, a szakszervezeteket korlátozó intézkedések „főbb elemeit” és ellenáll majd az ésszerűtlen gazdasági követeléseknek. Blair egy interjúban megjegyezte, hogy kormánya „a brit [szakszervezeti] törvényeket a nyugati világban a szakszervezeteket leginkább korlátozónak fogja meghagyni” (Druhan, 1997.).

A kiáltvány kijelentette: „Az adózz és költs [szemléletét] fel kell váltani a takaríts meg és fektess be [szemléletének].” Az általános választási platform szerint „az egészséges nyereség a dinamikus piacgazdaság nélkülözhetetlen motorja”, és azt is hangsúlyozta, hogy az alacsony infláció célja megköveteli a munkabérekéből származó hozadék alacsonyán tartását (Baldwin, 1997.; Harris-Barbash, 1997: A27–28.). Nem meglepő, hogy Thatcher bárónő az 1997-es kampány kezdetekor ezt mondta: „Nagy-Britannia biztonságban lesz Blair úr kezeiben”. És Blair miniszterelnök viszonzta a bókot, amikor a Szocialista Internacionálé egyik ülésén kijelentette: „Bizonyos dolgokat az 1980-as évek rendbe tettek – hangsúlyt helyeztek a vállalkozásra, a munkaerőpiac rugalmasabbá vált (Harris-Barbash, 1997: A28.). Blair egyik első dolga hivatalba lépését követően az volt, hogy a pénzügyi politika és a kamatráták ellenőrzésének hatalmát a Pénzügyminisztériumtól az Angol Bankhoz helyezte át. Másik lépése – azután, hogy első alkalommal találkozott Bill Clintonnal 1997. május 31-én – az volt, hogy elkezdte a jóléti el-látás reformját. Ennek az volt a célja, hogy erőteljesen csökkenjen a munkanélküli-segélyen lévők száma és hogy az egyedül-láló anyák álljanak munkába. Kijelentette, hogy „keményen el fog bánni a hosszú távú munkanélküliekkel, ha azok nem hajlandók munkába állni” (Prescott, 1997.). Ezen a találkozón Clinton és Blair megerősítették, hogy „a mai haladó pártok a pénzügyi felelősséget és körültekintést tanúsító pártok” (Michell, 1997: 1., 3.; Harris-Barbash, 1997: A27–A28.). A két vezető felszólította az üzleti világot, hogy legyen partner a munkahelyteremtésben és ez helyettesítse az „állam és a piac közötti régi csatákat” (Wigton, 1997.).

Miképpen Tony Blair hangsúlyozta, ugyanez a minta jól lát-ható „az egész világon”. Az 1980-as években az ausztrál és az új-zélandi munkáspárti kormányok csökkentették a jövedelemadó-

kat, a gazdaság deregulációjának útját járták és különféle ipari létesítményeket privatizáltak. Az ausztrál párt „megállapodásra” jutott a szakszervezetekkel, és ez azt eredményezte, hogy, miképpen Robert Hawke munkáspárti miniszterelnök hangsúlyozta, amíg nyolc éven át ő volt a miniszterelnök, minden egyes évben a reálbérek legalább egy százalékkal csökkentek. Hangsúlyozta, hogy „a bérekből származó nemzeti jövedelemnek a nyereség irányába történő elmozdulása... tette lehetővé a növekedésünket”. Az új-zélandi történet hasonló. Amikor 1984-ben a Munkáspárt visszatért a hatalomba és 1990 októberéig hivatalban volt, véget vetett annak „a hagyománynak, hogy mindenki a képessége szerint adózzon”, lebontotta a jóléti államot és privatizált számos állami vállalatot. Egy szociáldemokrata magazin egyik riportja szerint David Lange miniszterelnök azzal érvelt, hogy a „szociáldemokratáknak el kell fogadniuk a gazdasági egyenlőtlenség létezését, mert ez az a motor, amely a gazdaságot hajtja”.⁷

Ugyanez történt más baloldali pártok esetében is. A svéd szociáldemokraták, akik az 1930-as évek elejétől kezdve kormányoztak kis megszakításokkal, megváltoztatták a korábbi, bérnövekedés, a magas jövedelemadó igénylő politikájukat és lemondtak az erős jóléti állam megvalósításának törekvéséről és számos privatizációs intézkedést is hoztak. A néhai amerikai szocialista vezér, Michael Harrington bírálóan számolt be arról, hogy Olaf Palme miniszterelnök kormánya – csaknem ugyanúgy, mint Ausztráliában a Hawke-kormány – csökkentette a munkában állók reáljövedelmét és közben növelte a foglalkoztatottságot (Harrington, 1987: 130–131.).

Spanyolországban Felipe González szocialista miniszterelnök, aki ezt a posztot egymás után háromszor töltötte be, mielőtt távozott hivatalából – a kezdeti, Franco utáni szakaszban még marxista – pártját a privatizáció, a szabad piac és a NATO támogatására „térítette át”. Egyszer Churchillre emlékeztető megfogalmazásban jegyezte meg, hogy a versenyen alapuló szabadpiaci gazdaságot a kapzsiság, a korrupció és a gyengéknek az erősek által való kizsákmányolása jellemzi, ám mégis „a kapitalizmus a létező legkevésbé rossz gazdasági rendszer” (Gallagher-Williams, 1989: 3.). Gazdaságpolitikáját a *The Economist* úgy jellemezte, hogy annak eredményeképpen a kormánya ránézésre mintha „Thatcher asszony kormányától némileg jobbra helyezkedne el” (*The Economist*, 1989.).

A világ első nagy marxista pártja, a német (SPD), 1959-ben Bad godesbergi konferenciáján elvetette a marxizmust. Az amerikai politológus, Russell Dalton programjukról megjegyezte: „Karl Marx meglepetéssel hallotta volna, hogy ...a szabad gazdasági verseny a szociáldemokrata gazdaságpolitika egyik elengedhetetlen feltétele”. 1976-ban a szociáldemokrata kancellár, Helmut Schmidt, az ausztrál munkáspárti miniszter,

Robert Hawke előfutáraként azzal érvelt, hogy a munkások érdekében áll a profit növekedése és megjegyezte: „a vállalatok mai nyeresége a holnapi befektetés, és a holnapi befektetés a holnaputáni foglalkoztatás”. Az SPD 1990-es programja klasszikus liberális módon jegyezte meg, hogy a „demokratikusan megteremtett környezetben a piac és a verseny nélkülözhetetlen” (Lipset, 1991.).

1995-ben, amikor az SPD jelöltje a kancellári posztra, az európai szocialisták jelenlegi elnöke, Rudolph Scharping hangsúlyozta, hogy pártja történelmi jelentőségű feltételezései „tévesnek” bizonyultak, kijelentette, hogy „Mi szociáldemokraták túlzottan szabályozott, túlzottan bürokratikus és túlzottan professzionalizált jóléti államot hoztunk létre”. A politika egyéb problematikus területei közül kiemelte a társadalombiztosítást, megjegyezve, hogy „A generációk közötti szerződés a jelenlegi formájában, amely szerint a mostani nemzedék befizetései fedezik a mostani nyugdíjakat, miközben elkötelezi a következő nemzedéket, hogy fizesse meg a saját nyugdíját ...nem maradhat fenn. ...Szerintem, ha véget vetünk a közpénzek elpocsékolásának, az igencsak erkölcsös dolog, mert az efféle pazarlás mindig egy harmadik fél rovására történik” (Scharping, 1996: 53., 54–55.).

Az 1998-ban megválasztott Gerhard Schröder kancellár ezt a hagyományt folytatja. Az SPD-t inkább az „Új Közép” és nem annyira a baloldal részének tekinti (Apple, 1998: A1., A10.). Az *International Herald Tribune* cikkírója, John Vincour megjegyzi, hogy az Új Közép „az a hely, ahol az olyan szavak mint a »kockázat«, »vállalkozói szellem« és »rugalmas munkaerőpiac« egybeesnek a szociális igazság és tisztességes jövedelemeloszlás iránti elkötelezettség kifejezéseivel” (Vincour, 1998: 11–12.). Schröder a német gazdaság fellendítését ígérte, azt, hogy csökkenti a munkanélküliség magas, 11 százalékos arányát azzal, hogy leszállítja a „munkaerő megfizethetetlen költségeit” és „ösztönzi az új tőkebefektetéseket”. A választási kampány során megjegyezte, hogy az SPD „szakít az ...etatista szociáldemokrata attitűddel... [Mi] megértettük, hogy a jelenlegi körülmények között nincs helye a mindenható és beavatkozó államnak” (Vincour, 1998: 24.). Az 1998-as választást kommentálva a *Die Zeit* és a *Die Welt* szerkesztői megjegyezték, hogy a vetélkedés inkább nüanszok és nem alapvető különbségek miatt folyt (Andrews, 1998: A6.).

A beiktatása alkalmával, 1998. november 20-én tartott beszédekben Schröder kancellár hangsúlyozta az előző Kohl-kormány tevékenységének folytatását és ezt mondta: „Mi nem akarunk mindent másképpen csinálni, de sok mindent jobban”. A munkanélküliség csökkentése érdekében tervezte a vállalati adók csökkentését a Kohl idején maximum 47 százalékról 35 százalékra és felszólította az üzleti szférát és a szakszervezeteket,

hogy működjenek együtt formális „szövetségben a munkahelyekért” (*This Week in Germany*, 1998a: 1–2.; Drozdik, 1998: A22.; Cohen, 1998: A4.). Szándékában áll továbbá támogatni a magánnyugdíj-programokat, bátorítani a személyes felelősséget, az állami támogatást és kiadásokat a „valóban nélkülözőkre” kívánja összpontosítani, miközben a *The Financial Times* szavai szerint összekapcsolja az „adópolitikát a kínálati oldalon történő intézkedésekkel, beleértve a deregulációt és a piacok megnyitását” (Atkins, 1998: 2.; *This Week In Germany*, 1998c: 1.).

A múltban a szocialista pártok nagy jóléti államokat hoztak létre, amelyek a bruttó nemzeti termék meredeken emelkedő hányadát használták fel a kormányzás céljaira, egyes esetekben a felénél is többet. Ma azonban ugyanezek a pártok felismerik, hogy a világpiacon egyszerűen képtelenek versengeni, ha nem csökkentik a kormányzás kiadásait. A választásokon elfoglalt helyzetük rákényszeríti őket, hogy a középosztály, a jómódú szakmunkás- és high-tech alkalmazotti rétegek szavazatait szerezzék meg. Ezért akárcsak Blair és Schröder, le akarják szállítani az adókat, csökkenteni óhajtják a jóléti járulékokat és egyensúlyba kívánják hozni a költségvetésüket, egyúttal posztmaterialista reformokat is akarnak, megtisztítani a fizikai, a szociális és a gazdasági környezetet. A szociáldemokrata állam prototípusa, Svédország pedig felgyorsította a gazdaság helyreállítását célzó erőfeszítéseit azzal, hogy további 25 céget privatizált (Burt, 1999a: 2.). Finnország és Dánia hasonló politikát követ szociáldemokrata irányítás alatt (Burt, 1999b: 3.).

Pillanatnyilag a szocialista pártok között csak két kivétel van az állami beavatkozástól való eltávolodásban, az egyik Norvégia és a másik bizonyos mértékig Franciaország, mindkettő a kiterjedt jóléti politika mellett áll, de ne feledjük, hogy ugyanakkor nem akarják az ipar államosítását. Norvégia fenntarthatja a „régimódi szocializmusba” vetett hitét bőséges nyersolajkincse jóvoltából, ami megfizeti a jóléti állam fenntartását. A francia baloldal olyan társadalomban működik, ahol a *dirigizmus*, az erős irányító állam legalább annyira az ország kultúrájának szervező elvei közé tartozott, mint az etatizmus-ellenesség az amerikaiban (Lichfield, 1997.).⁸

A francia különlegességet tekinthetjük akár az amerikai kivetelesség ellenpontjának is. Franciaországban mind a jobb, mind a baloldal egyetért az erős állam fenntartásával és ez a hagyomány még a Monarchia, a birodalom és a forradalom idejére nyúlik vissza. A szocialisták etatista orientációja szükségszerű reakció a jobboldal politikájára. Ahogy az újságíró, Roger Cohen megjegyezte, „a gaulleista vonzalom az államhoz és a piaci reform elutasítása arra bátorította a szocialistákat, hogy önmaguk megkülönböztetése érdekében még jobban balra tartsanak”. Vagy, miképpen a francia politikával foglalkozó tudományos tekintély, Ezra Suleiman hangsúlyozta: „A jobboldal kép-

telen elengedni az államot, ezért a baloldal a baloldalon marad” (Cohen, 1997: E5.).

És mégis, egy hónappal az 1997-es választások előtt Lionel Jospin, aki nem sokkal azután miniszterelnök lett, a *Le Nouvel Observateur*-nek adott interjújában úgy beszélt, mint a többi európai szocialista, mondván, hogy helyesli az „etatizmustól” való eltávolodást, a nagyobb decentralizációt és az egyéni kezdeményezések kibontakozását. Dicsérte a François Mitterrand által tizennégy esztendő elnöksége alatt megvalósított széles körű privatizációs intézkedéseket. A francia szocialisták 1997-ben mégis azzal győztek, hogy megígérték a nagyarányú munkanélküliség gondjának megoldását kétszáz ezer új munkahely teremtésével fiatalok számára, akiknek 25 százaléka nem talált munkát és azt, hogy megvédelmezik az ország kiépített jóléti államát a költségvetési csökkenésekkel szemben. Az ilyen politika számíthatott a támogatásra egy olyan országban, ahol a lakosság többsége 1997-ben azt mondta a közvélemény-kutatóknak, hogy jól viszonyul a „közszolgálathoz” (72 százalék), támogatólag reagált az „államra” (56 százalék) és a „hivatalnok” szóra (60 százalék). A korábbi konzervatív kormány idején Franciaországban volt „Európa leg súlyosabb adóterhe és a legnagyobb közületi fizetési lista”.⁹ Hivatalba lépésüket követően azonban a szocialisták számos kérdésben megváltoztatták felfogásukat, különösen a szociális kifizetéseket akarták csökkenteni és kézben tartani a költségvetési deficitet (Swardson, 1998: A24.).

Lionel Jospin hangsúlyozta, hogy utánozni kell az amerikai gazdaságot. 1998-ban bírálta a baloldalt, amiért lekicsinyelte a munkahelyek számának növekedését az USA-ban, mondván: „Azzal ellentétben, amit mi állítottunk és hittünk is, az Egyesült Államokban teremtett munkaalkalmak nem csupán vagy nem elsősorban rosszul fizetett, kilátástalan állások, hanem szaktudást igénylők és a szolgáltatásban, valamint a csúcstechnológiát alkalmazó iparágakban hozták létre azokat.” A *The Economist* híradása szerint Jospin hangsúlyozta, hogy a franciák „sokat tanulhatnak Amerika gazdasági dinamizmusából, az ottani kutatás és újítás életerejéből, versenyszelleméből és megújulási képességéből” (*The Economist*, 1998: 50.).¹⁰

Furcsa módon az 1990-es évek végén az európai szociáldemokraták és mások által mintaként gyakorta idézett ország, Hollandia munkanélküliségi rátája 1997-ben 6,5 százalék volt, növekedési üteme pedig magasabb, mint Nagy-Britanniáé, Franciaországé és Németországé. A hollandok a korábbi szakszervezeti vezető, a munkáspárti Wim Kok kormánya alatt alacsony szinten tartották a „béreket, az inflációt és a kamatrátákat és ...[egyszerűsítették] a foglalkoztatás és az elbocsátás szabályait, valamint az új vállalkozások alapítását”. Csökkentették a munkanélküli segélyeket és megszigorították a táppénz és a

rokkantsági juttatások kifizetését. Thomas Friedman a *The New York Times*-ban ezt a politikát úgy jellemezte, hogy az „az amerikai stílusú karcsúsítás, privatizáció és a munkaügyi törvények fellazítása” (Friedman, 1997: A35.).

Az akkoriban Kok vezetése alatt álló szakszervezetek és a munkáltatók által elfogadott „szociális paktum” értelmében, amely hasonlít az ausztrál „megállapodáshoz”, a szakszervezetek beleegyeztek, hogy a béremelés évente legfeljebb 2 százalékos legyen. Akár ennek a politikának az eredménye volt, akár nem, de ezt követően csaknem teljessé vált a foglalkoztatottság egy „versenyképesebb [holland] piacon”, ami csakúgy, mint az Egyesült Államokban és más iparosodott országokban, a jövedelmek növekvő egyenlőtlenségét eredményezte (Simons, 1997: A6.). Az iskolázottabbak és a magasan képzettek iránt sokkal nagyobb a kereslet, mint az ipari munkások és a kevésbé képzettek iránt. Ők viszonylag sokkal többet keresnek, szemben azokkal, akiknek a jövedelme arányosan csökkent, bár ezt a fogyasztás színvonala nem követte.

Távol a politikailag „elmaradott” Egyesült Államoktól, amely a „haladóbb” Európát követte, az Óvilág baloldala mostanában egyre inkább az amerikaihoz válik hasonlatossá, mint ahogy Corey előre látta. Ezért megerősíthetjük, hogy az Egyesült Államok politikai értelemben megmutatta Európának jövőjét. Ez pedig azt jelenti, hogy amint ez utóbbi országok a jólét és a tömegfogyasztás újabb magaslatait érték el – Antonio Gramsci várakozásának megfelelően – hasonlítani kezdtek a kevésbé rétegezett, státuskötött és sokkal jobban iskolázott Egyesült Államokra. Következésképpen kevésbé kiváltságos rétegeik a korábnál jóval kevésbé osztálytudatúak.

Az Egyesült Államok tehát többé már nem kivételes politikai szempontból. A többi fejlett országhoz hasonlóan társadalmilag konzervatívabb csoportosulásokra, a szabad akarat híveire, vagy a klasszikus liberális erőkre, vallási alapú szektákra, környezetvédő és egyéb posztmaterialista irányzatokhoz, valamint elitellenes populista szegmensekre oszlik. Ez utóbbiak ereje és szervezeti formái országonként eltérők, de egyikük sem szocialista, vagy komolyan osztályorientált. Az immár nem szocialista „haladó” pártok – ahogyan Adam Przeworski megjegyezte – a kapitalizmust kívánják emberarcúvá és hatékonyabbá tenni (Przeworski, 1985: 206.). Vagy ahogyan François Mitterrand tanácsadója, Régis Debray rámutatott, az európai szocialista vezetők célja „megvalósítani a jobboldal politikáját, de értelmebben és racionálisabban” (Debray, 1990: 27.).

MÉG MINDIG ELKÜLÖNÜL

Ne felejtjük el, hogy Amerika még mindig kiugróan elkülönül a magatartás és az értékek számos nemzetközi mutatója szerint. Minden más országnál magasabb az elitpozíciók felé irányuló mobilitási rátája, mert a fiataloknak nagyobb aránya jár egyetemre, mint másutt. A gazdaság nemcsak a legtermelékenyebb, hanem messze a legtöbb munkaalkalmat teremti az egész fejlett világban. A második világháború végétől mostanáig az amerikai gazdaság sokkal több új munkaalkalmat teremtett, mint egész Európa és Japán együttvéve, és ahogyan Jospin megjegyezte, ezek legtöbbször „jó”, azaz szaktudást és iskolázottságot követel és viszonylag jól fizetett (Andrews, 1998: A6.).

Az amerikai kivételesség azonban kétélű dolog. Az USA élen jár a nem szavazók arányát tekintve, amikor országos választásokat tartanak. Az egy főre jutó elítéltek száma magasabb, mint a fejlett világban másutt, és ugyanez vonatkozik az erőszak arányára is. Az ország a pénzjövedelmek egyenlőtlen eloszlása terén is a vezetők között van. A távolság a felső egy-öt százaléknál nagyobb, mint Európa legnagyobb részén és Japánban, bár ez utóbbiakban is növekedik. Ez a fejlemény jobbra annak a következménye, hogy a munkahelyek száma inkább a csúcstechnológiával kapcsolatos területeken nő, ahol díjazták a jól képzett munkaerőt, ám eközben csökken a kevésbé képzett fizikai munkások és a szolgáltatásban dolgozók bérszínvona (az Egyesült Államokban ezekben a munkakörökben sok a latin és az ázsiai bevándorló, vagy az afro-amerikai, Európa nagy részén pedig déli bevándorló). A funkcionális analfabetizmus az Egyesült Államokban magasabb, mint Európában és Japánban.

E nemzetek közötti különbségek zöme egyúttal a közvélemény attitűdjében is megmutatkozik. Az amerikaiak, akik hagyományosan a legszívesebben motiválják az alacsony helyzetűeket, hogy próbáljanak meg „nyerni” és bátorítják a felfelé irányuló mobilitást, az európaiaknál és a japánoknál inkább hajlanak arra, hogy a fontos pozíciókban levők nagy jövedelemre tegyenek szert. Az amerikaiak másoknál inkább hajlanak arra, hogy „jobban ösztönözzék az egyéni erőfeszítést”, semmint hogy „a jövedelmek váljanak egyenlőbbé”, és arányosan kevesebb amerikai (56 százalék), mint európai (66-86 százalék) ért azzal egyet, hogy „a jövedelemkülönbségek túlságosan nagyok” (Smith, 1990: 22.). Az amerikaiak az európaiaknál inkább egyetértenek azzal, hogy a „nagy jövedelemkülönbségre az ország prosperitásához van szükség”. A felmérésben részt vett amerikaiaknál közel egyharmada igazolja ezzel az egyenlőtlenséget, szemben hét európai ország átlagosan 23 százalékkal (Nagy-Britannia, Ausztria, Nyugat-Németország, Olaszország, Magyarország, Svájc és Hollandia) (Kolosi, 1987: 33.). Az amerikai

közvélemény-kutatás ötven esztendő adatainak áttekintésekor Page és Shapiro a következő eredményre jut: „Az 1930-as évek óta készített felmérések azt mutatják, hogy az amerikai közvéleményben a jövedelem újraelosztásának egyértelmű elképzelése igencsak korlátozott lelkesedésre számíthat. ...A redisztribúció iránti lelkesedés még a nagy gazdasági válság idején sem nagyon mutatkozott. A legtöbb amerikai elégedett a magánpiacok elosztásra gyakorolt hatásával” (Page-Shapiro, 1992: 300.).

Nem meglepő, hogy az 1980-ban és 1990-ben lefolytatott, úgynevezett Világérték-felmérések más közvéleménykutatásokhoz hasonlóan azt mutatták, hogy a szociáldemokrata értékek még mindig sokkal erősebbek Európában és Kanadában, mint Amerikában. Például arról számolnak be, hogy amikor választani kellett, melyik fontosabb, „a jövedelmek egyenlősége vagy az akadályok nélküli élet és fejlődés szabadsága”, az amerikaiak inkább hajlottak az utóbbira; 1990-ben 71 százalék érzett így, szemben az európai 59 százalékkal (Inglehart, 1990.). Az amerikaiak az európaiaknál hajlamosabbak azt mondani, hogy az adók túl magasak a középső jövedelmi csoportba tartozók számára. Mint láttuk, e nemzeti variánsoknak hosszú történetük van. A nagy európai országok fontos szociális szolgáltatásokat nyújtottak jóval az Egyesült Államok előtt, ahol egészen az 1930-as évekig nem születtek törvények a nyugdíjbiztosításról, a munkanélküliségről vagy az ipari balesetek elleni biztosításról.

Az amerikaiak hajlamosabbak elhinni, hogy meritokráciában élnek. A lehetőségek iránti nagyobb amerikai elkötelezettséget az a megállapítás is tükrözi, miszerint az Egyesült Államokban az állampolgárok az európaiaknál inkább támogatják, hogy az oktatásra fordítandó kiadásokat növeljék. „Valójában az oktatás hosszú ideje olyan terület, amire a legtöbb amerikai szeretné, ha a kormány több pénzt fordítana” (Page-Shapiro, 1992: 133.). Robert Shapiro és John Young megjegyzi, hogy ezek az attitűdök azokból az „amerikai nézetekből és értékekből fakadnak, amelyek az individualizmusra és az esélyegyenlőségre vonatkoznak szemben az egyéni eredmények egyenlőségével” (Shapiro-Young 1989: 59–89.). Az amerikai általános és középiskolás diákok mégis gyengébb eredményeket érnek el nemzetközi összehasonlításban, mint kortársaik más fejlett országokban.

A mai Amerika azoknak a folyamatoknak az eredménye, amelyek az egalitárius (meritokratikus) és individualisztikus forradalommal kezdődtek (Lipset, 1990: 8–13., 22–36.). A tizenkilencedik század folyamán és a huszadik század elején az Egyesült Államok maradt a klasszikus liberális társadalom mintája és elvetette az askriptív elitizmus, az etatizmus, a Toryk biskarcki/Disraeli-féle *noblesse oblige* feltevéseit.

Az etatista-ellenes értékrend, a szociálisan egyenlőbb társadalmi osztálystruktúra és az individualista protestáns szektás orientáció voltak azok a társadalmi változók, amelyek csökkentették a második világháború előtti Amerikában a szocializmus és az osztályöntudat potenciálját. Az egyenlő társadalmi viszonyokra helyezett hangsúly, annak a követelménynek a hiánya, hogy a társadalmi ranglétrán alacsonyabban elhelyezkedők nyíltan fejezzék ki tiszteletüket a náluk társadalmilag vagy gazdaságilag magasabban lévők iránt, a meritokráciára, az egyenlő lehetőségekre helyezett hangsúly (mindenki felemelkedhet gazdaságilag és társadalmilag) mind a kivételes múltból és jelenből fakad. Az országot az örökletes privilégiumok, a születés által legitimált felsőbb osztály hiánya jellemzi, egyszerűen azért, mert Amerikát telepések új osztálya alakította ki, valamint a forradalomból fakadt szabadság és egyenlőség ideológiája miatt. Tocqueville ezeket az elemeket már az 1830-as években észrevette. Tisztában volt persze a hatalmas jövedelmi és hatalmi különbségekkel, és a vagyonserzésre helyezett erőteljes hangsúllyal (Tocqueville, 1948: 51.). De aláhúzta, hogy a jelentős gazdasági egyenlőtlenségek ellenére az amerikaiak nem várják el az alacsonyabb rétegektől, hogy ismerjék be alsóbrendűségüket és hajoljanak meg a felettük állók előtt.

A társadalom és a politika természetesen nagymértékben megváltozott Amerikában is, akár csak Európában. Az 1930-as évek a korábbi időszakokhoz képest minőségi különbségeket eredményeztek. A történész Richard Hofstadter írta, hogy történelme során első ízben „szociáldemokrata árnyalatot” „vezettek be” az Egyesült Államokba (Hofstadter, 1972: 308.). A nagy gazdasági világválság eredménye az lett, hogy erőteljes hangsúlyt helyeztek a tervezésre, a jóléti államra, a kormány mint a legfőbb szabályozó tényező szerepére, és még a jövedelmi újraelosztásra is.

Az 1930-as évek elvezettek az amerikai politika és a szakszervezetek valamiféle európaizálásához. Az osztálytényezők fontosabbak lettek a differenciáló párttámogatásban (Lubell, 1965: 55–68.). A konzervatívok, akik egyre inkább a republikánusok soraiba tömörültek, továbbra is etatizmus-ellenesek és a *laissez faire* hívei maradtak, noha közülük sokan elfogadták, hogy az állam – válaszul a válságra és a háborúra – játsszon aktivista szerepet. A második világháborút követően azonban a hagyományos értékek felfrissítését elősegítő, hosszú távú jólét eredményeképpen az etatista hajlandóság fokozatosan „lehanyatlott”.

E fejlemények eredményeképpen ismét előtérbe került a klasszikus liberális ideológia, nevezetesen az, amit az amerikaiak konzervativizmusnak neveznek. A válság által felfokozott osztályfeszültségek csökkentek, amit tükröz a szakszervezeti tagság nagyarányú csökkenése az 1950-es évek közepe óta, illet-

ve az alacsonyabb korreláció az osztályhelyzet és a választói magatartás között. Még mielőtt Ronald Reagan belépett a Fehér Házba, az Egyesült Államokban alacsonyabbak voltak az adókulcsok, kisebb a költségvetési deficit és kevésbé fejlett a jóléti állam, továbbá a kormány sokkal kevesebb iparvállalatnak volt a tulajdonosa, mint a többi iparosodott országban.

Milyen mértékben lehet tehát még mindig az amerikai kivételességről beszélni? Nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok és a nyugati világ többi része nagyon megváltozott az elmúlt két évszázadban. Mindegyik termelékenyebb lett, iparosodott, urbanizálódott, társadalma iskolázottabb lett. A központi állam hatalma megnőtt. Mint megfigyelhettük, a sok európai országban létezett posztfeudális elemek jórészt megszűntek. Az európai államok e társadalmi struktúra szempontjából egyre jobban hasonlítanak Amerikára. És hangsúlyozom: baloldali pártjaik felhagytak a szocializmussal.

A bekövetkezett változások nyilvánvalóan még sok különbséget hagynak maguk után. Az Egyesült Államok, Kanada és Európa továbbra is különböző vonalakat követ, ami sajátos nemzeti hagyományukból fakad. Az Egyesült Államok pedig továbbra is a legkevésbé etatista nyugati ország (Rose, 1985.).

KÖVETKEZTETÉS

Megmarad a modern demokrácia politikai megosztottsága a bal- és a jobboldal között, ahogyan azt a francia forradalom óta fogalmilag meghatározták. A demokraták és republikánusok, a szociáldemokraták és konzervatívok még mindig választási lehetőséget kínálnak, noha ideológiai hátterük és belső frakcióik változnak (Furet, 1998: 79.).

A pártrendszerekben továbbra is a demokratikus osztály- vagy státusküzdelem változatát fogjuk látni. A rétegződéshez kötődő megosztottságok természetesen nem merítik ki a bal- vagy jobboldalon elfoglalt hely korrelációit. Az erkölcs kérdései, például az abortusz, a családi értékek, az állampolgári jogok, a nemek közötti egyenlőség, a multikulturalizmus, a bevándorlás, a bűn és büntetés, a külpolitika, a nemzetek fölötti közösségek az egyéneket és csoportokat a rétegződésben elfoglalt helyüktől eltérő irányokban mozgatják. De e kérdések többsége alapvetően kapcsolatba hozható a társadalmi ideológiával, amely viszont összefügg a vallással és az iskolázottsággal.

Aligha kétséges, milyenek a kétszáz esztendőes amerikai politikai rendszer folytatódásának kilátásai. A Jefferson alatt létrejött Demokrata Párt 1796 óta létezik és alapját a „kívülálló” csoportok, a hátrányosabb helyzetűek és a státusuktól megfosztottak, valamint a kevésbé vallásosak alkotják. Az intelligencia a jeffersoni demokrata-republikánus megosztottság óta mindig

az üzleti élethez nem kötődő pártban volt megtalálható. A társadalmilag konzervatívabb, inkább üzleti orientációjú pártoknak különböző, federalista-Whig-republikánus megtestesüléseik vannak, minden egyes alakzatban hasonló, kiváltságosabb, „belső” csoportokból álló választókkal. Ma a republikánusok a szabadságpártiakra, a szociális és vallási konzervatívokra, valamint a gazdasági konzervatívokra támaszkodnak, akik közé értendőek a hayeki értelemben vett klasszikus liberálisok is. (Eme általánosítások alól számottevő kivétel a ragszolgaság és a faji kérdés körül bontakozott ki.)

A szocializmustól eltekintve megmaradnak a jobb- és a baloldal közötti hagyományos különbségek. A jobboldal a szabadságot hangsúlyozza, az állami kényszertől való mentességet, az esélyegyenlőséget valamennyi egyén számára, bár a közösségi érzületük nem esnek kétségbe az államtól. A baloldal valamennyi egyén egyenlőségét hangsúlyozza és az esélyek növelésének szükségességét a csoportjogok bővítésével vagy biztosításával, valamint a kevésbé kiváltságosak, a munkások, az időskorúak vagy a kisebbségek biztonságát. A pártkülönbségek azonban továbbra is az államhatalom használatát körül forognak. A baloldal a jobboldalnál hajlamosabb arra, hogy a közhatalmat a problémák kezelésére használja. Az amerikai jobboldal gyanakvó az államhatalommal szemben és a csoportjogok -lehetőségek támogatása érdekében tett erőfeszítésekben a szabadság és az egyén jogainak aláásását látja. Az európai, japán és kanadai konzervatívok jóindulatúbb vagy pozitívabb nézeteket vallanak a kormányzati hatalom alkalmazásáról, bár a szocialistákhoz hasonlóan az etatista politika iránti lelkesedésük az utóbbi években megcsappant.

A bal- és a jobboldal fogalmának tartalma mégiscsak változik. Mint láttuk, a baloldali pártok a szó amerikai (és nem európai) értelmében liberálisnak alakították át magukat. Ehhez járul, hogy hangsúlyozzák a posztmaterializmust, a környezetvédelmet, a nők, a kisebbségek, a homoszexuálisok egyenjogúságát és a kulturális szabadságot. A jobboldal különböző mértékben ugyan, de a hagyományos liberalizmus vagy szabadságpártiság felé halad. Az egyik a csoportos egyenlőséget és a gazdasági biztonságot hangsúlyozza, a másik meg az esélyegyenlőséget és az államhatalom gyengítését. Logikailag a jobboldalnak támogatnia kellene a személyes szabadságot is úgy, ahogy azt a tizenkilencedik századi liberálisok akarták. A kapcsolat azonban az új gazdasági konzervativizmus és a vallási tradicionalizmus között a kulturális konzervativizmust erősítette meg a nemek, a család és az életvitel tekintetében. Tekintettel arra, hogy a politikai megosztottságok struktúrája bonyolult változatosságot mutat, nehéz meghatározni valamiféle állandó mintát, amely megkülönbözteti a baloldalt a jobboldaltól.

Az ideológiai fogalmak politikához kapcsolásában megmutató zűrzavart jól tükrözik a „neokonzervativizmus” különböző értelmezései. Maga a fogalom az Egyesült Államokban keletkezett és az ország határain kívül igen eltérően alkalmazzák. Amerikában ezt a címkét egyes baloldali értelmiségiek fogalmazták meg, hogy diszkreditálják a keményvonalas antikommunisták egy csoportját, amely belpolitikai kérdésekben a baloldalon állt, azaz a szociáldemokratákat, a trockistákat és a liberálisokat. A legtöbbjük eredetileg demokrata volt és közülük sokan még ma is azok. Azonosultak a Hubert Humphrey–Henry Jackson–Pat Moynihan-féle demokratákkal, a George Meany–Lane Kirkland-féle szakszervezetiekkel és a Sidney Hook és Bayard Rustin vezette szociáldemokratáival. A republikánusok igyekeztek megnyerni a neokonzervatívoknak bélyegzetteket, de akiket sikerült, azokat minden esetben külpolitikai vagy honvédelmi pozíciókban használták, vagy az oktatásban és az értelmiségi politika világában. Távol tartották őket a gazdaság- és a jóléti politikától, mivel a legtöbbjük inkább baloldali maradt ezekben a kérdésekben.¹¹ Európában azonban, ahol ez a háttér jobbra ismeretlen, az a feltételezés él, hogy a neokonzervatívok új konzervatívoknak tekintendők, mivel elvetik a Tory etatista hangsúlyt, ami meghatározta a hagyományos konzervativizmust, hogy ők Reagan–Thatcher-féle konzervatívok, holott a legtöbbjük nem az.

Egyetlen jelentősebb bal- vagy jobboldali irányzat sem követ valamilyen utópiát, nem hisz abban, hogy a társadalom és a politika drámai átépítése megoldaná az összes nagy problémát. Ezek a hidegháború utáni viszonyok ígéretesnek bizonyultak a demokratikus stabilitás és a nemzetközi béke szempontjából. Dokumentálatlan közhellyé vált, hogy a demokráciák nem viselnek háborút egymás ellen, és hogy a világ ma már nagyrészt demokratikus. Léteznek ugyan szélsőséges mozgalmak és pártok, de valamennyi gyenge, legalábbis Nyugaton. A legerősebbet, Le Pen Nemzeti Frontját Franciaországban a választók 15 százaléka támogatja. Ezt a szintet senki más nem közelíti meg. Nincsenek karizmatikus vezetők, és csekély a politikai lelkesedés is. Az ifjak, ahogyan Arisztotelész írta, „Szenvedélyesek és forróvérűek... És inkább választják a szép tettet, mint a hasznosat. ...túlzásból és szertelenségből” tesznek dolgokat és ezért szükségképpen csalódnak (Arisztotelész, 1982: 123–124.).

Vajon megváltozik-e ez a helyzet? Természetesen igen, mivel a gazdaság és következésképpen a társadalom soha sem mozdulatlan. A piaci rendszerek belső dinamikája az üzleti ciklusban visszaeséseket produkál. Ezek a lehetőségek és Oroszország politikai labilitása újra fenyegeti a Nyugatot. Az ázsiai csoda helyébe az ázsiai összeomlás lépett. Franciaország elmozdulását a baloldal irányába 1997-ben és Le Pen jobboldali támogatottságát nem csupán az ország etatista értékei segítették elő – ez in-

kább a 12 százalékos munkanélküliségre való reakció. A demográfiai változások (például az időskorúak arányának növekedése, a fiatalok számának csökkenése és az egyedülálló anyák számának növekedése) hatással vannak a társadalombiztosítás és az egészségügyi rendszerek pénzügyi alapjaira csakúgy, mint a bűnözés és a deviancia arányai. Az új és nagy szereplők feltűnése a nemzetközi színen, mint amilyen Kína is, új kereskedelmi egyensúlyvesztést eredményezhet és fog is eredményezni. De ezek inkább a jövő kilátásai.

A hidegháború nem várt vége láthatóan Amerikának és ideológiájának szinte teljes győzelmét hozta (Lipset–Bence, 1994: 169–210.). Amerika ma már az *egyetlen* szuperhatalom. Mint láttuk, gazdasága a legtermelékenyebb. Ahogyan Revel hangsúlyozza, a közelmúlt nagy és sikeres mozgalmi az egyenlőségre törekvő társadalmi változás és az életminőség javítása érdekében (a feminizmus, a környezetvédelem, a kisebbségek jogainak védelme, a homoszexuálisok jogvédelme) mind Amerikából indultak ki, nagyrészt ugyanúgy, mint a tizenkilencedik századi demokratikus forradalmak. A fejlett világ minden eddiginél sikeresebben elégíti ki a tömegtársadalom fogyasztási igényeit, beleértve a kétkezi munkások és az értelmiség rétegeit is.

Mindennek hatnia kellene a konzervatívabb és önelégültebb társadalmakra. Mégis azok a normák, amelyekhez ma a nyugati országok mérik magukat, a francia, amerikai és marxista forradalmi hitvallásból származnak. Ezek kinyilvánítják, hogy „minden ember ... [ma már nép] egyenlőnek született” és egyetértenek az „élet, a szabadság és a boldogság keresésének” céljával. De minden politika kudarcot vall, ha utópisztikus célokat kíván megvalósítani, még ha azok a klasszikus liberalizmus, a szabadság és az egyenlőség céljai is. Az amerikaiak még mindig inkább a szabadság pártján, az európaiak pedig az egyenlőségén állnak. Mindkettő biztosítani akarja a szabadságot mindenkinek számára és erős jogi eszközökkel kívánja korlátozni az államt. Az amerikaiak az egyenlőség és a verseny alapján álló, a szabadságot biztosító társadalmat támogatják hatékony, de gyenge kormányval. Ezeket a célokat semmilyen értelemben sem fogják elérni, de továbbra is próbálkoznak fognak. Ne feledjük, hogy a szocialisták, kezdve Marxtól és Engelstől egészen Gramscsiig, Croslandig és Harringtonig elismerik, hogy szociálisan, bár gazdaságilag nyilvánvalóan nem, az Egyesült Államok közelebb jutott az osztály nélküli társadalom és a gyenge állam megvalósításának céljához, mint bármilyen más rendszer, amit a saját életükben ismertek. Leon Samson, a baloldali amerikai marxista, az 1930-as évek elején úgy látta, hogy az amerikai radikálisok képtelenek voltak eladni a szocializmust egy olyan népnek, amely hite szerint máris egy olyan társadalomban élt, amely gyakorlatilag, ha a terminológia szerint nem is, elkötelezte magát az egyenlőség célkitűzései mellett, ha ez a

tulajdonviszonyokra nem is vonatkozik. Az amerikaiaknak és az európaiaknak is meg kell birkózniauk a fajüldözés, a nemek szerinti megkülönböztetés, a súlyos jövedelmi különbségek, a korrupció, a környezetszennyezés és az üzleti ciklusok visszaesésének gondjával. De Amerika még mindig rendelkezik egy ideológiai vízióval, az Amerikai Hitvallással, amely motiválja fiataljait. És az európaiak is egyre inkább elkötelezik magukat egy hasonló társadalmi jövőkép mellett, ami nagymértékben a francia forradalomból és a szociáldemokráciából fakad. Az Egyesült Államok immár politikailag nem kivételes. De társadalmilag elég sok tekintetben még mindig egyedülálló ahhoz, hogy továbbra is beszélhessünk az amerikai kivételességről.

Fordította: Gáthy Vera

HIVATKOZÁSOK

- Andrews, Edmund L., 1998. Rivals Have Found Little to Fight Over in the German Election. *New York Times*, September 26. A6.
- Apple, R. W. Jr., 1998. A German Socialist Plunges Toward the Center. *The New York Times*, September 4. A1., A10.
- Arisztotelész, 1982. *Rétorika*. Gondolat
- Atkins, Ralph, 1998. Schröder Pledges Strict Financial Control. *Financial Times*, November 11. 2.
- Baldwin, Tom, 1997. The New Labour Manifesto Steals Old Tory Slogans. *The Sunday Telegraph*, March 30. 1.
- Beer, Max, 1935. *Fifty Years of International Socialism*. London: George Allen and Unwin
- Bell, Daniel, 1952. Marxian Socialism in America. In: Donald G. Egbert-Stow Persons (ed.): *Socialism and American Life*. Princeton: Princeton University Press - 1978. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books - 1996. *Marxian Socialism in the United States*. Ithaca: Cornell University Press
- Blair, Tony, 1994. No Favours. *New Statesman and Society*, November 28. 33.
- 1998. Third Way, Better Way. *Washington Post*, September 27. C7.
- Bureau of Labor Statistics, <<ftp://ftp.bls.gov/pub/special.requests/ForeignLabor/flsiforc.txt>> and Calculated from *Statistical Abstracts of the United States 1981*. US Department of Commerce, 1981. 401.; and *Employment and Earnings*, January 1998. Bureau of Labor Statistics <ftp://ftp.bls.gov/pub/special.requests/lf/aat10.txt> and <http://stats.bls.gov/webapps/legacy/cpsatab4.htm>.
- Burt, Tim, 1999a. „Sweden Plans State Company Overhaul. *Financial Times*, January 29. 2.
- 1999b. Nordic Governments Set Out on Path to Privatization. *Financial Times*, January 29. 3.
- Chirot, Daniel, (szerk.) 1991. *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*. Seattle: University of Washington Press
- Cohen, Roger, 1997. France's Old Soldier Fades Away. *The New York Times*, June 8. E5.
- 1998. In Inaugural Speech, Schröder Stresses Jobs and Environment. *The New York Times*, November 11. A4.

- Dahrendorf, Ralf, 1990. Mostly About the Strange Death of Socialism and the Mirage of a Third Way. In *Uő.: Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Times Books
- Davis, Mike, 1988. *Prisoners of the American Dream: Politics and Economy in the History of the US Working Class*. New York: Verso
- De Leon, Daniel, 1904. *Flashlights of the Amsterdam Congress*. New York: New York Labor News Co.
- Debray, Régis, 1990. What's Left of the Left? *New Perspectives Quarterly*, Spring, 27.
- Drozdizk, William, 1998. Schröder Calls for Europe-wide Initiative to Fight Joblessness. *The Washington Post*, November 11. A22.
- Druhan, Madaline, 1997. Union Reforms Stay, Labour Leader Says. *The Globe & Mail*, April 1.
- Engels to Sorge, 1942. November 29, 1886: 449. In: *Selected Correspondence, 1846-1895*, Karl Marx and Friedrich Engels. New York: International Publishers
- Engels to Weydemeyer. 1953. August 7, 1851: 25-26. In: *Letters to Americans 1848-1895*, Karl Marx and Friedrich Engels. New York: International Publishers
- Fittrakis, Robert J., 1993. *The Idea of Democratic Socialism in America and the Decline of the Socialist Party*. New York: Garland Publishers
- Flacks, Richard, 1988. *Making History: The Radical Tradition in American Life*. New York: Columbia University Press
- Friedman, Thomas L., 1997. The Real G-7's. *The New York Times*, June 19. A35.
- Furet, François, 1998. Democracy and Utopia. *The Journal of Democracy*, 9/1. 79.
- Gallagher, Tom-Allan M. Williams, 1989. Introduction. In *Uő.: Southern European Socialism*. Manchester: Manchester University Press
- Giddens, Anthony, 1998. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Oxford: The Polity Press
- Halpern, Rick-Jonathan Morris (szerk.) 1997. *American Exceptionalism: US Working Class Formation in International Context*. New York: St. Martin's Press
- Harrington, Michael, 1987. *The Next Left: The History of a Future*. New York: Holt
- Harris, John F.-Fred Barbash, 1997. Blair Savours Colleague Clinton's Arm on His Shoulder. *The Washington Post*, May 30. A27-28.
- Hofstadter, Richard, 1972. *The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.* New York: Alfred P. Knopf
- Ibrahim, Yousef M, 1997. Blair Gains Tax Cut for Business, But the Rest of Britain Must Wait. *The New York Times*, July 1.1.
- International Labor Organizations, 1997. ILO Highlights Global Challenges to Trade Unions. *ILO News*, November 4.
- Inglehart, Ronald, 1990. *1990 World Values Survey*. Ann Arbor: Institute for Social Research
- 1971. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *American Political Science Review*, 65. 991-1017.
 - 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press
 - 1997. *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press
- Klehr, Harvey, 1971. *The Theory of American Exceptionalism*. Ph. D. Dissertation. Department of History, University of North Carolina, Chapel Hill
- 1976. Leninist Theory in Search of America. *Polity*, 9. 81-96.
- Kolosi Tamás, 1987. Beliefs About Inequality in Cross-National Perspective. Paper prepared for conference on „The Welfare State in Transition”.

- Lichfield, John, 1997. French Left Goes in Search of a New Ideology. Like Blair's Labour the Socialists Have Moved Right. *The Independent* (London), April 25.
- Lipset, Seymour Martin. 1985. *Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology*. New Brunswick, NJ: Transaction Books
- Lipset, Seymour Martin. 1977. Why No Socialism in the United States? In: Seweryn Bialer-Sophia Siuzar *Sources of Contemporary Radicalism*. Boulder, CO: Westview Press
- 1990. *Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada*. New York: Routledge
- 1991. No Third Way: A Comparative Perspective on the Left. In: Daniel Chirot (ed.): *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*. Seattle: University of Washington Press
- 1996. *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword*. New York: W. W. Norton.
- Lipset, Seymour Martin-Gary Marks, 1999. *It Didn't Happen Here: Why No Socialist Party in the United States*. New York: W. W. Norton
- Lipset, Seymour Martin-Bence György, 1994. Anticipations of the Failure of Communism. *Theory and Society*, 23. 169-210.
- Lubell, Samuel, 1965. *The Future of American Politics*. New York: Harper & Row
- Marx, Karl-Friedrich Engels, 1938. Unpublished Letters of Karl Marx and Friedrich Engels to Americans. *Science and Society*, 2. 368.
- Marx, Karl, 1967. *A tóke. Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 23. kötet. Budapest, 6.
- Mitchell, Alison, 1997. 2 Baby Boomers Who Share a Single View of Democracy. *The New York Times*, May 30. 1. 3.
- Moore, R. Laurence, 1970. *European Socialists and the American Promised Land*. New York: Oxford University Press
- Page, Benjamin I.-Robert Y. Shapiro, 1992. *The Rational Public: Fifty Years of Trends in America's Policy Preference*. Chicago: University of Chicago Press
- Prescott, Michael, 1997. Labour Assault on Single Mothers. *The Sunday Times*, June 1.
- Przeworski, Adam, 1985. *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Quint, Howard W., 1953. *The Forging of American Socialism: Origins of the Modern Movement*. Indianapolis: The Bobbs-Merill Co.
- Revel, Jean-François, 1971. *Without Marx or Jesus*. Garden city, NY: Doubleday
- Richta, Radovon et al., 1969. *Civilizations at the Crossroads*. White Plains, NY: International Arts and Sciences Press
- Rose, Richard, 1985. *How Exceptional is American Government?* Studies in Public Policy 150. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- Scharping, Rudolf, 1996. Freedom, Solidarity, Individual Responsibility: Reflections on the Relationship Between Politics, Money and Morality. *The Responsive Community*, 6. 53., 54-55.
- Shapiro, Robert Y.-John T. Young, 1989. Public Opinion and the Welfare State: The United States in Comparative Perspective. *Political Science Quarterly*, 104. 59-89.
- Simons, Marlene, 1997. Dutch Take 'Third Way' to Prosperity. *The New York Times*, June 16. A6.
- Smith, Tom W., 1990. Social Inequalities in Cross-National Perspective. In: J.W. Backer et. al (ed.): *Attitudes to Inequality and the Role of Government*. Rijswijk: The Social and Cultural Bureau
- Sombart, Werner, 1976. *Why Is There No Socialism in the United States?* White Plains, NY: International Arts & Sciences Press

- Swardson, Anne, 1998a. French Electorate Results Tend to Decrease Role of Government. *The Washington Post*, January 22. A24.
- Swardson, Anne. 1998b. Jospin Takes A New Stand on Austerity. *The Washington Post*, January 22. A24.
- The Economist*, 1989. As González Glides Rightward. March 11.
- 1998. Jospin discovers America. June 27th–July 3rd. 50.
- This Week in Germany*. 1998a. Schröder Outlines His Vision of the 'New Center' Before the Bundestag. November 12: 1–2.
- 1998b. Lafontaine Finds Common Ground on Economic Policy During U.S. Visit. December 11. 4.
- 1998c. Schröder Opens 'Alliance for Jobs' Talks in Bonn. 1.
- Tocqueville, Alexis de, 1948. *Democracy in America*. I-II. New York: Alfred A. Knopf
- Touraine, Alain, 1971. *The Post-Industrial Society: Tomorrow's Social History*. New York: Random House
- Trotsky, Leon, 1939. *The Living Thoughts of Karl Marx*. New York: Longmans, Green & Co.
- Vinocur, John, 1998. Downsizing German Politics. *Foreign Affairs*, September/October. 11–12.
- Voss, Kim, 1993. *The Making of American Exceptionalism: The Knights of Labor and Class Formation in the Nineteenth Century*. Ithaca: Cornell University Press
- Weber, Max, 1958. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribners & Sons
- Wells, H. G., 1906. *The Future in America*. New York: Harper and Brothers
- Wigton, David, 1997. Job Creation: Clinton and Blair in Joint Initiative. *Financial Times*, May 30.
- Will, George, 1997. Last Rite for Socialism. *The Washington Post*, December 21. C7.

JEGYZETEK

- ¹ A koncepció alkalmazhatóságának bizonyítékát lásd Lipset, 1996: 32–35, 77–109.
- ² A „szocialista kivételesség” kérdésére irányuló egyéb erőfeszítéseket lásd még Robert J. Fittrakis (1993) és Mike Davis (1988: 3–51).
- ³ A marxista és egyéb irodalom áttekintését l. Lipset (1977: 31–149. és 346–363. [jegyzetek]).
- ⁴ Lenin írásait l. Harvey (1976: 81–96)
- ⁵ Fraina-Corey részletes tárgyalása a 126–130. oldalon található.
- ⁶ A változások részletes leírását és elemzését lásd Giddens (1998).
- ⁷ Az ausztrál és új-zélandi hivatkozásokat lásd Lipset, (1991: 184–185.).
- ⁸ A jobbratolódásról Mitterrand idején l. Lipset, (1991: 188.).
- ⁹ A francia etatizmus forrásainak taglalása magyrészét Swardonon (1998b) alapul.
- ¹⁰ Jospin megjegyzései az Egyesült Államokban létrejött új munkahelyek természetéről egybevágnek a Munkaügyi Statisztikai Iroda által készített tanulmányok jelentéseivel.
- ¹¹ Részletesebb tárgyalását és dokumentálását l. Lipset, 1996: 193–202.

HAMBERGER JUDIT-SZILÁGYI IMRE

Föderációk bomlása

Csehszlovákia és Jugoszlávia esete

Az 1980-as évek második felében és annak végén a Kelet-Közép- és Kelet-Európában megkezdődött tranzíciós folyamatok számos szempontból a többiekétől eltérő helyzetet hoztak létre a címben említett két föderációban. Ezekben az országokban ugyanis nem csupán azokkal a kihívásokkal kellett megküzdeni, amelyekkel az átmenet többi országának, hanem több mással is. Mindenekelőtt azzal, hogy az új, nyitottabb társadalmi viszonyok között a létrejövő új politikai osztály vajon miképpen értékeli e föderációk addigi tevékenységét, és hogyan látja jövőjüket. A központi kérdés az volt, hogy a meglévő régi és a felmerülő új gazdasági, társadalmi, politikai problémákat vajon az addigi föderáció némi átalakításával, modernizálásával, esetleg konföderációvá alakításával, vagy pedig önálló nemzetállamok létrehozásával kell-e megoldani. Az alkotmány kialakításáról folytatott vita, s a közben emiatt kialakuló alkotmányos váltság, meghatározta a két föderáció utolsó időszakát. A viták során kulcskérdéssé vált, hogy vajon a föderáció szervei rendelkeznek-e a szuverenitással, s ebből osztanak-e le valamennyit a köztársasági szerveknek, vagy pedig a köztársaságok (és így az egyes nemzetek) rendelkeznek-e a szuverenitással és ők határozzák-e meg, hogy ebből mennyit hajlandók a föderáció központi szerveire átruházni. Ilyen módon azután a mindenütt felmerülő legitimitációs kérdést Csehszlovákiában és Jugoszláviában a föderáció legitimitásának kérdése is bonyolította. A felmerült problémákról nem csupán a politikusok, de a jogászok, a politológusok és a közgazdászok is komoly vitákat folytattak, hiszen mind elméletileg, mind pedig a gyakorlatban választ kellett volna adni azokra a tisztázatlan kérdésekre, amelyeket az addigi rendszer képviselői hatalmi szóval oldottak meg.

A föderációról szóló vita természetesen felvetette a Jugoszlávia és Csehszlovákia létrejötte óta valójában soha meg nem oldott nemzeti kérdés új típusú kezelésére, illetve a föderáció és a nemzeti szuverenitás összefüggéseinek tisztázására irányuló igényt. Egyértelművé vált, hogy a hetven éve létező közös állam nem volt képes közös (csehszlovák, jugoszláv) nemzeti tudatot kialakítani, ilyenfajta legitimáció nem létezett, a föderációt alkotó köztársaságok lakossága önálló nemzetként fogalmazta meg önmagát. Ebben a keretben kellett vizsgálni azt a kérdést, hogy vajon milyen irányú és jellegű legyen a társadalom és a gazdaság átalakítása. Ez persze egyfelől az adott föderatív egységek (köztársaságok) gazdasági szerkezetével és potenciáljával, másfelől az adott köztársaság lakosságának értékrendszerével függött össze. A demokratizálódás előrehaladásával, tehát a szabad véleménynyilvánítás lehetőségének létrejöttével egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a két föderáción belül a köztársaságok lakossága és politikusai között komoly értékrendbeli különbségek vannak, de eltérők gazdasági érdekeik is. Rendkívüli feszültséget okozott, hogy az egyes föderatív egységek nem egyforma sebességgel kívánták megvalósítani a gazdaság és a társadalom liberalizálásának, a jogállamiság kialakításának, a kisebbségi kérdés kezelésének feladatát. Konkrétabban: a gazdaság átalakításának csehek által megkívánt modellje nem felelt meg a szlovákok érdekeinek és értékítéleteinek. Még bonyolultabb volt a helyzet Jugoszláviában, ahol az Ante Markoviæ által szorgalmazott gazdasági modell eltérő okokból nem felelt meg egyfelől a szlovénoknak és a horvátoknak, a szerbiai politikusoknak, és ahol a szerbek, illetve a horvátok és a szlovénok gazdasági érdekei egymással is ellentétesek voltak.

Az egyes köztársaságoknak ugyanis nem volt egyforma esélyük arra, hogy megfeleljenek az Európai Közösség által támogatott integrációs követelményrendszernek. A társadalmi törésvonalak tehát nem olyan módon jelentkeztek, amiképpen a többé-kevésbé homogén nemzetállamok esetében. A föderációkon belül számos vitás kérdés azonnal nemzeti problémaként merült föl: a fejlettebbek attól tartottak, hogy a fejletlenebb föderatív egység (azaz egy másik nemzet) akadályozni fogja gyors integrálódásukat, sikeres, vagy legalábbis kevésbé fájdalmas átalakulásukat, a fejletlenebbek pedig elfogadhatatlannak tartották a fejlettebbek által igényelt gyorsabb tranzíciót. Mindezzel összefüggésben a problémák a geopolitika síkján is jelentkeztek: a föderációk nyugati fele egyértelműbben igényelte a nyitást Nyugat felé, problémáik megoldását az ottani minta követésétől, az oda történő bekapcsolódástól remélte, míg a keleti köztársaságok (Szlovákia és Szerbia) számos vezetője az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokban bízott. Sőt egyúttal azt is remélte, hogy megítélése szerint különleges geopolitikai helyzete annak ellenére is elfogadhatóvá teszi a Nyugat számára,

hogy számos nyugati elvárásnak nem tud, és nem is kíván megfelelni.

Az objektív ellentéteket tovább súlyosbította, hogy az egyes köztársaságok vezető politikusai eltérő politikai kultúra képviselőiként tárgyaltak és vitatkoztak az említett problémákról. Az egyes köztársaságok között a politikai diskurzusok szintjén is markáns különbségek alakultak ki. Ilyen módon az egymás közötti tárgyalások egyre konfliktusosabbá váltak: a nemzeti és szociális populizmus és az irracionalista megközelítés (szerbek és szlovákok) szembekerült a gazdasági racionalizmus és a pragmatizmus érvrendszerével (csehek és szlovénok). Mindennek következtében egy idő után olyan légkör alakult ki, amelyben nyilvánvalóvá vált, hogy egyre nehezebb megtalálni a közös nyelvet, és hogy nincs más megoldás, csak a szétválás, s csupán ennek mikéntje volt a kérdéses. A szétválás a két föderáció esetében nem azonos módon zajlott le, s ennek megéréséhez a fentiek túl érdemes számba venni a Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti egyéb hasonlóságokat és különbségeket.

Csehszlovákia és Jugoszlávia fennállása idején és felbomlása során ugyanis számos folyamat nagyon hasonló módon zajlott le, ugyanakkor azonban komoly következményekkel járó különbségek is megfigyelhetők. A legszembetűnőbb hasonlóság, hogy mindkét állam az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően, az első világháborút lezáró békek eredményeképpen jött létre, s a kommunizmus bukását követően bomlott föl. Mindkét állam létrejöttében és fölbonnlásában jelentős szerepet játszottak a nemzetközi politikai életben, a nagyhatalmi struktúrában bekövetkezett változások és (külső, belső) geopolitikai megfontolások. Mind a csehek és a szlovákok, mind a délszlávok egyesülésében fontos szerepet játszott az etnikai rokonságot valló ideológusok tevékenysége, ugyanakkor ezek hatékonyságát mindkét esetben alapvetően rontotta, hogy az egyesülés idején már kialakult, önálló nemzettudattal bíró népek kerültek egy országba. Mindkét országban a legnagyobb nemzet polgárai és ideológusai (a csehek, illetve a szerbek) azonosultak az egységes csehszlovák, illetve a jugoszláv nemzetről szóló ideológiával, és meglehetősen értetlenül szemlélték, hogy a kisebb nemzetek különállásukat, autonómia-igényüket hangoztatták, és az állam föderatív átalakítását szorgalmazták. Ezek nagyrészt összefüggtek azzal, hogy a nagyobb nemzetek mindkét esetben nyelvi és részben értékrendbeli nyomást gyakoroltak a kisebbekre.

A különbségek között a legjelentősebb, hogy a csehek és a szlovákok között viszonylag egyértelmű etnikai-nyelvi határ húzódott, amely többé-kevésbé egybeesett a köztársasági határokkal, Jugoszláviában viszont a köztársasági határok nem voltak azonosak a nyelvi-etnikai határral (lásd például a boszniai és szerbiai horvátok, illetve a szerbiai muzulmánok esetét), illetve

mindenekelőtt a szerbek oly mértékben szétszóródtak más köztársaságok területén, hogy a békés területi szétválasztás megoldhatatlan feladatot jelentett. Éppen ebben az összefüggésben, illetve a gazdasági és társadalmi átalakulás kényszerével összefüggő kérdésekben válnak jelentőssé bizonyos történelmi és kulturális különbségek. A csehek és a szlovákok között nem annyira jelentős (bár mint látni fogjuk, bizonyos esetekben nem elhanyagolható) a kulturális, civilizációs különbség, mint a délszláv társadalmak között. Mind a cseh, mind a szlovák nemzet az Osztrák–Magyar Monarchián belül fejlődött, igaz, a csehek az osztrákok, a szlovákok pedig a magyarok fennhatósága alatt, ami értékrendjükre is gyakorolt bizonyos hatást. Jugoszláviában két nagy és egymástól jelentős mértékben eltérő birodalom egykori alattvalói kerültek egy államba, akiknek történelmi tapasztalata, gazdasági fejlettsége, értékrendje, munkakultúrája jelentősen eltért egymástól, s ezt a különbséget fokozta, hogy három nagy vallás (katolicizmus, pravoszlávia és iszlám) hívei, és szinte kezelhetetlenül sok nemzet és etnikum kényszerült együttélésre.

Különös eltolódást figyelhetünk meg a két ország 1945 előtti és utáni fejlődésében. Amíg a két világháború közötti Csehszlovákia politikai rendszere olyan köztársaság volt, amely a liberális demokrácia elveire épült és nagyszámú civil szervezet működött, addig Jugoszláviában ebben az időben centralizált, unitárisan szervezett, az emberi jogokat korlátozó királyság jött létre, amely 1929-ben diktatúrává alakult át; a délszláv államban civil szervezetek szinte egyáltalán nem működtek, a kisebbségek pedig gyakorlatilag nem rendelkeztek jogokkal. Az 1945 után létrejött kommunista diktatúra ugyan számos hasonló jelenséget eredményezett mindkét ország politikai-gazdasági életében, de már maga az a tény is fontos különbséget jelentett, hogy Csehszlovákia az orosz érdekszférába került, Jugoszlávia viszont önálló, külön utat kialakító államként fejlődhetett. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy az 1960-as évektől kialakult jugoszláv gyakorlat sokkal nagyobb gazdasági és (erős megszorításokkal ugyan, de) szélesebb politikai szabadságot biztosított, mint a csehszlovákiai. Ebben az összefüggésben most csak a jugoszlávok utazási szabadságára, valamint nyugati munkavállalási lehetőségére kívánunk utalni, nem feledkezve meg arról sem, hogy Jugoszláviában a nyolcvanas években lehetőség volt a rendszerrel szembeni kritikára is, ami éles ellentétben állt az 1970-től kialakult csehszlovákiai gyakorlattal.

Végezetül, az eddigieken túl, még egy fontos lélektani szempontot kell megemlíteni. A csehek és szlovákok között a történelemben felhalmozódott problémák miatt voltak ugyan bizonyos elszámolnivalók, de nem alakult ki a leszámolás légköre, ezért a csehszlovák állam békésen kettéválhatott. Jugoszláviában azonban mindenekelőtt az albánok és a szerbek, a szerbek és a

horvátok, a szerbek és a muzulmánok között olyan történelmileg kialakult, de a jelenben is ható feszültségek jöttek létre, amelyeknek következtében a felszín alatt mindig is ott szunyadt a leszámolások parazsa, amely azután az objektív kényszerek és a politikusok felelőtlen magatartásának eredményeképpen hatalmas lánggal égette fel az egykori közös államot.

Az alábbiakban Csehszlovákia szétválást Hamberger Judit, Jugoszlávia felbomlását Szilágyi Imre mutatja be.

I. A CSEH-SZLOVÁK SZÖVETSÉGI ÁLLAM FELBOMLÁSA

1. Az előzmények

A csehek és a szlovákok közös államában, együttélésük hetvennégy éve alatt többször felmerült – és mindannyiszor szlovák részről –, hogy a szlovák nemzeti fejlődés előrehaladott volta és a szlovák emancipációs követelések miatt olyan állammá kellene átszervezni Csehszlovákiát, amelyben a szlovák önállósulási törekvés államjogi, gazdasági és közigazgatási szinten is lehetőségeket kaphat. Ezért szlovák politikusok az 1930-as évek óta többször felvetették a föderalizálás szükségességét.

Csehszlovákia azonban csak az 1968-as belpolitikai események hatására és szlovák nyomásra vált szövetségi állammá. A föderalizálásra vonatkozó szlovák igényben az a követelés nyilvánult meg, hogy az állam szlovákok lakta részét államjogilag, alkotmányosan is egyenjogúsítsák az állam cseh részével. A szlovákok számára ebben az időszakban is a szlovák nemzeti kérdés, a szlovák nemzeti emancipáció minél teljesebb megvalósítása, tehát a föderális államforma jogi biztosítása, a csehek számára pedig a politikai demokratizálás volt az elsődleges cél. Politikai feszültségeket eredményezett, hogy a kettőt mindkét fél különálló feladatként kezelte, egymástól elválasztotta.

A szlovák államjogi és nemzeti-politikai törekvések nyomására alkotmányos törvénnyel, 1969. január elsejei érvénnyel hozták létre a szövetségi államot. Az 1968-as 143. számú föderalizációs alkotmányos törvény elvei 1992. december végéig, a demokratikus és végleges szétválásig érvényben voltak. Ez a törvény a két nemzet azon akaratát fejezte ki, hogy közös államukat föderális formában fejlesszék tovább. Olyan föderáció elveit foglalta magában, amely viszonylag erős konföderációs elemekkel rendelkezik. Az 1992-ben megszűnt föderális állam tartalmi és lényegi alapját, struktúráját ez az 1968 végén elfogadott föderalizációs alkotmánytörvény foglalta magában.

Eszerint 1968 végén két nemzeti állam jött létre, a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság, s a

közös állam gazdasága két nemzetgazdaság integrációjaként volt értelmezhető. Mindegyik köztársaság maga gazdálkodott létrehozott társadalmi termékével, kivéve azt, amit a társadalmi szükségletek biztosításához a föderációra bíztak, valamint a föderális tartalékokat, amelyek egyúttal a két köztársaság közötti különbségek kiegyenlítéséhez szükségeltettek. A gazdasági területek elvi szétválasztása a közös állam és a szövetség egyik kulcskérdése, mert a két nemzeti terület gazdasági kiegyenlítésének már az 1920-as években felmerült problémáit azáltal fokozta fel, hogy lehetővé tette a „*ki kire fizet rá*” kérdésének felvetését. Hangsúlyosabbá tette azt a vitát, amely a források keletkezésének, megtermelésének helyére és az elosztás elvére vonatkozott. A szlovákok általános meggyőződésévé az vált, hogy Szlovákiát Csehország gazdaságilag kizsákmányolja, mert a késztermékek gyártására állított cseh ipar kiegészítőjeként, kiszolgálójaként, nyersanyagszállítójaként működik csupán; a csehek meggyőződése pedig az volt, hogy a fejletlen szlovák terület a megtermelt cseh források egy részét elszívja.

Az 1968-as föderációs törvény alapján mindegyik köztársaság rendelkezett az állampolgárság megadásának jogával, de mindkét köztársaság polgárai a másik köztársaság területén ugyanolyan jogokkal és kötelezettségekkel bírtak, mint otthon, és egyúttal a Csehszlovák Szocialista (szövetségi) Köztársaság állampolgárai is voltak. A cseh és a szlovák nyelv hivatalos volt az egész ország területén. Mindegyik köztársaságnak volt saját parlamentje (nemzeti tanácsa) és saját kormánya. Mindkét köztársaság jogköreiből átruházott egyeseket a közös föderatív államra, amelynek saját, föderális parlamentje volt (a föderális gyűlés). Minden kompetenciát elosztottak a föderáció és a köztársaságok között. A szlovákok arra törekedtek, hogy a föderális szervek jogköreit a minimálisra csökkentsék, a köztársaságokra pedig a lehető legtöbb jogkört átruházzák. *Már az 1968-as szövetségi alkotmányos törvény megszületésekor is a legalapvetőbb viták a jogkörök, azaz a kompetenciák elosztása kapcsán nyilvánultak meg.* A föderációt illette a külpolitika, a nemzetvédelem, a föderális állami tartalékok kezelése és irányítása, a föderális jogalkotás, és a föderális jogkörbe tartozó ügyek igazgatása, azaz az államigazgatás, a föderális szervek ellenőrzése és a föderális alkotmányosság védelme. Hét szövetségi minisztériumot hoztak létre (külpolitika, védelem, belügyek, pénzügyek, külkereskedelem és tervezés) jogkörökkel. Voltak olyan ügyek, amelyek kizárólag a föderációhoz tartoztak, és voltak olyanok, amelyek a föderáció és a köztársaságok közös kompetenciájába tartoztak. 1968 után a kulturális és iskolaügyeket teljes mértékben a nemzeti köztársaságok minisztériumai irányították. Voltak tehát köztársasági parlamentek, és volt szövetségi parlament. Ez utóbbi kétkamarás volt (a nemzetek kamarájából és a nép kamarájából állt). A köztársasági kormányok

mellett szövetségi kormány is létezett. Pontosán (taxatívén) meghatározott jogkörök alapján megkülönböztették a szövetségi törvényhozást és a köztársasági törvényhozói szerveket, valamint a szövetségi végrehajtó hatalmat és a két köztársasági végrehajtó hatalmat mint szövetségi és köztársasági kormányokat. Gondosan ügyeltek arra, hogy szövetségi szinten a nemzeti elvet betartsák (ha pl. szlovák volt a miniszter, akkor államtitkáranak csehnek kellett lennie). A nemzeti színezetű személyi viták (tehát hogy a szövetségi szervezetben milyen arányban és milyen jelentős vagy kevésbé jelentős pozíciókba ültetnek csehek és szlovákokat) miatt létre kellett hozni a „szlovák kvótát”, azaz a szlovákok előre meghatározott létszamarányát. Ez időnként nemzeti alapú politikai ellentéteket szült, ami elmélyítette a két nemzet közötti ellentéteket.

A csehszlovák föderáció sajátossága volt a *majorizáció tilalmának elve*: a törvények egy meghatározott köréről való szavazásnál a nemzetek kamarájában (mely kamarába 75 cseh és 75 szlovák képviselőt választottak az adott köztársaságban) szükség volt a többség beleegyezésére, esetenként az alkotmányos (háromötödös) többségre.

Az ország föderalizálásáról szóló 1968-as alkotmányos törvény a szlovákok önállóbb nemzeti és gazdasági életre vonatkozó vágyát és igényét akkor kielégítette. Az 1989 végétől bekövetkezett demokratikus változások azonban azt igazolták, hogy demokratikus körülmények között nem jelenthetett tartós megoldást, mert a szlovákok további egyenjogúsítást követeltek, ami folyamatos „keretlazítást” jelentett, egészen az állam széteséséig. A szlovákok ugyanis már 1968-ban arra készültek, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaságnak alkotmányt készítsenek, amelyben a szlovák nemzeti szervek jogköreinek fokozatos és állandó kiszélesítését írta volna elő. Ilyen alkotmányt azonban már nem fogadhattak el, mert 1968 őszén megindult a politikai visszarendeződés és a „normalizáció” időszaka, amely a föderális államforma működését is visszafejlesztette. 1970 végén egy sor olyan törvényt fogadtak el, amelyekkel a szövetségi alkotmányos törvényt módosították, s amelyekkel a föderáció fenti tartalmát deformálták. Ezekben az egységes, központosított, állami tervutasításos gazdasági rendszert állították vissza, és a föderációt mint központot gyakorlatilag a köztársaságok fölé rendelték. Ez a normalizált föderáció maradt fenn 1989 végéig, amelyet Václav Havel már ellenzékiként „*föderalizált totalitásnak*” nevezett.

A szövetségi rendszerbe „beleépítették” a válság lehetőségét, a normalizációs időszak azonban befagyasztotta a szövetségi állam működésének problémáit, a szövetségi államjogi rendszer válságát. Ezt az 1989. november 17. után bekövetkezett események teljes mértékben igazolták. A föderalizációs törvényt illetően a politikai helyzet és légkör egészen más volt akkor, amikor

a törvényt megalkották, és akkor, amikor megvalósításán dolgozni kezdtek. Az első 1968. augusztus 21. előtt történt, a másik ezen meghatározó dátum után. Minél inkább „normalizálták” a helyzetet, a szövetségi törvény annál inkább ellentétbe került a CSKP politikájával. A szövetségi szervek formailag megmaradtak, a szövetségi alkotmányos törvény alapvető politikai revíziója miatt azonban tartalmilag-politikailag kiürültek. Visszatértek a teljesen központosított államhoz, ugyanakkor a föderáció gondolatát nem kérdőjelezték meg. A föderális szervek váltak a bolsevik központosítás helyeivé, tehát a föderális centrum feladatainak megerősítése vált a központosítás jelszavává.

A föderáció központja (tehát Prága) pedig egyúttal a Cseh Köztársaság központja is volt (és maradt), ami hozzájárult ahhoz, hogy a csehek a csehszlovák szövetséget azonosítsák a cseh állammal, míg a szlovákok szemében a szövetségi szervek idegenek maradtak, amelyek Szlovákiával szemben ellenségesen viselkednek. A szlovákok ugyanis azt várták a föderációtól, hogy a szlovák ügyekben Pozsonyban fognak dönteni, és nem Prágában, és hogy a föderáció segítségével a szlovákok külpolitikai téren is láthatókká válnak, önálló tényezőként jelenhetnek meg a nemzetközi politikában. A világ azonban a csehszlovák államot továbbra is a csehvel azonosította. A szlovákok a szövetségi szervekben tevékenykedő, Prágában lakó szlovákokat továbbra is idegenkedve, elutasítóan fogadták, mert úgy ítélték meg, hogy azok nem védik a szlovák érdekeket. 1968 után gúnynévként terjedt el a „prágai szlovák” vagy „föderális szlovák” megnevezés.

Azon elterjedt és általánosnak mondható szlovák vélemény, hogy a szlovákoknak a prágai szövetségi szervezetben nem szövetségi érdekeket, hanem csakis szlovák érdekeket kell képviselniük és védeniük, megmaradt egészen 1992 végéig. Ez azonban a szlovák nemzetállami elv és elvárás volt, amire szövetségi államot hosszan nem lehetett alapozni. A szlovákok tehát már a szövetségi Csehszlovákiát sem érezték teljesen magukénak: az volt az élményük, hogy ez az állam elsősorban a cseheké, és csak másodsorban az övék. Több kutató is megállapította, hogy az 1970 és 1989 közötti időszakban eltávolodtak a csehek és a szlovákok egymástól. Ebben az időszakban a föderáció fogalma a szlovákok szemében jelentős mértékben diszkreditálódott.

2.1989 novembere után

A csehek és szlovákok közötti viszony problémái érdemlegesen csak 1988 után merültek fel újra. Szlovák értelmiségiek felvetésére vitába kezdtek a szlovák nemzeti kérdés megoldásának lehetőségeiről. Újra felmerült az önálló szlovák köztársasági alkotmány kidolgozásának joga mint a szlovák államiság megnyil-

vánulási formája, és a vitában részt vevő szlovák nemzeti kommunisták némelyike az önálló szlovák állam igényének jogosságát is felvetette.

A tényleges politikai demokrácia légköre, a felszabadult viták és érvelések lehetősége azonban csak az 1989. november 17-én tüntetéssel megindított politikai fordulat eredményeképpen született meg. Azonnal terítékre került a közös állam jogi formájának, a föderális államnak a kérdése. A szlovák Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom vezetői már 1989. november 25-én a föderáció következetes demokratizálását követelték, miközben cseh oldalon ez még fel sem merült. Rövid időn belül kiderült, hogy a cseh-szlovák viszonyban újfent az 1968-as kettőség mutatkozik meg: *a csehek a politikai élet és rendszer demokratizálását, a szlovákok pedig saját nemzetfejlődésükhöz szükséges legoptimálisabb államjogi keretek biztosítását tartották szem előtt.*

AZ ÁLLAMJOGI ÉS ALKOTMÁNYOZÁSI NEHÉZSÉGEK

Az 1990 és 1992 között eltelt időszakot a csehszlovák *föderáció demokratizálására tett kísérletek* jellemezték. Ezt a néhány évet a föderális állam mély válsága és a föderáció felbomlása határozta meg. A demokratizálás kísérlete azzal indult, hogy az ideiglenes köztársasági elnök, Václav Havel 1990 elején arra vállalkozott, hogy a félig átalakított (felerészt kooptált képviselőkből álló) szövetségi parlamentben az állam nevének megváltoztatásával adjon kifejezést és nyomatékot a politikai és gazdasági rendszer átalakításának. A kommunista párt vezető szerepének alkotmányból való törlése után szerette volna elérni, hogy alakítsák át az állami szimbólumokat, és az állam nevét úgy módosítsák, hogy abban ne szerepeljen a „szocialista” jelző. E politikai igényével elindította a néhány hónapig tartó, ún. „*kötőjel-háborút*”, amely összefüggött a föderális szervek és a nemzeti köztársaságok szervei közötti alkotmányos-jogköri bizonytalanságokkal. Az volt a kérdés, hogy miként lehet az országnak olyan új nevet adni, hogy az tükrözze a szlovák nemzeti és köztársasági egyenjogúságot és önállóságot. Ezzel a szlovák politikusok Szlovákiát, a szlovák nemzetet újfent láthatóvá akarták tenni nemzetközi szinten.

A szlovák politikusok nem voltak elégedettek a „csehszlovák” megnevezéssel, mert a „szlovák”-ot csak a „cseh” kiegészítőjének érzékelték. Azt követelték, hogy a „cseh” és a „szlovák” jelzőt kötőjellel kössék egymáshoz. Több próbálkozás után a közös állam hivatalos neve végül Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság lett. Ez a kötőjelügy volt az első olyan feszültség 1989 novembere után, amely a közös állam alaphibáira mutatott rá. Egyúttal azt is megmutatta, hogy a csehek a szlovákok nemzeti

problémáival szemben averzióval viseltetnek, azokat kicsinyes, maradi problémáknak tartják, vagy nem tudják és nem akarják megérteni azokat. A kötőjel-háború idején kezdték el egymást kölcsönösen sértegetni a csehek és a szlovákok a médiában, és ebben az időszakban törtek felszínre nyíltan azok a sérelmek, amelyeket mindkét társadalom egymással szemben, nagymértékben elnyomva, évtizedek óta hordozott magában. A kötőjel-háború megmutatta, hogy nem értik egymás problémáit, és nem hajlandók az egymással szembeni előzékenységre.

A köztársasági elnök nemcsak az állami szimbólumok és az állam nevének kérdésében „nyúlt bele a darázsfszékbe”, hanem az *alkotmány(ok) kérdésében* is. 1989 végén saját programjaként jelölte meg az új szövetségi alkotmány létrehozását, amely már az új politikai-társadalmi és gazdasági rendszer követelményei szerint épül majd fel. Akkor még csak egy szövetségi alkotmányról beszélt. Az 1990. júniusi választások után azonban, szlovák politikai nyomásra, már *három (egy szövetségi és két köztársasági) alkotmány létrehozását* tűzte ki célul, és a frissen megválasztott szövetségi és köztársasági parlamenteket alkotmányozó parlamenteknek nevezte el. Az alkotmányozás folyamatát két évben szabták meg, és ezen időn belül kellett volna véglegesen és megnyugtatóan rendezni a szlovákok államjogi egyenjogúsításának alkotmányos kérdését is. E rendezés jogi és politikai kísérletei azonban kudarcot vallottak, és végül ahelyett, hogy a szövetségi és a két köztársasági alkotmányt elfogadták volna, csupán a két önálló köztársaság alkotmányának elfogadására került sor. (A szlovákok 1992. szeptember elsején, a csehek 1992. november 25-én fogadták el.) Ekkorra azonban már kész tényként kezelték azt, hogy a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság 1993. január 1-től két önálló államként működik majd tovább.

Az 1990-ben indult alkotmányozási folyamat, amely tehát az új államjogi berendezkedést kívánta alaptörvénybe foglalni, több politikai és jogi tárgyalássorozatban öltött formát. A föderáció demokratikussá tételére irányuló törekvés közben sorra merültek fel azok a jogi és politikai problémák, amelyek föderális-szövetségi államformák megalkotásában jellemzők.

Az egyik legalapvetőbb kérdés a *kompetenciák elosztásának* ügye volt. A hatáskörök elosztásának vitájából 1990. november végére megszületett az a *kompetencia-törvény*, amely a meg egyezés jelszavával jött létre. Ez a szövetségi állam első nagy próbatétele volt. Vitája alapvetően befolyásolta a két köztársaság politikai pártjainak és mozgalmainak differenciálódását, az ebben az időszakban kialakult pártpolitikai színteret is. E törvény kapcsán vált világossá, hogy ki hogyan értelmezi a szövetséget és a köztársasági önállóságot, és így a közös állam jövőjét is. Az egyik oldalon a köztársaságok (elsősorban a Szlovák Köztársaság) politikusai a föderáció gyengítésért és a minél szélesebb körű autonómiáért, jogkörökért harcoltak –, a másik olda-

lon az egységes politikai-gazdasági reformnak és az állam egységes működésének a hívei a működőképes szövetségi mechanizmusokat védtek. 1990-ben a szlovák köztársasági kormány (Vladimír Mečiar kormányfóval az élén) még a védelem, a pénzügyek, a külpolitika, az adó- és vámpolitika és bizonyos átfogó környezetvédelmi kérdések területére kívánta kijelölni a szövetség kompetenciáit. Ezt később, már a kompetenciatorvény elfogadása után, folyamatosan szűkítette, ami permanens konfliktusokat eredményezett. Például 1990 végén, *Szlovákia láthatóvá tételének és önálló nemzetközi jogi szubjektivitásának* igényére hivatkozva, létrehozták a szlovák külügyi minisztériumot, és bizonyos kérdésekben önálló külpolitikába kezdtek (mint pl. a bősi erőmű megépítése vagy a németekkel szembeni kártérítési követelések hangoztatása). Módosították a szlovák ár- és bérpolitikát is, valamint saját elképzelések szerint kezdték alkalmazni a mezőgazdasági termelés dotálását, ami szinte azonnal gazdasági és szociális problémákat eredményezett az egész közös állam területén. Szlovák közgazdászok komolyan mérlegelték azt is, hogy köztársasági pénzkibocsátó bankot kellene létrehozni.

A kompetencia-törvény eltérő értelmezéséből nemcsak politikai, hanem gazdasági bonyodalmak is keletkeztek. Ezek közé tartozott a gazdasági reform törvényeinek, rendeleteinek végrehajtásával és a szlovák nehézfegyvergyártás leépítésével és átalakításával, valamint a fegyverkereskedelem szövetségi elveivel szembeni szlovák ellenállás. A gazdasági reform és a nehézfegyvergyártás leépítése a szlovákokat szinte azonnal szociális és gazdasági katasztrófával fenyegette. Rendkívül gyorsan megnőtt a munkanélküliség. (Amíg a cseheknél átlagosan 3 százalékos volt, addig a szlovákoknál 10-12 százalékosra emelkedett.) A reform a szervesen fejlődött iparral rendelkező cseh gazdaságot nem érintette annyira hátrányosan, mint a szlovák gazdaságot. Ezért a szlovák politikusok nagy része a „csehek” által kitalált gazdasági reformot úgy értékelte, hogy a szlovák sajátosságokat nem veszi figyelembe sőt: szlovákellenesnek tartották, és emiatt egyre határozottabban elutasították.

Az alkotmányozás másik alapvető problémája az volt, hogyan tehető *autentikussá*, önként vállalttá és alulról építkezővé a *föderáció*. Itt az volt a kérdés, hogy a szövetség felépítésében a köztársaságok-e az elsődlegesek és a szövetség a másodlagos, vagy fordítva, és hogy melyiknek a jogaiból eredeztethetők a másik jogai. Az alkotmányok megalkotásának alapvető kérdése is megfogalmazódott ennek során: az tudniillik hogy *a köztársaságok az állami önrendelkezés szintjén bírnak-e a hatáskörök mindegyikével*, s ezekből adnak át, ruháznak át a szövetségre olyan állami hatásköröket, amelyeket szükségesnek tartanak, vagy fordítva: minden állami hatáskörrel elsődlegesen a szövetség rendelkezik?

Ezek olyan államfilozófiai és jogfilozófiai kérdéseknek bizonyultak, amelyek a csehszlovák állam sorsdöntő kérdéseivé váltak. A hatáskörök elsődleges vagy másodlagos voltának kérdése ugyanis a csehek és a szlovákok egymással szembeni bizalmatlanságát, gyanakodását erősítette fel. A csehek azzal vádolták a szlovákokat, hogy azok úgy akarják szétverni a közös államot, hogy az államot illető jogköröket a köztársaságoknak akarják adni, és ezzel olyan helyzetet akarnak teremteni, amelyben – akár csak egy pillanatra is – államjogi vákuum keletkezik, amikor is a szlovákok kikiálthatják önálló államukat.

Az *alkotmány-előkészítés* folyamata során tehát három alkotmánnyal számoltak: egy szövetséggel és két köztársasággal. Azonnal probléma keletkezett abból, hogy a három alkotmány egymással milyen jogi és politikai viszonyban álljon, és hogy melyik alkotmányokat készítsék el előbb, és melyeket később, valamint hogy ezek mit tartalmazzanak. A vita világossá tette, hogy a cseh és a szlovák politikai vezetés eltérően értelmezi a szövetséget. A cseh politikusok többé-kevésbé egyértelműen a felülről építkező szövetséget támogatták (tehát azt, hogy államjogilag a szövetség az elsődleges, a köztársaságok pedig másodlagosak), a szlovák politikusok viszont (a Szlovák Nemzeti Párt és a V. Mečiar által létrehozott Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom kivételével, akik közül az első a teljes szlovák állami önállóságot, a második zavarosan megfogalmazott konföderációt tűzött ki célként) mind az alulról építkező szövetséget támogatták. A csehek azt támogatták, hogy a köztársaságok teljes szuverenitásuk deklarálása nélkül, köztársasági részalkotmány segítségével ruházzák át a szövetségre azokat a hatásköröket, amelyeknek feltétlenül közös irányítás alá kell kerülniük. A szlovákok azt akarták, hogy a szuverenitást deklaráló alkotmányok a köztársaságokat illessék, amelyek így, ennek alapján ruháznak át jogköröket a szövetségre. Tehát az volt a kérdés, hogy *a szövetségi alkotmány legyen-e a teljes, a tiszta állami alkotmány, és a köztársaságokéi legyenek a csonka alkotmányok, vagy pedig fordítva: a köztársaságokat illesse a teljes állami alkotmány joga, s a szövetségé legyen a csonka alkotmány.*

Ez a vita tehát az államjog filozófiai alapkérdéseit vetette fel. A szlovák akarat szerint a kompetenciákat tekintve a köztársaságoké az elsőbbség, őket illeti a teljes állami szuverenitást deklaráló alkotmány: saját területükön ők rendelkeznek minden teljhatalommal, s mint elsődleges teljes politikai és jogi szubjektumok, saját akaratukból, kedvük és érdekük szerint, önként és annyi időre, amennyire akarják, ebből a teljhatalomból átruházhatnak néhány jogkört a szövetségre. Az alulról építkező föderáció elve a két nemzeti köztársaság alapjáról építkező föderáció: ehhez a kompetenciák elosztásának mikéntje megkövetelte a szövetség működőképessége határainak pontos és alapos elemzését, körülhatárolását.

Az új államjogi berendezkedésről és az alkotmányozásról folyó viták akkor feneklettek meg végérvényesen, amikor kiderült, hogy a két politikai elit olyan bizalmatlan egymással szemben, hogy a megoldás, amelynek éppen ezen bizalomra kellett volna épülnie, nem lehetséges. Ez a belső államszerződés kérdésében vált mindenki előtt világossá. Szlovák nyomásra ugyanis abban egyeztek meg, hogy mivel a három alkotmány egymáshoz való jogi viszonyát tekintve nem tudnak közös nevezőre jutni, *a szövetség jogi és politikai alapjának a két köztársaság közötti államszerződésének* kell lennie. Ezzel a szlovák fél ki akarta fejezni a köztársaságok szuverenitásának abszolút jellegét, azok szövetség fölé helyezését, és szerződéses formába akarta foglaltatni a két nemzet, a két társadalom azon akaratát, hogy közös államban éljenek tovább.

Ezt a csehek azzal utasították vissza, hogy államszerződés csak önálló államok között jöhet létre, a köztársaságok pedig nem önálló államok, ehhez a szövetségnek de facto és de jure meg kell szünnie, ami mind belpolitikailag, mind külpolitikailag rendkívül veszélyes volna. Az államjogi jogfolytonossági vákuumot egyetlen állam sem engedheti meg magának, hiszen bárki visszaélhet vele. Ezt az érvelést a szlovákok a csehek velük szembeni bizalmatlanságaként értelmezték. A csehek nem akartak államszerződést kötni a szlovákokkal, akik viszont ragaszkodtak ehhez, mondván, hogy „sima” szerződéseket és egyezményeket már kötöttek az együttéléstről, de ezek eredményeként, a csehek mindig a szlovákok fölébe kerekedtek. Az államszerződés lenne tehát az egyenjogúság biztosítója és a szövetségi alkotmány alapja.

A szerződés elnevezését illetően most is a csehek „kerekedtek” a szlovákok fölébe, mert elérték, hogy a szerződést ne államszerződésnek nevezzék, csak simán szerződésnek. Ennek aláírására azonban már nem kerülhetett sor, mert a szlovák parlament elnöksége nem fogadta el a szövegét, a szlovák parlament elé tehát nem is került. E kudarccal a két köztársaság politikusai közötti tárgyalások 1992 februárjában – a választásokra való készülődés ürügyén – megszakadtak. Ezt az 1992. júniusi választások után nem újították fel. Az állam jövőjének kérdésében új alapú és új felállású tárgyalások kezdődtek; javarészt a két köztársaság miniszterelnökei (V. Klaus és V. Mečiar) között folytak, teljesen kizárva a halódó, már csak ügyvezetésre alkalmas szövetségi szerveket. Tétjük (a választás eredménye miatt is) már nem a közös állam megtartása, hanem az volt, hogy miként lehet a két köztársaságot békésen és alkotmányos úton szétválasztani.

A gazdasági és szociális problémák – amelyeket a szlovák politikusok és a szlovák társadalom is egyre inkább a szövetségi reform, tehát a szövetség számlájára kezdett írni – azt eredményezte, hogy kialakult egy majdnem általános szlovák szövet-

ségellenesség. Ez határozta meg az alkotmányozási folyamat jellegét, és tette lehetetlenné az új államjogi berendezkedés megvalósítását. Minél eredménytelenebb volt az alkotmányozási folyamat, annál inkább elterjedt a szlovák politikai pártok körében az önálló szlovák állam igénye.

A szlovák nemzet politikusai az önálló szlovák állam létrehozását még 1992-ben sem merték teljes mértékben felvállalni. A Szlovák Nemzeti Párton kívül egyetlen szlovák politikai párt és mozgalom sem tűzte programjára az önálló szlovák állam létrehozását, még Mečiar Demokratikus Szlovákiáért Mozgalma sem. Még az 1992-es választások után, azaz a föderális állam szinte teljes megbénulása után sem akarták a teljes állami önállóság felelősségét önként vállalni. Erre a közös állam utolsó fél évében a cseh politikusok (elsősorban Václav Klaus) kényszerítették rá őket.

Az új államjogi berendezkedésre vonatkozóan sokféle koncepció született, az unitarisztikustól a föderalistán, a konföderalistán és az unióson át a teljes állami szuverenitásig. Többen voltak, akik megpróbáltak rendet teremteni e tarkaságban, és megpróbálták a zavarodott cseh és szlovák társadalom előtt világossá tenni, hogy a politikusaik által felvetett államjogi formációk közül melyik mit is jelentene valójában. A „rendteremtők” közé tartozott V. Klaus is, aki előbb szövetségi pénzügyminiszterként, majd cseh miniszterelnökként a gazdasági reform, az egységes gazdasági tér és a pénzügyek egyben tartása érdekében szállt be a vitába. Rendszerint azt hangoztatta, hogy a közös állam csak vagy unitarisztikus vagy föderalista lehet, mert a konföderalista és uniós koncepciók már nemzetközi jogi szubjektivitással rendelkező önálló államokat feltételeznek. Többször kijelentette, hogy a föderális államnak csak akkor van értelme, ha az állami attribútumokat meghatározó jogkörök (pénzügy, külügy, védelem, adó- és vámpolitika, egységes gazdaságirányítás) a szövetségi államot illetik, és nem oszlanak meg a köztársaságok között. Gazdasági és pénzügyi kérdésekben olyannyira „hajthatatlannak” mutatkozott, hogy amikor a szlovák politikusok és közigazdászok köztársasági jogkörű pénzügyesről kezdtek álmodzni, akkor visszaküldte őket az általános iskolába, hogy „tanulják meg rendesen a leckét”. Klaus – már cseh miniszterelnökként – valójában akkor döntött úgy, hogy szét kell választani a két köztársaságot, amikor a szlovák miniszterelnök, V. Mečiar arról beszélt, hogy a szlovák térfélen nem engedi meg, hogy cseh elképzelések szerinti gazdasági és szociális reformot valósítsanak meg, valamint amikor Mečiar a közös szövetségi államot annak megbénított formájában akarta „befagyasztani”, és arra tett kísérletet, hogy az 1993-as költségvetés még közös legyen.

A KÉT TÁRSADALOM ELTÉRŐ VONÁSAI

Csehszlovákia szétválásának mély társadalmi okai abban rejlenek, hogy a két társadalom az együttélés hetvennégy éve alatt egymástól eltérő jellegzetességeket mutatott. Minden lényeges elvi, értékrendi és politikai-társadalmi kérdést illetően megmutatkozott, hogy a csehek és a szlovákok nem azonos célokat követnek, nem azonos időben élnek, nem azonos fontossági sorrendeket állítanak fel – különösen akkor, amikor arról a lényegi kérdéstről volt szó, hogy a közös állam milyen úton és milyen politikai-jogi és gazdasági rendszerben haladjon tovább. Ennek okait szokás azzal a tagadhatatlan ténnyel magyarázni, hogy a cseh társadalom a közép-európai térség nemzetileg, gazdaságilag és politikailag fejlett társadalmi közé tartozik, míg a szlovák társadalom, történelmi meghatározottsága miatt, nemzeti, gazdasági és politikai fejlődési lehetőségeit tekintve a csehekénél jóval fejletlenebb, azaz megkésett társadalom. Problémáinak alapvető elemei e megkésettiségből adódnak. A csehek és szlovákok közös államában felmerült nehézségek és nézeteltérések a két társadalom eltérő jellemzőiből adódtak, mely eltérések a csehszlovák föderáció felbomlásának alapvető okaként értelmezhetők.

Az értékrend, gondolkodásmód, nemzeti-közösségi célok, önszervezési elképzelések és minták közötti eltérések az együttélés során időnként drámai körülmények között nyilvánultak meg. Ez határozta meg az 1990 és 1992 közötti időszakot is. Szociológiai felmérések eredményeinek értékelése során többször hangzottak el olyan mondatok, hogy *a közös állam két felében* a mutatók olyanok, mintha *két külön társadalomról* lenne szó. Mind a szétválás néhány éve, mind a szétválás utáni önálló államiság eredményei azt mutatják, hogy a cseh és a szlovák valóban két külön, bizonyos elemeiben egymással ellentétes társadalom. Ennek logikus következménye, hogy minden sorsdöntő pillanatban, amikor a közös ország további sorsának, politikai és társadalmi rendjének meghatározása volt a tét, az elképzelések fontos elvi kérdéseket illetően eltérőek voltak. Emiatt mindig is elképzelhetőnek tűnt, hogy a két társadalom egy idő múlva semmilyen szövetségi vagy konföderatív formában sem maradhat meg egy közös államban. A szétválásnak elsősorban belső, társadalmi, politikai és gazdasági okai voltak. A külső, külpolitikai és geopolitikai körülmények csupán a szétválást elősegítő, de azt nem indukáló okoknak tekinthetők.

A két társadalom eltérő céljait a legvilágosabban az a fent elemzett tény mutatja, hogy a csehek a szlovákokkal közös, de cseh dominanciájú államot akartak szervezni, a szlovákok viszont már a saját nemzetállamukat akarták megvalósítani.

A két társadalom közötti politikai értékrendi eltéréseket a politikai szabadság légkörében megindult és lefolyt *pártosodási fo-*

lyamat eltérő jellege is mutatta. Egymáshoz hasonló csak a két mozgalom (a cseheknél a Polgári Fórum, a szlovákoknál a Nyilvánosság az Erőszak Ellen) indulásának pillanata volt. Ez fél éven belül eltérő osztódásokat eredményezett, az osztódások pedig mindvégig súlyos parlamenti és kormányválságokat szültek.

Az ország szlovák részében a pártosodási folyamat centrális problémakörét a nemzeti emancipáció beteljesítése, tehát az önálló szlovák államiság vállalása vagy elutasítása és a szociális biztonság, az etatizmus alkotta, míg a cseh térfélen a gazdasági és társadalmi-politikai rendszer demokratizálása, azaz a reform kérdése volt a legfontosabb. A pártosodási folyamat eltérő jellege egyúttal az eltérő politikai kultúrák meglétére is rámutatott. A cseh társadalomban a liberális és radikális gazdasági átalakító program, valamint a polgári állam és értékrend formálta a pártosodást, így itt a polgári társadalom differenciálódása a hagyományos jobb- és baloldali értékek mentén ment végbe. A szlovák társadalomban nem a gazdasági és politikai reformprogram volt a meghatározó kritérium, hanem az államjogi kérdés megoldása; a gazdaságpolitikában az állami paternalizmus és a szociális biztosítékok rendszerének megőrzése volt kívánatos. Itt a nemzeti baloldali és etatista erők kerültek túlsúlyba, akiknek saját alternatív – leginkább harmadik utas – rendszerük megvalósítása az önálló Szlovákia létrehozásával látszott biztosíthatónak. Az így felálló erőviszonyok fokozatosan „szétszedték” a föderációt, és a két köztársaságban megerősítették az eltérő politikai és gazdasági fejlődés lehetőségét.

A két társadalom mély különbségeinek meglétét igazolta a gazdasági reform eltérő értelmezése és fogadtatása is. Az 1990-ben előkészített és 1991-ben bevezetett radikális gazdasági reform – a kompetenciatorvény fentebb ismertetett hatásainak alapján – eltérő gazdasági és szociális helyzeteket eredményezett. A radikális reform sokkhatásai – mint már többször is írtam – túlnyomórészt Szlovákiát sújtották, ezért a szlovák politikusokban és a szlovák lakosságban fokozatosan erősödött a reformmal szembeni elutasítás. Indokaik között – a szlovák sajátosságok hangoztatása mellett – ott találhatók azok a szociális és állampaternalista álláspontok, amelyek az előző negyven év újraelosztási mechanizmusait tekintik megfelelőeknek, valamint az etatisztikus ideológia túlsúlya is. Szlovákiában a gazdasági reformhoz való viszonyban is határozottá vált a baloldali és a nemzeti orientáció, Csehországban viszont a jobboldali és individuális polgári értékrend, a teljesítményorientáltság – a szlovák reformfelfogás és reformértékelés fordítottja – volt jellemző. Csehországban a gazdasági és politikai rendszer átalakítására összpontosító törekvés elsősorban a reform formájáért és jellegéért vívott harcban nyilvánult meg, Szlovákiában pedig a szlovák sajátosságokat figyelembe vevő, lassú és fokozatos gaz-

dasági reform – rendszerújítás nélküli – megvalósítása lett a cél, amit egyre határozottabban az államilag önálló Szlovákia keretei között, a cseh jobboldali nyomás nélkül láttak véghezvethetőnek.

A szövetségi állam szétválásának okai között található a két társadalom eltérő értékrendje. Ez a szociális, kulturális és gazdasági struktúrák történelmileg kialakult különbségeiben gyökerezik, és megnyilvánul a politikai értékrend eltéréseiben is. Míg a szlovákok értékrendjükben a nemzetet mint abszolút értéket a legmagasabbra emelték, és identitásuk legbiztosabb pontjának tartották, addig a csehek a pragmatizmust és a nemzeti realizmust helyezték saját értékrendjükben előkelő helyre. A szlovákok számára a nemzet megőrzése, megvédése, megtartása volt a létfontosságú érték, a csehek ezen értéket már régen lejjebb helyezték értékrendjükben. Cseh oldalon a polgári értékrend, szlovák oldalon a nemzeti értékrend volt napirenden. Ebből is világos, hogy – mint említettem – a két társadalom nem azonos társadalmi és történelmi időben élt, ami a közös állam koncepciójának megalkotásában is súlyos zavarokat okozott.

A közös szövetségi állam felbomlásának voltak *külpolitikai okai* is, amelyek azonban nem határozták meg olyan mélyen az eseményeket, mint a belső okok. A külpolitikai okok elsősorban a térségben addig érvényes *nagyhatalmi érdekszféra módosulásában*, azaz megszűnésében keresendők. Új nemzetközi politikai helyzet alakult ki, amelyet leggyakrabban nagyhatalmi vákuumként jellemeznek. Ez azzal együtt, hogy a térségre nézve a biztonságot és a külső és belső stabilitást illetően veszélyes helyzetet teremtett, több nemzetnek, így a szlováknak is, lehetővé tette, hogy az addigi status quót felborítva létrehozza önálló államát, s ezzel kész helyzetet teremtsen, kész tények elé állítsa az újraalakuló, átrendeződő nagyhatalmi politikát és geopolitikai erőteret.

A szlovák nemzeti és nacionalista politikusok nagy része – helyesen – *ezt az időszakot ítélte megfelelőnek az önálló állami-ság megteremtésére*. A nyugat-európai integrációs folyamatokhoz csatlakozás lehetősége nem a közös állam még szorosabb integrációját, hanem ennek ellenkezőjét, tehát dezintegrációját, azaz felbomlását vetette fel. A szlovák önállósodás szószólói ezt azzal indokolták, hogy a nacionalizmusoknak „el kell végezniük” az európai államok integrációja előtti feladatokat, aminek legfontosabb előfeltétele a szuverén nemzetállamok létrejötte. A nacionalista harc (és így a szlovák önállósodás is) az autentikus nemzeti jogok érvényesítését szolgálja, és segíti azt, hogy az egységes Európában ne jöhessen létre új egyenlőtlenség. Minden európai nemzetállam kialakulása tehát az új Európa létrejöttének politikai és kulturális előfeltétele.

A közép-európai térség stabilitása nagymértékben függ a csehek és a szlovákok belső és külső stabilitásától. Az első akadályt

eredményesen legyőzték akkor, amikor békésen, alkotmányos keretek között, 1992. november végén elfogadott alkotmányos törvénnyel (bár népszavazás nélkül, tehát nem teljes körű legitimitással) sikerült kettéválasztaniuk az országot. A térség további geopolitikai sorsa azonban még mindig szorosan kötődik a két, önállóvá vált köztársaság kül- és geopolitikai sorsához. A két önálló köztársaságon belül folyó belpolitikai harc befolyásolja geopolitikai hovatartozásuk kérdését.

II. A JUGOSZLÁV FÖLBOMLÁSI FÖLBOMLÁSA

Az előzményekről

A délszlávok (valamint az albánok) elmúlt közel 200 éves történetéről, a jugoszláv állam létrejöttéről, fejlődéséről és felbomlásáról immár könyvtárra való irodalom született. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy nincs e 200 évnek szinte egyetlen napja se, amelynek értékeléséről ne folya mind a mai napig kéréshegyig menő vita. Ez érvényes mind az egyes nemzetek közötti vitákra, mind pedig az egyes nemzeteken belül a különböző meggyőződésű politikusok és értelmiségiek közötti nézeteltérésekre.

Az 1918-ban létrehozott délszláv állam a délszláv nemzetek akaratanak és a külső nyomás kényszerének szülötte. Szerbek, horvátok és szlovénok között a 19. század folyamán alakult ki egy közös állam létrehozásának gondolata. Ezen belül a legkülönbözőbb elképzelések alakultak ki azt illetően, hogy milyen legyen az egyes nemzetek egymáshoz való viszonya. Ezek részletezésére itt nem térek ki, csak annyit jegyzek meg, hogy ezekben egyaránt jelen volt mind az együttműködésnek, mind a másik nemzet bekebelezésének igénye: a szerb és a horvát politikusok, értelmiségiek egy része a másik rovására szerette volna biztosítani saját vezető szerepét a majdani államban. Egy ideig az is kérdéses volt, hogy csak az Osztrák–Magyar Monarchián belül élő délszlávok alkossanak-e közös államot, vagy pedig a Szerb Királysággal együtt hozzák-e létre a délszláv közösséget. Először az első elképzelés valósult meg: 1918. október 29-én kiáltották ki a Szlovén–Horvát–Szerb államot. Ez köztársasági berendezkedésű volt, mely bizonyos elemeiben konföderatív jelleggel bírt. Az új állam azonban képtelen volt megbirkózni az olasz hadsereg támadásával, s ezért a Szerb Királyság segítségét kérte. A segítséget megkapta, de nagy árat volt kénytelen fizetni érte: a két önálló állami egységet a szerb monarchia vezetésével egyesítették, a köztársaság helyett centralizált, unitarista királyság jött létre, amely az egységes jugoszláv nemzet kialakítását tűzte ki célul. A szlovénok és horvátok mássága iránt nem túl sok megértést tanúsító szerb politikával szembeni elégedetlenségét jól mutatja az új állam híres alkotmányáról, az ún. vidovdani alkotmányról 1921-ben megtartott szavazás. A 419 képviselőből 223-an szavazták meg az alkotmányt, míg 36-an ellenszavazatukkal, 159-en pedig távolmaradásukkal fejezték ki nemtetszésüket. Az említett módon tiltakozó szlovén és horvát politikusok a saját etnikai területükön leadott szavazatok mintegy 2/3-át tudhatták magukénak.¹

A két világháború közötti délszláv állam az egyes nemzetek politikusai közötti pragmatikus együttműködésnek éppúgy tere-

pe volt, mint az elégedetlenkedők által megfogalmazott autonomista és (kon)föderációs elképzeléseknek. Ezzel összefüggésben két dolgot szeretnék kiemelni. Egyrészt azt, hogy „Jugoszlávia népeinek történeti-civilizatorikus tagoltságából tehát nem származott olyan politikai automatizmus, amelyet sokan feltételeznek: a tényleges politikai folyamatokban nem általában a »balkáni szerb« és a »közép-európai horvát-szlovén« oldal állt szemben egymással”. Másrészt azt tartom fontosnak, hogy döntő többségében mind a horvát, mind a szlovén értelmiségiek a szuverenitás olyan értelmezésében gondolkodtak, amely nem kérdőjelezte meg a közös délszláv állam létét. (Juhász, 1997: 16–17.; Szilágyi, 1993: 176.). Ugyanakkor olyan sajátos helyzet alakult ki, amellyel szinte mindegyik fél elégedetlen volt. A horvátok és a szlovénok növelni szerették volna nemzeti önállóságukat; a nem államalkotónak minősülő muzulmánokat, macedónokat, Crna Goraiakat és a nem délszláv lakosokat a szerb asszimiláció fenyegette; a szerbek közül mind a nagyszerb igényeket táplálók, mind a jugoszlávizmus kialakítását igénylők úgy érezték, hogy nem érték el céljukat. (Juhász, 1997: 19–20.)

A második világháborúban a Tito által vezetett kommunisták – a nagyszerb törekvéseket megfogalmazó Draža Mihajlović csetnik vezető elképzelésével szemben – az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabnadító Antifasiszta Tanácsa) 1943-ban megtartott ülésén a háború után kialakítandó délszláv állam föderatív berendezkedése mellett foglaltak állást. Sőt, a szlovénok és néhány más nemzetiségű politikus követelésére elfogadták, hogy az alkotmány tartalmazza az elszakadás jogát is. Ennek megfelelően az 1946-os alkotmány első szakasza szerint: „A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság köztársasági formájú szövetségi népi állam, olyan egyenjogú nemzetek közössége, amelyek az elszakadást is magába foglaló önrendelkezési jog alapján kifejezték az irányú óhajukat, hogy közös föderatív államban éljenek.”² Ezzel összefüggésben meg kell jegyezni, hogy a későbbi viták során a szerb értelmiségiek egy része az ilyen megfogalmazásokat (ez az elv ugyanis az 1974-es alkotmányban is változatlanul szerepelt) úgy értelmezte, hogy az önrendelkezés jogát az egyes nemzetek már felhasználták (konzumálták), amikor a második világháború idején kialakult formációktól elszakadtak és beléptek Jugoszláviába. Mások, mindenekelőtt a horvátok és a szlovénok, azzal érveltek, hogy a nemzeti önrendelkezés olyan örök és elidegeníthetetlen jog, amelyet egy nemzet sem konzumálhat egyszer s mindenkorra. Ugyancsak figyelemre méltó az 1946-os alkotmány 9. szakasza, amely szerint: „A Jugoszláv Föderatív Népköztársaságba tartozó népköztársaságok szuverenitását csak azok a jogok korlátozzák, amelyeket a jelen alkotmány ad a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságnak.” A jugoszláv föderáció problémáival foglalkozó Beckmann-Petey ezt a szakaszt úgy értelmezi, hogy ez az alkotmány a köztársaságokat szuverén ál-

lanként határozza meg. Ugyanakkor azt állítja, hogy a későbbi jugoszláv alkotmányok már nem említik a köztársaságok szuverenitását, amiből az következik, hogy csak a szövetség a szuverén, a köztársaságok viszont államjogi értelemben nem azok. Megjegyzem, hogy az 1974-es alkotmány idevonatkozó részének hivatalos magyar fordítása szerint az egyes köztársaságokra az alábbi meghatározás érvényes: „A szocialista köztársaság a nép szuverenitásán... alapuló állam.” Az egyes köztársaságok 1974-es alkotmányai pedig hangsúlyozták e köztársaságok államiségét.³

Mindez egyebek mellett azért is fontos, mert a későbbiekben, mindenekelőtt a nyolcvanas években komoly vita folyt arról, hogy állam-e a köztársaság, illetve, hogy kinek van és kinek lehet szuverenitása. Mindenekelőtt a szerbiai politikusok vélekedtek úgy, hogy a föderáció rendelkezik a szuverenitással, amelyből bizonyos elemeket az 1974-es alkotmány átadott ugyan a köztársaságoknak, s ezeket vissza kell adni a föderációnak. A horvátok és a szlovénok pedig azt hangsúlyozták, hogy a köztársaságok rendelkeznek a szuverenitással, ám ezek egy részét önként ráruházták a föderáció szerveire. A titói Jugoszlávia történetének egészére érvényes Várady Gyula 1971-ben megfogalmazott megállapítása: „Jugoszláviában szinte állandóan napirenden van a föderációs rendszer mechanizmusának, a köztársaságok egymáshoz való viszonyának kérdése” (Várady, 1971: 65.) 1946-ban például a szlovénok – akiket 1945 decemberében már megfeddtek azért, mert terjedt közöttük az erős Szlovén Köztársaságról szóló elképzelés és szeparatista tendenciák is érzékelhetőek voltak – megpróbálták szembeszállni a centralizáló törekvésekkel. A következő másfél évtized azonban épp a centralizáció megerősödését eredményezte, és az ezzel való szembenállás nem ölthetett látványos formákat. Az 1960-as évtizedben viszont, amikor nyilvánvalóvá lett a társadalom és a gazdaság liberalizálásának szükségessége, lánggra kapott a nemzetek közötti nézeteltérés addig lefojtott parazsa is. 1968-ban a diáklázadásokkal egy időben a koszovói albánok körében megjelent a Koszovó Köztársaság jelszava. A szlovénok körében 1968–1969 folyamán a köztársasági és a szövetségi vezetés között vita alakult ki a szövetségi beruházások ügyében, és egyre többen emlegették a konföderatív átalakulás szükségességét. 1970–71-ben a horvátok körében tört ki elégedetlenség a devizabevétel központi elvonása miatt, s ekkor a reformtörekvések túl nemzeti követeléseket is megfogalmaztak. A liberális irányultságú vezetők Szerbiában és Macedóniában is gazdasági reformokat akartak a titói-kardelji vezetés egyfelől eltávolította a túl messze merészkedett köztársasági vezetőket (Marković-Kržavac, 1985.), másfelől 1974-ben kompromiszsumként olyan szövetségi alkotmányt vezetett be, amelyik meglehetősen nagy önállóságot adott az egyes köztársaságok-

nak. Ezzel igyekezett azoknak a kisebb nemzeteknek a félelmét csökkenteni, akik a szerbeknek a szövetségi szervezetekben meglévő túlsúlyától és általában is a szerb hegemoniától féltek. A leváltások következtében mindenütt keményvonalas vezetők kerültek hatalomra. Ezek legtovább, 1989-ig, Horvátországban akadályozták a változásokat, Szlovéniában viszont a nyolcvanas évtized elejétől erőteljes liberalizáció indult meg.

Az 1974-es alkotmány a következő években a viszályok egyik legfőbb kiindulópontjává vált. A szerb értelmiségiek főképpen két dolgot nehezményeztek. Szerintük az alkotmány azzal, hogy Szerbiában két jelentős jogkörökkel bíró autonóm tartományt (a vajdaságit és a koszovóit) hozott létre, Szerbiát valójában megfosztotta államiságától, ha tetszik: állami szuverenitásától. Másrészt azt nehezményezték, hogy az egyes köztársaságok túlságosan is önállóvá váltak. Megítélésük szerint az alkotmány azon előírása, hogy a döntéseket konszenzus alapján kell meghozni, teljes mértékben blokkolta a föderáció döntéshozatali mechanizmusát, és autark módon gazdálkodó köztársaságok kialakulását, nemzeti politikai elitek létrejöttét segítette elő (Mihailović, 1985.). 1981-ben írott könyvében Mihailović az 1965 előtti időkhöz kívánt visszatérni: egységes jugoszláv piac kialakítását, egységes tervezést követelve, bizonyos piacgazdasági elemeket a kommunista gazdasági mechanizmus eszközeivel kívánt egyesíteni. Mihailović könyvét azért érdemes kiemelni, mert az ott megfogalmazott elképzelés a nyolcvanas évek számos szerb követelésének – egyebek között a Szerb Akadémia híressé vált 1986-os memorandumának – forrása; sőt, bizonyos mértékig az Ante Marković szövetségi kormányfő által 1989 és 1991 között vallott elképzeléseknek is az előképe.

Az 1971-es alkotmány-kiegészítésekkel, illetve az 1974-es alkotmánnyal a szerb értelmiségiek egy része már a hetvenes években is elégedetlen volt, de az elégedetlenség csak a régi vezetők halálával (Kardelj: 1979, Tito: 1980) került a felszínre. Többen úgy vélekednek, hogy Jugoszláviát egyébként is elsősorban Tito karizmatikus személye tartotta össze. Tény, hogy Tito halála után a szövetségi állam legfelsőbb irányítása egy, az egyes köztársaságok által delegált politikusok alkotta kollektív vezetés kezébe került, amely nem volt mindig hatékony. Az is tény, hogy a koszovói albánok 1981-es lázadása, amelynek során ismét köztársasági státust követeltek, radikalizálta a szerbek álláspontját. Szerb vélemények szerint az a tény, hogy 1978-ban Horvátország és Szlovénia az Alpok–Adria Együttműködés tagja lett, ezt a két köztársaságot, mindenekelőtt Szlovéniát, a nyugati integráció irányába fordította. Mindezek miatt a szerbek körében egyre erőteljesebb volt a félelem, hogy Jugoszlávia dezintegrálódik, Jugoszlávia szétesése pedig szerb szempontból a szerbség „trianonizálódásához” vezetett volna. (Juhász, 1997: 37.). A szerbek ezért az 1974-es alkotmány reformját, a föderá-

ció központi szervei szerepének megerősítését kívánták, azaz centralizációt követeltek. A többiek, mindenekelőtt a szlovénok, viszont szembeszálltak az alkotmány recentralizációs jellegű átalakításának igényével.

A válságos nyolcvanas évtized

Nem túlzás azt állítani, hogy az 1980-as évtized szerbek és szlovénok szövetségi alkotmány reformjára vonatkozó vitájának jegyében telt el. A többi köztársaság politikusai ezekben a vitákban szinte alig vettek részt. A szlovénok (majd a hozzájuk csatlakozó horvátok is) azt hangoztatták, hogy egyidejűleg kell biztosítani a délszláv nemzetek önállóságát és a jugoszláv népek egységét, de ennek alapja nem lehet az úgynevezett integrális jugoszlávság. A szerb értelmiségiek viszont úgy vélték: „a föderáció olyan rendszer, amely integrálja a társadalmat. Ez a föderáció első imperatívusza.” (Szilágyi, 1998: 49.)

Az alkotmányvita együtt járt a délszláv gazdaság és kultúra körül kirobbant vitával. Az egyik legjelentősebb szerb író, Miodrag Bulatović 1982-ben élesen támadta a „szlovén nyelvi és kulturális szeparatizmust”. A szerbek a kultúra területén is központosított megoldásokat szorgalmaztak, aminek a szlovénok élesen ellenálltak. Az évtized folyamán éles vita bontakozott ki azt illetően is, hogy a szerbek vagy a szlovénok zsákmányolják-e ki jobban a másik nemzetet. A szlovénok a belgrádi föderációs központ elvonásait és a nem hatékony gazdálkodást tették szóvá; a szerbek viszont úgy vélték, hogy a szlovénok a fejletlenebb déli köztársaságok területéről beszerzett olcsó nyersanyagokkal és az ottani olcsó munkaerő kizsákmányolásával biztosítanak a maguk számára hatékony gazdaságot és a többi köztársaságénál magasabb életszínvonalat. Mindezek következtében egyre inkább olyan légkör alakult ki, amelyben az egyes köztársaságok lakói és vezetői úgy érezték, hogy a többi köztársaság törekvései akadályozzák sikeres fejlődésüket, sőt: nemzeti létükben fenyegeti őket.

Mindezt drámaibbá tette, hogy a jugoszláv gazdaság helyzete az 1980-as évtizedben egyre nehezebb lett: a gazdaság az új kihívásoknak nem tudott megfelelni teljesítőképesége visszaesett, és komoly gondokat okozott a külföldi adósságok törlesztése is. A Szovjetunióban bekövetkező változások is azt mutatták, hogy az addigi kommunista gazdasági-politikai módszereken változtatni kell. Az alapvető kérdés az volt, hogy mit és milyen módon kell megváltoztatni. 1986-tól – ekkor lett Slobodan Milošević a szerbiai, Milan Kučan pedig a szlovéniai kommunisták vezetője – egyre inkább eltért és egymással egyre jobban szembekerült a két köztársaság politikai, gazdasági, társadalmi fejlődése.

Milošević módszerei hamar nyilvánvalóvá váltak. Populista eszközökkel megnyerte magának a lakosság és a párttagság jelentős részét; a párton és a tömegtájékoztatáson belül komoly tisztogatásokba fogott. Utcai tüntetéseket, nagygyűléseket szervezett és az utca nyomását használta fel arra, hogy megbuktassa a vele szembehelyezkedő vezetőket, mindenekelőtt a vajdasági autonómiát védelmező helyi politikusokat. Figyelemre méltó, hogy az addigi vezetőkkel elégedetlen értelmiségiek közül nagyon sokan felsorakoztak az előző pártvezetést szidalmazó, a változások szükségességét hangoztató és a szerb nemzeti sérelmeket (mindenekelőtt a koszovói szerbek sérelmeit) is felvállaló Milošević mögé, aki körül Szerbiában egyre erőteljesebb vezérkultusz alakult ki, s aki a feszültségkeltés mesterének bizonyult. Ezek a szerb értelmiségiek nem fogadták el azt a véleményt, hogy az ilyen típusú „utcai demokrácia” nem szolgálja Jugoszlávia demokratizálását. A szlovénok és a szerbek között már korábban is zajló médiaháború Milošević színrelépésével meglehetősen eldurvult.

Sorsdöntő három év: 1988–1990.

Ezekben az években az elvi viták mellett immár konkrét politikai összezsapásokra is sor került. Amíg a szövetségi hadsereggel 1988-ban összeütközésbe kerülő ljubjanai négyek ellen indított pert (Silber–Little, 1996: 60–73.) a szlovénok és a horvátok a jogállamiság megcsúfolásának tekintették, a mellettük tüntető szlovénok magatartását pedig (akárcsak a külföldi megfigyelők általában) a demokrácia és a jogállamiság melletti kiállásként értékelték, addig a Milošević mellet felsorakozó szerb értelmiségiek mélyen elítélték a szlovénok „hadsereggellenes” magatartását. A már említett szerbiai nagygyűlésekkel kapcsolatban ugyancsak épp fordított volt az értékelés. Amíg a szerbek számára ezek a demokrácia megnyilvánulásai voltak, addig Kučan arra figyelmeztetett, hogy a „nemzeti viszályok, mítingek, különböző gyülekezések... uszító közvélemény-formálás kerültek... a figyelem középpontjába... a gazdasági, fejlődési és szociális témák szinte teljesen mellékessé váltak” (Szilágyi, 1998: 105.). Ennek az évnak az egyik legérdekesebb eseménye, hogy 1988 októberében a jugoszláv kommunisták egy időre összefogtak és leváltották Milošević egyik legfontosabb munkatársát –, de egyelőre nem teljesen világos, hogy miért nem sikerült a Milošević-tyel szemben akkor kialakult egységfrontot hosszabb időre fenntartani. Úgy tűnik, a legtöbben még mindig nem ismerték fel, hogy mekkora veszélyt jelent Milošević.

Egy horvát elemző már 1988 novemberében úgy látta, hogy Kučan és a szlovénok a gazdasági liberalizmus és politikai plu-

ralizmus mellett foglaltak állást, Milošević viszont a gazdasági liberalizmust a pártállam alapelemeinek (proletárdiktatúra, demokratikus centralizmus, egypártrendszer stb.) fenntartásával akarta megvalósítani. A Times egy szerb származású újságírója szerint Milošević ugyenbben az időben nem rejtette véka alá Kučannal szembeni gyűlöletét, és azt hangoztatta, hogy ő volt az első, aki kiállt a piacgazdaság bevezetése mellett.⁴ Ennél persze fontosabb, hogy amíg a szerb kommunisták valóban nem voltak hajlandók változtatni a politikai rendszer számos elemén, addig a szlovén kommunisták ezen a területen élenjártak. Ez igen világosan kiderült a jugoszláv kommunisták (JKSZ) 1990 januárjában megtartott kongresszusán.

Mielőtt erre kitérnék, szólnom kell az 1989-es év néhány eseményéről. Először is arról, hogy Szlovéniában és Horvátországban 1989 elején megindult a pártok szerveződése (Jugoszlávia több részén ez a folyamat mintegy egy évvel később kezdődött). Az 1990-es évtized eseményei miatt érdemes felidézni a szlovénok és szerbek közötti, számtalan összecsapás közül azt, amelyik 1989 februárjában zajlott a koszovói albánok miatt. A szlovén politikai elit (a hatalmon lévők éppúgy, mint az alakulóban lévő pártok politikusai) Ljubljana egyik kongresszusi termében politikai nagygyűlést tartott, tiltakozván a rendkívüli állapot koszovói bevezetése miatt. Milan Kučan ekkor egy olyan szempontot hangoztatott, amelyet sajnos sem akkor, sem azóta nem szívleltek meg az érintett felek. Kučan egyebek között az alábbiakra hívta fel a figyelmet: „Az albánok kétségtelenül fenyegettek a hegemonisztikus, mindenekelőtt a nagyszerb törekvésekkel szembeni harcukban. Koszovóban azonban a szerbek és a crna goraiak alkotnak kisebbséget. Az ő biztonságuk, szabadságuk, egyenjogúságuk nélkül nincs stabilitás, nincs együttélés és béke Koszovóban, Szerbiában és Jugoszláviában. Az albán többségnek kötelessége biztosítani ezt számukra.”⁵ A ljubljanei nagygyűlést, ahol a szlovénok éles szavakkal bélyegezték meg a szerbek koszovói elnyomását, élőben közvetítette a szerb tévé. A szerbek az elhangzottakat magukra nézve sértőnek találták, és azonnal spontán gyűlésen tiltakoztak a szlovén vádak ellen és Miloševićet éltették.

A szerb politikusok a szlovénok Koszovóval kapcsolatos magatartását kihasználva először 1989 márciusában vezettek be a szlovénok elleni gazdasági korlátozó intézkedéseket, majd 1989 decemberében. 1989 márciusában Szerbia egyoldalú alkotmánymódosítással erőteljesen megcsonkította az autonóm tartományok jogkörét (az általánosan elterjedt tévhittel szemben formálisan nem szüntették meg az autonóm tartományokat). 1989 júniusában Milošević nagygyűlést tartott Koszovóban, ahol annak a véleményének adott hangot, hogy Jugoszlávia területén nem elképzelhetetlenek a háborús összecsapások. Közben – a Jugoszlávia-szerte lassan beinduló demokratizálódási

folyamattal párhuzamosan – egyre nyilvánvalóbbá vált a szerbek és a horvátok közötti ellentét is, az, amelyről Danilo Kiš már 1987-ben úgy nyilatkozott, hogy „a szerbek és a horvátok legszívesebben leöldösnék egymást.”⁶

A szerbiai értelmiségieknek az a törekvése, hogy az 1974-es alkotmány által kialakított viszonyok helyett centralizáltabb államot hozzanak létre, és Milošević említett politikai módszerei a szlovénokat és a horvátokat egyre inkább ellenállásra sarkallták. Kezdetben az 1974-es alkotmány számukra kedvező elemeket szerettek volna megőrizni, illetve hangsúlyosabbá tenni. Az ismertetetett légkörben a szlovénok 1989 szeptemberében alkotmánymódosításokat fogadtak el. Ezek nagyobbik része a piacgazdasági átalakulást célozta, de – mintegy ezek védelmében – kimondta, hogy Szlovénia területén a köztársaság parlamentjének beleegyezése nélkül senki sem hirdethet ki rendkívüli állapotot, illetve pontosította az önrendelkezés jog szövetségi alkotmányban már amúgy is szereplő elvét. A 10. alkotmánykiegészítés szerint ugyanis: „A Szlovén Szocialista Köztársaság a szlovén népnek az elszakadási és egyesülési jogot is magában foglaló tartós, teljes és elidegeníthetetlen önrendelkezési joga alapján képezi a Jugoszláv Szocialista Köztársaság részét.”⁷ Ez a mondat végül is annak – a szlovénok által hangoztatott – nézetnek a jogi formába öntése, amely szerint a szlovénok nem hajlandók akármilyen (értsd: a szlovénoknak nem megfelelő, nem az európaizálódás irányába mutató) Jugoszláviában élni, azaz végső esetben kilépnek abból. Amíg a szlovénok az események elfajulásáért a miloševići politikát kárhoztatják, addig a szerb politikusok és értelmiségiek szerint a szlovén alkotmánymódosítás volt Jugoszlávia felbomlásának első etapa.

A szlovénok ellen 1989 decemberében meghirdetett újabb szerbiai gazdasági blokád közvetlen előzménye az volt, hogy a szerbek Koszovó ügyében Szlovénia fővárosában szerettek volna nagygyűlést tartani. A szlovén politikusok a korábbi szerbiai nagygyűlések tapasztalatai alapján attól tartottak, hogy a tüntetések kilengésekbe csaphatnak át, s ezért a tüntetésre indulókat nem engedték be Szlovénia területére. A szerbiai Népfront ezért kifogásolta, hogy Szlovéniában megsértik az állampolgárok szabad helyváltoztatási jogát, és a szlovén áruk elleni gazdasági blokádra hívta fel a szerb vállalatokat. Ezek egy része saját jól felfogott gazdasági érdeke ellenére is bojkottot hirdetett a szlovén árukra. A szlovénok hiába kérték Ante Marković kormányfőt, hogy járjon közbe az értelmetlen blokád megszüntetése érdekében, Marković azt válaszolta a centralizáció ellen küzdő szlovénoknak, hogy szavazzák meg a föderáció hatáskörének növelését, s akkor majd intézkedik.⁸

Minden jel arra mutat, igazuk van azoknak, akik úgy vélik, hogy a szerbek koszovói politikája, a szlovén gazdaság blokádja és Marković ezen magatartása alapvetően hozzájárult ahhoz,

hogy a szlovénok ettől kezdve már csak egy erősen megváltozott jellegű, az eddigiéknél sokkal lazább felépítésű Jugoszlávia létét fogadták volna csak el. A titói Jugoszlávia szétesése tehát a sok korábbi ez irányba mutató jel után valójában már 1989 decemberében eldőlt, s ezt a folyamatot igen nagy mértékben megerősítette az ország egyik összetartó erejének számító JKSZ már említett szétesése. A szlovén kommunisták ezen a kongresszuson – ahol a szlovénok és szerbek közötti viszony már olyanira eldurvult, hogy kölcsönösen lefasisztázták egymást – számos olyan javaslatot nyújtottak be, amelyek az ország európaizálódását segítették volna elő. A szerb küldöttek azonban – függetlenül azok tartalmától – minden szlovén javaslatot leszavaztak. „Minden vereségüket tapsvihar kísérte. A szlovénok megszégyenültek.” (Silber-Little, 1996: 106–107.) Ezek után a szlovén kommunisták, s nyomukban a horvátok, távoztak a kongresszusról, és ezzel a Jugoszláv Kommunista Szövetségre (JKSZ), az ország egyik összetartó ereje, megszűnt létezni. Bihari Mihály kategorizálását figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a szlovén állampárt, akárcsak a magyar, „maga is az átmenet és a rendszerváltás egyik főszereplője, szorgalmazója és garantálója lett”. A szerb kommunista pártról viszont maga Bihari is megállapítja, hogy átváltozásokkal ugyan, de lényegileg átmentette a hatalmát (Bihari, 1993: 22–23.). Azaz, tehetnénk hozzá, nagyon sok mindent megváltoztatott, hogy a lényeg érintetlen maradjon.

Mielőtt azonban a szétesés folyamatát ismertetném, szólni kell még arról, hogy a szlovén kommunisták említett magatartásának eredményeképpen Szlovéniában az 1980-as évtizedben nyilvánosságához juthattak a másként gondolkodók, akik az ország átalakulása ügyében a kommunistákénál radikálisabb megoldásokat is szorgalmaztak. 1986-tól kezdve felvetették a rendszerváltozás gondolatát, és szembe fordultak azokkal az elképzelésekkel, amelyeket a hatalom a szövetségi alkotmány centralisztikus irányban történő megváltoztatása ügyében 1986 óta tervezett. A délszláv állam szétesésében bizonyos mértékig szerepet játszott az is, hogy az alakuló szlovén ellenzék az alkotmány ügyében nem volt képes megállapodni a szerbiai liberális ellenzékiekkel. A szlovén és a szerb másként gondolkodók a politikai-gazdasági élet átalakítását illetően mindenben egyetértettek, kivéve azt a szerbek által hangoztatott igényt, hogy ezentúl a döntéseket ne az „egy köztársaság – egy szavazat” elv alapján, hanem az „egy ember – egy szavazat” elve alapján hozzák meg. A szlovénok attól féltek, hogy így a döntéseknél mindig kisebbségben maradnak. Bár elméletileg fennállt annak lehetősége, hogy a szlovénok a többiekkel összefogva leszavazzák az esetleg egységesen fellépő szerb tömböt, de a szlovénok láthatóan úgy vélték, nem biztos, hogy maguk mellé tudják állítani a többieket. Úgy látták, hogy a nemzetileg homogén Szlovéniában

könnyebb meghozni azokat a nehéz gazdasági döntéseket, amelyek érzékenyen érintik az emberek egzisztenciáját, mint az albán–szerb, horvát–szerb, szlovén–szerb konfliktussal terhelt Jugoszláviában. Ezért a szlovén ellenzéki pártok nagy része erőteljesen szorgalmazta Jugoszlávia konföderációvá történő átalakítását, amihez – addigi politikájuk sikertelenségét látva – 1990 elejétől a kommunisták is csatlakoztak.

Az amúgy is meglévő ellentéteket szinte a végsőig fokozta, hogy 1990 tavaszán Szlovéniában, majd Horvátországban többpárti választásokat tartottak, amelyeken a kommunisták ellenzékbe szorultak. Szerbiában és a többi köztársaságban csak az év végén voltak választások, és a szerb kommunisták ekkor megőrizték hatalmukat. 1990 tavaszától tehát Jugoszlávia északnyugati és délkeleti részén immár választások útján is legitimáltan eltérő fejlődés valósult meg. „Ennek megfelelően az átalakulás egymással inkompatibilis ütemben és formákban indult meg – szögezzük le, hogy a közjogi kereteket tekintve Szerbiában is megindult –, »márpedig az egy ország – több rendszer« különös állapota nem lett volna tartósítható.” (Juhász, 1997: 43.) Tegyük még hozzá, hogy Szerbiában egyes politikusok ellenforradalomnak minősítették azt, hogy az északi köztársaságokban a kommunisták elveszítették a hatalmat, s hogy a kommunista doktrína szerint az ellenforradalommal szemben fegyverrel is fel lehet lépni.

Ugyanakkor, bár ettől az időponttól kezdve nyíltan feszültek egymásnak az ellentétes szerb, illetve horvát–szlovén államjogi elképzelések, viszonylag hosszú ideig mégsem került sor össze-
csapásra. Ez részben Milošević, részben Marković szövetségi kormányfő taktikai megfontolásának volt köszönhető. Milošević már egy ideje arra törekedett, hogy olyan helyzetet hozzon létre, amelyben a szlovénok – azt látva, hogy az általuk megkívánt ügyekben nincs előrehaladás –, egyoldalúan kilépnek Jugoszláviából. Kétségtelen tény, hogy ezt illetően Milošević taktikájának kedvezett a korábbi szlovén ellenzék részéről gyakran hangoztatott elv, hogy ha a dolgok nem alakulnak kedvezően, akkor a szlovénok elszakadnak Jugoszláviától. Marković viszont a politikai kérdésektől igyekezett magát távol tartani, s csak az egy-
eséges jugoszláv piacgazdaság kilakításán munkálkodott. Ezért is indította meg túl későn, 1990 nyarán, saját reformpártjának szervezését. Az ő gazdaságpolitikája egyébként a szlovénok (és részben a horvátok) körében csak félig talált támogatásra. Támogatták ugyan a piacgazdaság kiépítésére irányuló törekvéseit, de élesen tiltakoztak centralizációs törekvései ellen, és az ellen, hogy az átalakítást a gazdagabb köztársaságoktól elvont pénzekből akarta finanszírozni. A szlovénok és a horvátok nemzeti érdeke ismét összeütközésbe került a szövetségi megfontolásokkal 1990 nyara és októbere között a horvátok és szlovénok kidolgozták, majd benyújtották Jugoszlávia konföderalizálására

kidolgozott konkrét tervezetüket. Ennek értékeléséről a jugoszláv jogászok, közgazdászok és politológusok között rendkívül komoly vita bontakozott ki. A szlovénok és a horvátok elképzelését a szerbiai és a Crna Gora-i politikusok egyértelműen elutasították, és az úgynevezett modern, centralizált föderáció mellett álltak ki. A föderáció hívei úgy vélték, hogy a konföderáció olyan átmeneti képződmény, amely történelmileg elavult, és a tapasztalatok szerint többnyire egyébként is föderáció kialakításához vezet. A konföderációs javaslatról az volt a véleményük, hogy az csupán arra szolgálna, hogy védett piacot biztosítson a fejlettebb tagköztársaságok áruinak anélkül, hogy azok az állam terheiből valóban részt vállalnának, s ráadásul a konföderációból az egyes tagállamok bármikor kiléphetnek, ami ellentétben áll a szerbek érdekeivel. A konföderáció hívei egyrészt a speciális jugoszláv viszonyokra hivatkoztak, másrészt Mitterrand azon álláspontjára utaltak, mely szerint létre kell hozni az európai konföderációt. Az önállóságukat megőrizni kívánó, a szerbek túlsúlyától féltő, de az egységes állam számukra nyújtott előnyeit is felismerő bosnyákok és macedónok – akik a szlovénokkal és a horvátokkal ellentétben nem reménykedhettek abban, hogy relatíve gyorsan integrálódhatnak a Nyugathoz – köztes megoldásokat kerestek. A szövetségi parlamentben végül is nem hoztak döntést ebben az ügyben, Szerbia pedig 1990 októberében „ideiglenesen” külön adókat vetett ki a szlovén és a horvát árukra. Az említett körülmények között a gyakorlatban alkotmányos válság alakult ki: az egyes felek érdekeiknek megfelelően időről időre bojkottálták a szövetségi szervek munkáját, s folytonos vita zajlott arról, hogy ki él vissza a szövetségi alkotmányban, illetve a kollektív elnökségben kialakult helyzettel. Ki kell emelni, hogy a folytonosan Jugoszlávia megőrzésére hivatkozó Szerbia már 1990 szeptemberében olyan új köztársasági alkotmányt hozott létre, amely nem is említi a jugoszláv kereteket, és amely több szakértő szerint valójában egy magát teljesen függetlennek tekintő állam alkotmánya.

Mindez a végsőkig radikalizálta a szlovénokat. Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy a szlovénok valóban komolyan gondolták-e a konföderáció létrehozását, vagy csak taktikai, illetve átmeneti megoldásnak tekintették-e az önálló államisághoz vezető úton. Tény, hogy mindkét értelmezést alá lehet támasztani szlovén politikusoktól származó idézetekkel. Tény, hogy a hivatalos szlovén politika 1990–91 folyamán több hivatalos dokumentumban szólította fel a többi köztársaságot az ország konföderációvá történő átalakítására, és még az 1991. június 25-én kelt Függetlenségi Nyilatkozat is azt szorgalmazza, hogy tárgyaljanak az együttműködés új formáinak kialakításáról, de az is tény, hogy ez a gyakorlatban előkészítette az utat az önálló Szlovénia számára. Figyelemre méltó, hogy a szlovénoknál bonyolultabb helyzetben lévő horvátok – ezzel összefüggés-

ben mindenekelőtt a boszniai horvátok és a horvátországi szerbek problémájára kell utalni – mindig egy lépéssel lemaradva követték a szlovénokat.

Az önállóság felé vezető úton a legfontosabb lépés az 1990 decemberében megtartott szlovéniai népszavazás volt, ahol a lakosság túlnyomó többsége igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy „Akarja-e hogy a Szlovén Köztársaság önálló és független állam legyen?” (a horvátok körében 1991 májusában került sor ilyen népszavazásra). Ezt követően 1991 elején Kučan és Milošević kölcsönösen arról biztosította egymást, hogy Szerbia tiszteletben tartja, hogy Szlovénia önálló akar lenni, Szlovénia pedig megérti, hogy Szerbiának az az érdeke, hogy valamennyi szerb egy államban éljen. Ezzel látszólag pontot tettek annak a vitának a végére, hogy vajon az egyes köztársaságoknak vagy az egyes nemzeteknek van-e joguk a saját sorsukról dönteni. A szerbek, akik több köztársaságban szétszórva éltek, természetesen az utóbbi álláspontot támogatták.

Ezt követően már nem csoda, hogy a köztársasági elnökök 1991 tavaszán zajló hatfordulós találkozója nem hozott igazi eredményt. Azt is hozzá kell tenni, hogy 1990 nyara óta a szövetségi szervek többsége (kollektív elnökség, szövetségi parlament) már vagy egyáltalán nem működött, vagy a politikusok éppen aktuális érdekeinek, manipulációnak volt kitéve. Az ország valójában 1989 decembere óta a szétesés állapotában volt, és ezt igazából csak az épp akkor hatalomra került Marković szerette volna megakadályozni. Horvátország és Szlovénia 1991. június 25-én hirdette ki függetlenségét, amely ez – ellen – a közhiedelemmel ellentétben – nem Szerbia, hanem a szövetségi kormány lépett fel fegyveresen. A szlovénok határozott ellenállása, majd a nyugati hatalmak közbelépése következtében a szlovéniai harcokat a brioni megállapodás zárta le, amely Szlovéniát és Horvátországot a függetlenség érvénybeléptetésének három hónapos moratóriumára kötelezte.

Az érdekelt felek azonban ekkor már egyértelműen saját céljaikat követték. A szlovénok az önálló államot építették, a szerbek viszont a legdurvább módszerek alkalmazásától sem riadtak vissza annak érdekében (lásd például Vukovár barbár bombázását), hogy Horvátországból minél nagyobb részt szerezzenek meg. A nemzetközi közösség (amely 1991 júniusáig számos esetben próbálta megakadályozni a szlovénok kilépését), kétségbeesett kísérletet tett, hogy a jugoszláv közösséget valamilyen – aszimmetrikus föderációnak tekinthető – formában megmentse, ez azonban mindenekelőtt Milošević ellenkezésén megbukott.

Az eredménytelenséget látva a Badinter-bizottság elemezte a kialakult helyzetet és 1991. november 20-án kimondta: Jugoszlávia a felbomlás állapotába került, és rendezni kell az egykori állam politikai és vagyoni jogi örökségének kérdését. Az 1992

áprilisában megalakult Jugoszláv Szövetségi Köztársaság azonban e kérdésben élesen eltérő véleményen van, mint a másik négy köztársaság. Míg ez utóbbiak úgy vélik, hogy a Badinter-bizottság jelentése értelmében valamenyi egykori jugoszláv köztársaság egyenragú örököse az egykori államnak, Jugoszlávia ragaszkodik ahhoz, hogy ő az egyedüli örökös, mert a többiek megállapodás nélkül, egyoldalúan léptek ki belőle. Jugoszlávia fölbomlása tehát bizonyos értelemben ma, nyolc évvel a valódi szétválás után sem teljesen lezárt, befejezett folyamat.

IRODALOM

- Beckmann-Petey, Monika, 1990. *Die jugoslawische Föderalismus*. München: R. Oldenbourg Verlag
- Bihari Mihály, 1993. Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerig. In: Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában*. Kossuth
- Hamberger Judit, 1997. Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca. Teleki László Alapítvány
- Juhász József, 1977. *A délszláv háborúk*. Budapest: Napvilág
- Marković, Dragan–Kr avac, Savo, 1985. *Zašto su bili smenjivani, Partizanska knjiga–Narodna knjiga*. Belgrád
- Mihailović, Kosta, 1985. *A jugoszláv gazdasági valóság*. Budapest: Kossuth
- Rychlík, Jan, 1998. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992. (A csehek és a szlovákok a 20. században. A cseh–szlovák viszony 1945 és 1992 között.) Pozsony: Academic DTP a ústav T. G. Masaryka, Bratislava
- Sokcevičs Dénes: *A délszláv háború*. Budapest: Calibra, é.n.
- Silber, Laura-Little, Alan, 1996. *Jugoszlávia halála*. Budapest: Zrinyi
- Šútovec, Milan, 1999. *Semióza ako politikum alebo Pomlčková vojna. (A szemiózis mint politikum, avagy a kötőjel-háború.) Pozsony: Kalligram* – A szlovákkérdés a 20. században. Pozsony: Kalligram
- Szilágyi Imre, 1993. Nemzeti önrendelkezési és autonómiatervek a szlovénoknál 1848–49 és 1968–69 között. In: Molnár Gusztáv (szerk.): *Autonómia és integráció*. Budapest: Magyar Szemle Könyvek
- Szilágyi Imre, 1998. *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Várady Gyula, 1971. *Déli szomszédunk Jugoszlávia*. Budapest: Kossuth

JEGYZETEK

- Bojan Balkovec, 1989. *Volilci in glasovanje o vidovdanski ustavi.*, (A választók és a vidovdani alkotmányról szóló szavazás.), *Zgodovinski časopis*, Ljubljana: 241–248.
- Ustav Federativne Republike Jugoslavije*. (A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság alkotmánya.), *Slu beni list*, 1946. 1.

- ³ Beckmann-Petey, 1990: 124–126.; A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya. *A JSZSZK hivatalos lapja*, Belgrád: 1974, 27.
- ⁴ Mateja Hrastar, 1997. *Desa Trevisan, Miloševićeva znanka*. (Desa Trevisan, Milošević ismerőse.), Ljubljana, Mladina: szeptember 27.
- ⁵ Szilágyi Imre, 1992. Milan Kučan és a szlovén politika más rejtélyei. *Limes Közép- és Kelet-Európai Figyelő*; 5–6. 10.
- ⁶ Eörsi István, 1992. Mi nem látszik a magasból? *Kritika*, 12. 12–13.
- ⁷ Pándi Lajos (összeáll.), 1993. *A Kelet-európai diktatúrák bukása*. Szeged, 298–300.
- ⁸ Hatékonyabb gondolkodást! *Népújság*, 1990. január 19.

TÓTH CSABA

Liberális pártok összehasonlító elemzése

I. BEVEZETÉS

A magyarországi pártok, csakúgy, mint a pártrendszer egésze, átalakulóban vannak. A politológia egyik kulcskérdése, hogy milyen irányba fejlődik a továbbiakban a pártrendszer, illetve azon belül a különböző pártok. Mintaként, lehetséges modellként általában a már stabilizálódott nyugat-európai pártrendszerek állnak; általánosan elfogadott vélekedés, hogy előbb-utóbb a magyar pártrendszer is stabilizálódni fog, s akkor nagyon hasonló lesz nyugat-európai megfelelőihez. Ugyanígy az egyes pártok is nyugat-európai testvérpártjaikhoz igyekeznek hasonlítani; „európai értelemben vett” szociáldemokrata, konzervatív stb. pártokká kívánnak válni, s egyre inkább ténylegesen is azokká válnak.

E dolgozat alap gondolata, hogy nem képeznek kivételt a fenti tendencia alól a liberális pártok sem; a majdani stabilizálódott magyar pártrendszerben a liberális pártok a nyugat-európaihoz hasonló szerepet fognak betölteni. Ebből következően célszerű ismerni, hogy Nyugat-Európában pontosan mi ez a szerep. A liberális pártok esetében mindez azért nehezebb, mert ellentétben más nagy pártcsaládokkal, a liberálisok helyzete igen eltérő lehet a különböző országokban. E dolgozat célja az, hogy felderítse: pontosan melyek is a liberális pártok által betöltött szerepek, azzal az implicit megfontolással, hogy ezek *egyike* lehet majdan a magyar liberálisok szerepe is. E dolgozat tehát nem más, mint egy pillanatnyi helyzetkép az európai liberális pár-

tokról; egymással és a magyar megfelelőikkel összehasonlítva próbálom megfejteni, hogy milyenek is ma e pártok.

Módszertani elvek

Általánosan elfogadott tétel a politikatudományban, hogy a különböző európai országok pártjai egymástól nem teljesen függetlenek; bizonyos szempontok szerint *pártcsaládokba* – *familles spirituelles* – sorolhatóak (Körösenyi, 1993: 52.; Beyme, 1985.). A pártok besorolása e családokba részint történelmi, részint strukturális szempontok alapján történik. Különböző pártok pártcsaládokba sorolása azt implicálja, hogy léteznek olyan közös jellemzők a különböző országokban működő pártok között, amelyek alapján bizonyos pártok hasonlóan egymásra. Ez a tétel képezi e dolgozat hipotetikus alapját. Azaz, konkrétan rátérve a liberális pártokra, úgy gondolom, hogy léteznek olyan szempontok, amelyek alapján különböző országokban működő pártok közül egyet vagy többet liberálisnak lehet nevezni, s hogy ezen pártok olyan közös jellemzőkkel bírnak, amelyek függetlenek attól, hogy az adott párt konkrétan melyik országban tevékenykedik.

Ez a tétel alapozza meg dolgozatom felépítését is. Ellentétben ugyanis a pártcsaládokat általában elemző tanulmányokkal (pl. Kirchner, 1988b.), amelyek a pártcsaládok tagjait *országok* szerint vizsgálják, én e dolgozatban a *tematikus* szempontokat helyeztem előtérbe. Elsősorban a liberális pártok *általános* jellemzői érdekelnek, és speciális, egyes országokra jellemző vonásokkal csak ott foglalkozom, ahol ez az általánostól való eltérést adekvátan magyarázza. Dolgozatom három ilyen általános jellemző szerint hasonlítja össze a liberális pártokat: ezek a választói támogatás, a pártprofil és a párt politikai rendszerben betöltött szerepe. A három említett szempont eléggé tág ahhoz, hogy lehetőséget adjon a liberális pártok szinte teljes körű összehasonlítására. Nem állítom, hogy valamennyi szempont szerint találhatunk karakterisztikusan liberális jellemzőket, de azt igen, hogy e szempontok alapján *megtalálhatók* a liberális pártok speciális jegyei.

A választói támogatás és a pártprofil elemzéséhez használt módszertani keret nagyban követi az ún. törésvonal-elmélet (Lipset-Rokkan, 1967.) logikáját. Azaz, a liberális szavazótábor és a liberális pártok programját a törésvonal-elmélet adta dimenziókban, a gazdasági, a vallási – illetve kitágítva: a kulturális-ideológiai – és a város/vidék dimenzióban vizsgálom. Nem foglalkozom ugyanakkor az etnikai-nyelvi kérdéskörrel, mert e törésvonal jelentősége az általam tanulmányozott országok között is olyannyira elérő, hogy az ilyen irányú összehasonlítás félrevezető lenne. A három említett dimenzió túl mind a vá-

lasztói támogatás, mind a pártprofil elemzése kapcsán további szempontokról is szó lesz – ezeket az adott fejezetekben részletezem.

E dolgozat tehát a szempontok választását tekintve deduktív, a továbbiakban azonban a lehetőségek szerint induktív. Azaz az egyes fejezetek felépítése során nem rajzolok előzetes hipotéziseket arról, hogy milyennek *kellene* lenniük a liberális pártoknak az adott szempont szerint; ehelyett az előzetesen liberálisnak tételezett pártok közös jellemzőit igyekszem szintetizálni. Ennek megfelelően a dolgozat jórészt empirikus adatokra épül. Minden esetben igyekeztem olyan *számszerűsíthető* adatokat, paramétereket találni, amelyek alapján a liberális pártok közvetlenül összehasonlíthatók. Amelyik pártra nézve ilyen adat nem áll rendelkezésemre, ott az adott pártot inkább kihagytam az adott szempont szerinti elemzésből.

E dolgozatban a liberális pártok egyes szempontok alapján kapott jellemzőit összevetem, szintetizálom, de az oksági magyarázatok felállítására nem teszek kísérletet. Törekszem ugyanakkor a különböző szempontok közötti *korrelációk* megismerésére; nagy hangsúlyt fektetek a liberális pártok különböző szempontok szerinti csoportosítására, és e különböző csoportosítások közötti kapcsolat feltárására. Végző soron arra keresem a választ, hogy milyen szempontok szerint különülnek el a liberális pártok a többi párttól – ám annak felderítésére, hogy *miért* éppen e szempontok szerint történik ez az elkülönülés, nem vállalkoztam.

A vizsgálat tárgya

Dolgozatom célja a *jelentősebb, nyugat-európai* liberális pártok összehasonlítása egymással, továbbá a magyar liberális pártokkal. Nyugat-Európa alatt az Európai Unió tizenöt tagját, továbbá Svájcot és Norvégiát értettem; liberális pártokat tehát e tizenhét országban kerestem. A dolgozatban csak a jelentősebb pártokkal kívántam foglalkozni, jelentősnek pedig azon pártokat tekintettem, amelyek parlamenti képvisellel rendelkeznek,¹ és amelyek nem regionális vagy etnikai/vallási érdekek megjelenítői.

Ezzel tehát behatároltam a „jelentős” és a „nyugat-európai” kategóriákat, a legnehezebb azonban magának a „liberális” kategóriának a megközelítése. A szakirodalomban ugyanis nincs konszenzus azzal kapcsolatban, hogy melyik párt tekinthető liberálisnak. Három elméleti lehetőség adódik arra nézve, hogy miként azonosítsuk a liberális pártokat. Az első valamiféle ideologikus megközelítés, amely a liberalizmus absztrakt elveinek képviselététől teszi függővé egy párt liberális voltát. Mivel azonban én a liberális pártokat számszerűsíthető, empirikus

adatokkal jellemzem, ezért absztrakt, empirikusan megfoghatatlan elvek alkalmazása a liberális pártok *azonosításához* módszertanilag kivitelezhetetlen lenne. Továbbá, ez a deduktív szemlélet egyébként is idegen lenne dolgozatom alapvetően induktív megközelítésétől. A második lehetőség a politológiai és/vagy publicisztikai irodalomban kialakult besorolás alapul vétele lehetne. Csakhogy sem a politológiai, sem a publicisztikai irodalom nem egységes bizonyos pártok megítélése kapcsán – különböző tipológiák különböző pártokat sorolnak a liberális pártcsaládba (a különböző csoportosítások összevetéséhez l. Steed–Humphreys, 1988: 408–409.).

Marad tehát az utolsó lehetőség: a pártok öndefiníciójával dolgozni. Csakhogy itt megint felmerül egy probléma: nagyon sok párt ugyanis nem definiálja magát egyértelműen, vagy több ideológia képviselőjének is tekinti magát. E dolgozathoz olyan kritériumot kellene találni, amely egy adott párt öndefiníciójából indul ki, ugyanakkor egyértelmű besorolást tesz lehetővé.

Ezt a kritériumot látszik kielégíteni a liberális pártok nemzetközi szerveztében, a Liberális Internacionáléban való tagság. A LI-ban való tagság általi szelekció kettős szűrőt jelent. Egyrészt, nyilván csak olyan párt kéri felvételét, illetve hajlandó tagja lenni a szervezetnek, amely magát *elsősorban* liberálisnak tartja – az elsődleges szempont tehát az öndefiníció. Másrészt, a felvétel feltétele, hogy a pártot a *többi* liberális párt is liberálisnak tartsa – azaz megjelenik egy viszonylag objektív, külső mérce. A továbbiakban tehát liberális pártnak tekintem azokat és csak azokat a pártokat, amelyek a Liberális Internacionálé tagjai. Ennek megfelelően Magyarországon is a LI két tagját vonom be az összehasonlításba.

Összefoglalva a fenti kritériumok mindegyikét: Vizsgálatom tárgyát képezik az LI azon nyugat-európai és magyar tagjai, amelyek ma parlamenti képvisellel rendelkeznek, és amelyek nem tekinthetők regionális, etnikai vagy felekezeti pártoknak. Ezen kritérium alapján a vizsgálatba 10 ország 14 pártja került be. E pártok listáját a 2. melléklet tartalmazza, míg az 1. mellékletben a szelekció módja követhető nyomon: itt található a vizsgálatba be nem vont LI-tag pártok esetében a kizárás okául szolgáló kritérium.

II. VÁLASZTÓI TÁMOGATÁS

Közhely, hogy egy demokratikus rendszerben minden párt igyekszik szavazóbázisának igényeit kielégíteni; úgy politizálni, ahogy azt tőle valós és potenciális szavazótábora elvárja. A szavazók pedig elsnek megfelelően honorálják vagy éppen büntetik a pártokat a választásokon. Ebből következően ha

meg szeretnénk érteni a liberális pártok politikáját, meg kell vizsgálni azt a *szavazói tábor*t, amelynek igényeit a párt elsődlegesen kielégíteni igyekszik. Azaz, a következő két kérdésre kell választ találni: *kik és mennyien* szavaznak ma liberális pártokra Európában?

A második kérdésre könnyebb válaszolni. A pártokról általában értekező szerzők a liberálisok *átlagos* erejét 10% körülire teszik (pl. Lane–Ersson, 1991:152.; Gallagher–Laver–Mair 1992: 76-77.). Ez ugyan valóban a liberális pártok által elért eredmények átlaga, ám önmagában keveset mond, hiszen szinte egyetlen liberális párt sem áll ma 10%-on. A liberális pártok választási eredményeinek részletesebb bemutatását tartalmazza a 3. melléklet. Az adatok azt mutatják, hogy a liberális pártok egy bizonyos csoportja tartósan 20% körüli eredményeket ér el – idetartozik a svájci, a belga, a dán, a brit és a luxemburgi liberális párt. Egy másik csoport 8-9%-os eredményeket könyvelhet el: ebbe a kategóriába kerül a svéd FP, a német FDP és a holland D'66. Végül pedig két párt – a dán RV és a norvég V – a szavazatoknak mindössze 4%-át képes megszerezni. A liberális pártok ereje tehát nagy szórást mutat: Svájcban többször végez legelől a pártok közötti versenyben, Dániában és Hollandiában a második-harmadik, Belgiumban és Nagy-Britanniában a harmadik helyen találjuk őket. A többi országban ennél hátrább helyezkednek el. A választói bázis nagyságának tekintetében nincs tehát értelme liberális pártokról általában beszélni, hiszen e pártok eredményei igencsak különböznek egymástól.

Ami a magyar adatokat illeti: az SZDSZ 1990-es és 1994-es eredményei inkább a dán, holland és svájci eredményekhez hasonlítottak, míg az 1998-as eredménye a svéd és német átlagokkal mutat hasonlóságot. A Fideszre éppen ennek ellenkezője igaz: a fiatal demokraták 90-ben és 94-ben voltak eredményeiket tekintve inkább hasonlatosak a svéd és német liberálisokhoz, 98-ban nyújtott teljesítményük megelőzi bármely európai liberális párt teljesítményét. Az azonban mindkét pártról elmondható, hogy két egymást követő választási eredményük – 1994 és 1998 – közötti eltérés jóval nagyobb, mint az bármely nyugat-európai liberális párt esetében tapasztalható.

A „*kik szavaznak ma liberális pártokra*” kérdésére adandó válaszhoz először is le kell szögezni, hogy a liberális pártok sehol nem váltak catch-all típusú néppártokká. Ebből következően szavazói bázisuk a konzervatív és a szociáldemokrata pártokkal összevetve jóval homogénebb, következésképpen könnyebben azonosítható. A fejezet további részében ezt a szavazóréteget igyekszem felderíteni, különböző paraméterek segítségével. Ezen paraméterek egy része a bevezetőben említett módszertannak megfelelően a törésvonal-elméletre illeszkedik – így vizsgálom a szavazók gazdasági-szociális helyzetét, vallásosságát és lakhelyük szerinti megoszlását. További szempontként a

választói bázist általában elemző szocio-demográfiai tényezők szerepelnek: végzettség, kor, nem.

Végül egy módszertani megjegyzés. Az általam a választói támogatással kapcsolatban feldolgozott nemzetközi adatok nagy része a 80-as évekből származik, míg az összehasonlítandó magyar pártokat a három eddigi választás időpontjában vizsgálom. Mivel a vizsgált nyugat-európai pártrendszerek az 1970-es évek nagy törései és „földrengésszerű” változásai óta viszonylag stabilak (Gallagher–Laver–Mair, 1992: 96–98.), nem tűnik jelentős problémának az adatok 10-15 éves volta. Ami a magyar pártokat illeti, itt mind az SZDSZ-nél, mind a Fidesz-nél jelentősen változott a párt szavazóinak száma 1994 és 1998 között. Természetesen ezzel együtt e pártok szavazótáborának jellemzői is változtak. Ezért igyekeztem a magyar pártok vizsgálatát mind a három választásra kiterjeszteni. Ahol ez adatok hiányában nem volt lehetséges, ott semmiképpen sem lehet az 1990-es vagy 1994-es adatokból az 1998-as helyzetre következtetni.

Gazdasági-szociális helyzet

A különböző pártok szavazóbázisának gazdasági-szociális helyzetét elsősorban e szavazóbázis foglalkozásbeli, jövedelmi viszonyai határozzák meg. Ehhez járul az a szubjektív jellemző, hogy a szavazópolgárok milyen gazdasági „osztályba” (rendbe, csoportba stb.) sorolják magukat. A gazdasági-szociális helyzet végső soron megmutatja, hogy a párt szavazótáborra a társadalmi hierarchia melyik pontján (pontjain) helyezkedik el. A továbbiakban ebből következően azt igyekszem bemutatni, hogy hol helyezkednek el a liberális pártok szavazói a társadalmi-gazdasági hierarchiában, hogy mely foglalkozási ágakban vannak túl-, illetve alulreprezentálva.

Első megközelítésként vizsgáljuk meg a liberális pártok szavazóbázisának osztályhelyzetét! Az 1. táblázat a középosztály/munkásosztály/parasztság dimenziójában mutatja az egyes európai liberális pártok választói támogatottságát. E megközelítés természetesen durván leegyszerűsíti az egyes választók társadalmi-gazdasági helyzetét, ugyanakkor direkt összehasonlítást tesz lehetővé minden érintett párt között, hiszen az ilyen adatok valamennyi országra nézve elérhetők.

Első ránézésre látható, hogy a liberális pártok szavazótáborra elsősorban a középosztályból kerül ki. A pártok szavazóinak 70-80%-a tekinthető a középosztály tagjának. Ez az arány szinte minden esetben magasabb, mint a középosztály össztársadalmi aránya. Azaz: a liberális pártok szavazótáborában felülreprezentált a középosztály – és természetesen a középosztály körében is felülreprezentáltak – országos átlagukhoz képest – a liberális pártok. A liberális pártok tehát elsősorban a középosztály pártjai.

1. táblázat: Liberális pártok szavazótáborának osztályösszetétele²
(A párt szavazótáborának százalékában, az osztársadalmi arány zárójelben)

		Közép- osztály	Munkás- osztály	Paraszt- ság
PVV	1979	80 (72)	18 (25)	1 (3)
	1983	87 (72)	12 (25)	1 (3)
PRL	1979	95 (72)	5 (25)	0 (3)
	1983	85 (72)	14 (25)	1 (3)
V (Dánia)	1975	44 (48)	17 (36)	38 (16)
RV	1975	57 (48)	27 (36)	15 (16)
D'66	1982	80 (65)	20 (35)	n. j.
	1986	74 (65)	26 (35)	
VVD	1982	84 (65)	16 (35)	n. j.
	1986	89 (65)	11 (35)	
DP	1979	74 (60)	22 (34)	5 (6)
	1984	83 (60)	(34)	10 (6)
LD	1979	73 (67)	26 (30)	1 (3)
	1984	74 (67)	25 (30)	1 (3)
FDP	1990	88 (80)	12 (20)	n. j.
V (Norvégia)	1977	53 (67)	39 (25)	8 (6)
	1981	63 (67)	31 (25)	6 (8)
PRD	1980	78 (63)	12 (30)	10 (7)
FP	1979	81 (65)	17 (30)	2 (5)
	1983	83 (65)	14 (30)	3 (5)

n. j.: nem jelentős - 2% alatt

Ez azonban csak általános tendencia és nem nélkülözi a kivételeket. Két kivételt találunk: a dán és a norvég Venstre nevű pártokat. Ez a kivételes helyzet annak tudható be, hogy a pártban erősen képviselve van a parasztság. Az eltérésnek tehát regionális okai vannak: a skandináv liberalizmus ugyanis erősen agrárius jellegű, Dániában és Norvégiában is (Elder et al.,

1978.). Ezt bizonyítja egyébként az a tény is, hogy a többi liberális párthoz képest az RV is csak alig túltreprezentált a középosztályban – a hiányzó szavazói bázis itt is a parasztság körében keresendő.

A liberális pártok támogatottsága a parasztság körében általánosan sem mondható rossznak. A parasztságot mint a szavazótábor összetevőjét ugyan csak azokban az országokban vizsgáltam, ahol arányuk az összlakosságban nem elhanyagolható – ezért nem jelenik meg adat Németország és Hollandia esetén –, ám ezekben az országokban általában az országos átlagnál nagyobb arányban képviseltetik magukat a liberális pártok szavazótáborában. Ez legerősebben a már említett Dániában és Norvégiában jellemző, a többi országban túltreprezentáltságuk kissé mértékű. Ellenpéldák is akadnak azonban a parasztság százalékos megjelenésére: Svédország, Nagy-Britannia, és még erősebben Belgium. Ezen országokban a parasztság jelentősen alulreprezentált a liberális pártokban. A belga eset különösen markánsnak tűnik, ám mivel ebben az országban a parasztság közel sem akkora, mint pl. Skandináviában, messzemenő következtetések ebből aligha vonhatók le.

Mindenesetre a parasztság reprezentációjának kérdése két szempontból bír relevanciával: egyrészt összehasonlítva a magyar liberális pártokkal egy jelentős ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Másrészt előrevetít egy éles különbséget az „urbánus” és „vidéki” jellegű liberális pártok között, amelyről a szavazóbázis városi/vidéki eloszlása kapcsán lesz szó.

Ha a liberális pártok szavazótáborában túltreprezentált a középosztály, és szintén túl- vagy arányosan reprezentált a parasztság, akkor logikusan következik, hogy a kékgallérosok erősen alulreprezentáltak lesznek. S valóban, ez az adat az 1. táblázatból is jól kiolvasható. Ám ez az alulreprezentáció nem egyenlő mértékű minden liberális pártban. A középosztály felül-, ill. a munkásosztály alulreprezentáltságának *mértékét* is érdekes szemügyre venni. A kékgallérosok alulreprezentáltságát mutatja be a 2. táblázat.

A reprezentáció a szavazótáborban lévő arány és az osztársadalmi arány hányadosa, 1-nél kisebb szám esetén a szemléletesség kedvéért a reciprokát véve és -1 -gyel szorozva. A számok így mint szorzók értendők. Pl.: a társadalomban a munkásosság aránya 2,11-szer nagyobb, mint a munkásság aránya a dán Venstre szavazótáborában.

A 2. táblázatból kitűnik, hogy egy eset kivételével a munkásosztály mindegyik liberális párt szavazótáborában alulreprezentált. Ez az egy eset a norvég liberális párt. A norvég V tehát eddig minden szempontból atipikusnak bizonyult – ez a párt marginális helyzetének és a speciális norvég viszonyoknak tudható be, a pártnak ugyanis annyira kicsi az országos támogatottsága, hogy szinte csak „mag”-szavazói vannak, akiknek a jel-

2. táblázat: Munkásság reprezentáltsága a liberális szavazótáborban³

PVV / PRL (átlag)	-1,93
V (Dánia)	-2,11
RV	-1,33
D'66	-1,34
VVD	-3,18
DP	-4,85
LD	-1,2
FDP	-1,66
V (Norvégia)	+1,23
PRD	-2,5
FP	-2,14

lemzői eltérnek a többi, szélesebben támogatott liberális párttól (Leiphart-Svasand, 1988.).

A többi párt esetében tehát a munkásság alulreprezentációját tapasztaljuk, de eltérő mértékben. Az alulreprezentáció mértéke 1,2-től 4,85-ig terjed. Tüzetesebben megnézve e számsort, nagyjából négy kategória különböztethető meg. Az elsőben találjuk a norvég V-t, az egyetlen liberális pártot, amelyben a munkásság nem alulreprezentált. A második kategória az 1,2-1,3-szoros alulreprezentációé: a holland D'66, a dán RV és a brit liberálisok tartoznak ide. A harmadik kategóriába tartozó pártokban a munkásság alulreprezentáltsága 1,5 és 2 között van. Végül a negyedik kategóriába tartozó pártoknál a munkásság alulreprezentációjának mértéke több mint kétszeres.

A liberális pártokat a szakirodalomban általában két csoportba sorolják: szociálliberális és konzervatív-liberális csoportba (Gallagher-Laver-Mair, 1992: 76-77.). Az összevethetőség érdekében a fenti négy kategóriából is lehetséges kettőt képezni. Egyrészt egybevonva az első-második kategóriát, a pártok egy csoportjánál a munkásság „mérsékelt” alulreprezentációját tapasztaljuk. Problematisabb a harmadik kategória helyzete, azonban az itt található két pártról egyenként belátható, hogy inkább a negyedik kategóriával mutatnak rokonságot. A belga pártoknál ugyanis az 1979-es adatokat is figyelembe véve a munkásság alulreprezentációja 3 körül lenne. A német FDP szavazótáborában pedig a munkásság kevésbé van jelen, mint a CDU-ban (Dalton, 1996: 378.) – ezek alapján a harmadik-negyedik kategóriában a munkásság „erős” alulreprezentációját tapasztaljuk. Az így alkotott két csoportot ábrázolja a 3. táblázat.

3. táblázat: Liberális pártok csoportosítása a munkásság alulreprezentáltsága alapján⁴

	„Mérsékelt” alulreprezentált	„Erősen” alulreprezentált
Belgium		PVV / PRL
Dánia	RV	V
Hollandia	D'66	VVD
Luxemburg		DP
Nagy-Britannia	LD	
Németország		FDP
Norvégia	V	
Svájc		PRD
Svédország		FP

Hangsúlyozni kell, hogy a fenti táblázat a pártokat *szavazótáboruk* alapján csoportosítja, nem pedig programjuk vagy a pártrendszerben elfoglalt helyük szerint. Következtetések levonására akkor nyílik majd mód, mikor ezt a tipológiát összevetjük más elv szerint alkotott csoportosításokkal. Am annyi már most lehet látni, hogy azon országokban, amelyekben két liberális párt van – Belgiumot most nem sorolom ide, mert ott a két párt gyakorlatilag testvérpárt –, a két párt két külön pozíciót foglal el a fenti kritérium alapján. Azon országokban, ahol egy liberális párt van csupán, egyelőre nem látszik semmiféle szabályszerűség arra nézve, hogy a párt melyik csoportba kerül.

Összegezve az eddig mondottakat, a liberális pártok a középosztály pártjai. A középosztály azonban rendkívül tág kategória. Ezért, a liberális pártok szavazótáborának megismeréséhez célszerűnek látszik a középosztályon „belülre” menni és megvizsgálni: a középosztály mely rétegei támogatják inkább, s melyek kevésbé e pártokat. Sajnos az erre vonatkozó adatok felvételének módja minden országban különböző, ezért a fentiekhez hasonló direkt összehasonlításra nincs lehetőség: ehelyett csak a jellemző tendenciák kirajzolására és azok egyedi példákkal való alátámasztására nyílik mód.

A középosztályon belül a liberális pártok támogatottsága különösen két csoport esetében szembevetendő: a közalkalmazottak és a vállalkozók körében, ezen belül is a vezető értelmiségiek esetében. A legtöbb liberális párt⁵ mindkét rétegben felülreprezentált. Ezalól kivétel a brit liberális párt, amely a vállalkozók között enyhén, az RV, amely erősen alulreprezentált, illetve a dán V, amely viszont a közalkalmazottak körében bír az országos átlagnál csekélyebb támogatottsággal.

Általánosságban megállapítható, hogy a 3. táblázatban bal oldalra került pártok a leginkább támogatottak a közalkalmazotti rétegben. Az RV és a brit liberálisok felülrepresentáltsága körükben mintegy másfélszeres. A legszemléletesebb azonban a norvég V példája, amely 1983-ban szavazatainak 50%-át kapta a közalkalmazottaktól. Ezzel szemben például a dán V az alacsonyabb státusú közalkalmazottak között csak országos átlagának kétharmadát éri el. A 3. táblázat jobb oldalára került pártokról általában elmondható, hogy csak csekély mértékben támogatottak jobban a közalkalmazottak körében országos átlaguknál. A német FDP szavazótáborában például e réteg⁶ az országos átlaghoz képest csak 10%-kal felülrepresentált – igaz, ez így is magasabb, mint bármely más német párt esetében, leszámítva a kommunista PDS-t. A svéd FP ugyan szintén az országos átlagánál jobban szerepel a közalkalmazottak között, de ez az alacsonyabb fizetésűek között már alig-alig igaz. Ugyanakkor ha a vállalkozói támogatást nézzük, akkor az FP országos átlagánál kétszer jobban szerepel a vállalkozók között. Az FDP szavazótáborában az „önálló” egzisztenciájúak az országos átlagot 60%-kal felülmúló mértékben vannak képviselve (ugyanaz az adat a CDU esetén csak 25%). Körülbelül ugyanekkora a felülrepresentáltságuk a belga liberális pártok támogatói között is. A dán V szavazótáborában a vállalkozók felülrepresentáltsága 35%-os, ami azért is különösen magas, mert a pártot gyakran agrárpártként tartják számon, és támogatóinak döntő része is mezőgazdasággal foglalkozók köréből jön – így a nem agrár támogatók között vizsgálva a vállalkozói támogatás még jelentősebb. A másik pólust itt is a norvég V képviseli, amely 1981-ben szavazatainak mindössze 2%-át kapta a vállalkozóktól. Igen jelentős a vállalkozók alulrepresentáltsága a dán RV esetében is – majdnem 3-szoros. Ennél jóval csekélyebb ugyanaz a szám a brit liberálisoknál: ők országos átlaguk 60-70%-át érik el a vállalkozók körében.

Megállapítható tehát, hogy a liberális pártok közül azok, amelyek a munkásság körében csak mérsékelt alulrepresentáltak, erősen felülrepresentáltak a közalkalmazotti rétegben. Ugyanakkor azon pártok, amelyek erősen alulrepresentáltak a munkásságban, erősen felülrepresentáltak a vállalkozói rétegben, s csekélyen felülrepresentáltak a közalkalmazotti rétegben.

Még pontosabb képet kaphatunk a liberális pártok szavazói bázisáról, ha a szavazók jövedelmi helyzetét vizsgáljuk. Erre vonatkozóan adatokat három ország esetén vizsgáltam, ezek: Svédország, Dánia és Hollandia. A három ország öt liberális pártjánál hasonló tendencia figyelhető meg: a pártok erősen felülrepresentáltak a legmagasabb jövedelműek, gyengén felülrepresentáltak a legalacsonyabb jövedelműek között, s alulrepresentáltak a kettő közé eső kategóriákban. Ez a tendencia mind

a 3. táblázatban bal oldalra sorolt D'66 és RV, mind a jobb oldalra került VVD, V és FP esetén tetten érhető. Sőt, az RV szavazótáborában a legmagasabb jövedelműek aránya nagyobb, mint a dán V-ben – eléri az osztársadalmi arány 160%-át. A svéd FP a legmagasabb jövedelműek között országos átlagánál kétszer jobb eredményt produkált 1994-ben (Statistical Yearbook of Sweden, 1999: 419.). Az önmagukat „felső középosztályhoz” sorolók körében a holland D'66 az országos átlagnál 1,5-szor, a VVD 1,7-szer népszerűbb (Gladdish, 1991: 89.). Ami az alacsonyabb jövedelműeket illeti, ezek inkább az RV-ben és a svéd FP-ben felülreprezentáltak – a dán V esetében például nem. Ezen inkonzisztencia miatt ezekből az adatokból következtetések levonására nem lehet vállalkozni.

Mivel a fenti adatok csak három országra és öt pártra vonatkoznak, nem általánosíthatók. Ám mivel a legmagasabb jövedelműek felülreprezentációja általánosan jellemző, annyi talán leszögezhető, hogy bár a liberális pártok a középosztály pártjai, azon belül inkább a felső középosztály pártjai. Ezt az állítást támasztja alá az a tény is, hogy e pártok támogatottsága a vállalkozók körében kiemelkedően magas, és hogy a közalkalmazotti rétegben is inkább a magasabb státusúak, a vezető értelmiségi pozíciókat betöltők között támogatottak kiemelkedően.

Ehhez kapcsolódóan lehet megvizsgálni a szavazótábor összetételének iskolai végzettségét. Adatok itt is a fenti három országra vonatkozóan voltak elérhetőek, ám itt az eddiginél is egyértelműbb tendencia rajzolódik ki. A liberális pártok támogatottsága erős korrelációt mutat az iskolai végzettséggel. Itt semmiféle törést vagy kivételt sem tapasztalunk, a legkevesbé iskolázott rétegekben a legkisebb, a leginkább iskolázottak között a legmagasabb a liberális pártok támogatottsága. A csak 8 osztályt végzettek a liberális pártok szavazótáborában 3-4-szeresen alulreprezentáltak. A középfokú végzettségűek körében nagyjából az országos átlagnak megfelelő támogatottsággal rendelkeznek a liberális pártok. A felsőfokú végzettségűek között a liberálisok erős felülreprezentációja figyelhető meg: Dániában másfélszeres, Svédországban és Hollandiában két-két és félszeres (Gladdish, 1991: 92.; Statistical Yearbook of Sweden, 1999: 419.). Ha ismét visszatekintünk a 3. táblázatra, az állapítható meg, hogy a felsőfokú végzettségűek felülreprezentációja kissé jobban jellemző a táblázat bal oldalán található D'66-ra és RV-re.

Mindezek után megválaszolható az a kérdés, hogy milyen a liberális pártok szavazótáborának gazdasági-szociális helyzete. A liberális pártok a középosztály, azon belül is a felső középosztály pártjai. A liberális pártok erősen támogatottak a vállalkozók és a közalkalmazottak között. E pártok támogatóinak nagy része a diplomások közül kerül ki. A liberális pártoknak két típusát különítettem el: az egyik típusra a középosztály és a vál-

lalkozók csekélyebb, a közalkalmazottak és a diplomások jelentősebb felülreprezentációja, míg a másokra a (felső) középosztály és a vállalkozók jelentősebb, a közalkalmazottak csekélyebb felülreprezentációja jellemző.

A liberális pártok gazdasági-szociális jellemzőivel kapcsolatban már csak egy megjegyzést kell tenni. Amint látni lehetett, ezt a táborot elég egyértelműen lehetett jellemezni, akár az osztályhelyzet, akár a jövedelem vagy a végzettség szempontjából. A liberális pártok szavazótáborra jóval *homogénebb* más pártcsaládok – szociáldemokraták, kereszténydemokraták – szavazótáboránál. Igazolást nyert tehát az e dolgozat elején állított tétel, miszerint a liberális pártok nem váltak catch-all pártokká; nem képesek – vagy nem törekszenek – a társadalom minden rétegéből szavazókat szerezni. E pártok bizonyos rétegekben egyáltalán nem jelennek meg, bizonyos rétegekben pedig támogatottságuk eléri akár országos átlaguk 3-4-szeresét is – ekkora szórások elképzelhetetlenek lennének egy nagy kereszténydemokrata vagy szociáldemokrata párt esetén. Továbbá megállapítható, hogy minél kisebb egy liberális párt, annál jellemzőbben mutatkozik meg a párt szavazótáborának homogén volta – elég itt a legkisebb vizsgált liberális párt, a norvég V mindig szemléletes példájára gondolni. Ez utóbbi megjegyzés magyar vonatkozásban lesz különösen érdekes, hiszen itt mindkét vizsgált pártnál bekövetkezett egy jelentős változás – a Fidesznél bővülés, az SZDSZ-nél csökkenés – a szavazótábor *abszolút* nagyságában az 1990 és 1998 közötti időszakban.

Nézzük ezek után a magyar helyzetet! Ha az SZDSZ és a Fidesz szavazótáborának osztályösszetételét vesszük szemügyre, a nyugat-európai helyzettel ellentétes képet kapunk. Az 1994-re vonatkozó adatok szerint ugyanis az SZDSZ és a Fidesz szavazótáborában egyaránt *felülreprezentáltak* a munkások. A munkásság reprezentációja az 1994-es SZDSZ szavazótáborában +1,15; a Fideszében +1,23-szoros (Tóka, 1994: 486.). Ez magasabb bármelyik nyugat-európai liberális párt vonatkozó adatánál (1. 2. táblázat), kivéve a norvég V-t, amelyben a munkásság reprezentációja a Fideszével azonos. Ha tehát valamilyen módon a magyar pártokat is el szeretnénk helyezni a 3. táblázatban, egyértelműen annak bal oldalán kapnának helyet. Mindezzel együtt ugyanakkor az is leszögezhető, hogy az osztályjelleg, mint a választói csoportokat strukturáló tényező, nem szignifikáns a magyar liberális pártok esetén (Róbert, 1999: 85–86.).

Ami a pontos foglalkozási csoportokra vonatkozó felméréseket illeti, az elérhető adatokból a munkásságon túl a vezető értelmiségi beosztásúak felülreprezentációja olvasható ki az 1994-es magyar liberális szavazótáborban. E felülreprezentáció mértéke az SZDSZ esetén +1,31; a Fidesz esetében viszont csupán +1,1 (Tóka, 1994: 486.). Ez azt jelenti, hogy az 1994-es Fidesz szavazótáborában a munkásság inkább volt felülreprezen-

tálva, mint a vezető értelmiségiek. Összességében az osztályszavazat tekintetében az (1994-es) magyar liberális pártok szavazótáborra jelentősen eltér a nyugat-európaiktól. Ami az 1998-as adatokat illeti, itt elsősorban a vállalkozói réteg erőteljes SZDSZ iránti szimpátiája nyilvánul meg: az országos átlagánál 2,4-szer jobban szerepel a párt. A Fidesz-MPP a vállalkozók körében országos átlagának megfelelő támogatottságot produkál (Századvég Politikai Elemzések Központja, 1999: 678.).

Nézzük meg ezután a szavazótábor iskolai végzettségét! E kérdésben jelentős eltérést találunk a két magyar párt között. Az SZDSZ-re általában igaz az, ami a nyugat-európai liberális pártokra. Azaz, a magasabb végzettségűek között a párt lényegesen jobban támogatott. Ez mind a három választás során így volt, ám mértéke egyre nőtt. A párt szavazótáborában a felsőfokú végzettségűek 1990-ben kétszeresen, 94-ben háromszorosan voltak felülreprezentálva (Závecz, 1994: 452.; Magyar Statisztikai Évkönyv, 1991: 29.). 94-ben ez azt jelentette, hogy a felsőfokúak között az SZDSZ országos arányánál 25%-kal jobban teljesített – ez 1998-ra 100%-ra nőtt (Tóka, 1998: 410.). Ez nagyjából megegyezik a hasonló holland számokkal.

A Fidesz esetében nem figyelhető meg a liberális pártokra általában jellemző tendencia – és ez érdekes módon nem, vagy nem csak az 1998-as, de a korábbi adatokból is kiolvasható. Míg 1990-ben még a felsőfokú végzettségűek felülreprezentációja volt tapasztalható (Závecz, 1994: 452.), ez 1994-re vonatkozólag már nem mondható el; ebben az évben országos átlaguk alatt teljesítettek a diplomások között. 1998-ra annyi elmozdulás történt, hogy a diplomások között visszanyerték országos átlagnak megfelelő szimpátiájukat (Tóka, 1998: 410.). A Fidesz országos átlagát *felülmúló* támogatottsággal leginkább a középfokú végzettségűek körében rendelkeznek – mint láttuk, ebben a társadalmi csoportban a nyugat-európai országokban országos átlaguknak *megfelelően* támogattak a liberális pártok.

Vallás és felekezet

A gazdasági-szociális, vagyis lényegében az osztályhelyezeten túl a nyugat-európai pártrendszer talán legmeghatározóbb törésvonala a vallási kérdés, azaz a klerikalizmus-antiklerikalizmus ellentéte. Ellentétben azonban az osztályhelyezettel, amelynek kiemelkedően fontos volta egyetlen nyugat-európai országban sem kérdőjelezhető meg, a vallási törésvonal jellegerősen eltér a különböző kultúrájú országokban. Ebből következően lehetetlen egyes pártok szavazótáborának az osztályhelyezethez hasonló *közvetlen* összehasonlítása a vallási-felekezeti jelleg szerint; lehetséges viszont a jellegzetes tendenciák felvázolása.

A felekezeti megoszlás alapján Nyugat-Európa országai három típusba sorolhatóak: katolikus, protestáns és vegyes országokba. Míg a vallás fontos törésvonal a katolikus és vegyes országokban, nem tölt be hasonló szerepet a tisztán protestáns területeken (Körösényi, 1993: 36–40.). A továbbiakban e felosztást alapul véve vizsgálom a liberális pártok szavazótáborának vallási-felekezeti megoszlását.

A tisztán katolikus országokban a liberális pártok tradicionálisan szekulárisak, sőt, antiklerikálisak. Ezen országokban a liberális pártok természetes bázisát alkotják a társadalom nem vallásos tagjai. Ilyen ország Belgium, ahol a liberális párt az antikatholicizmust hivatalosan csak 1961-ben törölte programjából, addig kizárólag a társadalom antiklerikális pillérére építkezett (Deschouwer, 1989: 36.). S bár azóta a szavazátnövelés érdekében a párt igyekszik híveket toborozni a gyakorló katolikusok köréből is, a szavazótábor meghatározó része máig a nem vallásosak közül kerül ki: arányuk a szavazótáborban 50–75% között van. Sőt, 1984-ben a PRL (azaz a vallon liberálisok) szavazótáborának 91%-a vallotta magáról, hogy „nem gyakorló” katolikus (Rudd, 1988: 196–197.). Itt tehát a liberális szavazótábor egyértelműen elhelyezhető a katolikus–nem katolikus tengelyen; az antiklerikalizmus a szavazótábor nem csupán egyik, de legfontosabb *konstituáló* tényezője.

Ellenkező okokból (mint a tisztán katolikus, de) egyszerű esetet jelentenek a tisztán protestáns országok is – ide a skandináv országokat, azaz Dániát, Norvégiát és Svédországot sorolhatjuk. Itt ugyanis a vallási kérdés nem játszik jelentős szerepet a pártok közötti versengésben. Ennek megfelelően a liberális pártok szavazótáborára vallási szempontból nagyjából egyezik az össztársadalmi átlaggal; jelentős eltérések attól semmilyen irányba sem mutathatók ki. Mindez azt jelzi, hogy ellentétben a katolikus – és, mindjárt látni fogjuk, a „vegyes” – országokkal, az antiklerikális jelleg a skandináv liberális pártoknak nem differentia specifica-ja.

Bonyolultabb a helyzet a felekezetiileg vegyes országokban, hiszen itt két tényezőt is vizsgálni kell. Egyrészt a katolikus országoknál már vizsgált vallásos/nem vallásos ellentétet, továbbá a vallásos táboron belül a felekezeti ellentéteket. Nézzük a két kérdést egyenként Németország, Svájc, Hollandia és Nagy-Britannia⁷ esetében!

Az első kérdés tehát a szavazótábor megoszlása a vallásos/nem vallásos dimenzióban. A katolikus országokhoz hasonlóan, ha attól eltérő mértékben is, kimutatható a liberális pártokban a nem vallásosak felülreprezentáltsága. Ez leginkább Hollandiára jellemző, ahol a VVD-ben mintegy 15%-kal, a D'66-ban 30%-kal vannak felülreprezentálva az egyik bevett valláshoz sem tartozóak (Gladdish, 1991: 91.). Más országok esetében ez kevésbé jellemző, és/vagy általában az elmúlt évek során

csökkenő tendenciát mutat. Erre legjobb példa Németország, ahol az FDP-ben 1980-ban még 50%-kal voltak felülreprezentálva a nem vallásosak, ám 1990-re ez a felülreprezentáltság teljesen eltűnt (Kirchner-Broughton, 1988: 76.; Dalton, 1996: 378.). A liberális pártok következőképpen a felekezeti vegyes országokban is kevésbé vallásos szavazótáborral bírnak, de kisebb mértékben, mint a tisztán katolikusokban.

A másik kérdésben, vagyis a különböző felekezetek közötti arányokban egyértelműbb tendencia mutatkozik meg. Tudniillik mind a négy vegyes országban a katolikus szavazók alul- és a protestánsok felülreprezentáltságát figyelhetjük meg (l. 4. táblázat). Ez legkevésbé a holland VVD-re, illetve D'66-ra jellemző, ahol a reformátusok kb. 10%-kal vannak felülreprezentálva. A VVD-re, és még inkább a D'66-ra is igaz ugyanakkor a katolikusok alulreprezentáltsága. Az összefüggés leginkább Angliában és Svájcban igaz.

4. tábla: Felekezeti reprezentáció a liberális pártok szavazótáborában⁸
(A felekezeti vegyes országokban)

	VVD	D'66	LD	FDP	PRD
Protestánsok	+1,12	+1,06	+1,62	+1,12	+1,35
Katolikusok	-1,05	-1,39	-1,63	-1,325	-1,68

Összességében tehát megállapítható, hogy a vegyes felekezeti nyugat-európai országokban a liberális pártok enyhén felülreprezentáltak a nem-vallásosak körében, ill. a vallásosok között a protestánsok körében – ugyanakkor támogatottságuk az országos átlag alatt marad a katolikusok között.

Magyarország a három fenti csoport közül a felekezeti vegyes országok körébe tartozik – sajnos azonban a pártok szavazótáborának felekezeti megoszlására nincsenek adatok. Ami a vallásos/nem vallásos dimenziót illeti: a magyar liberális pártok ebből a szempontból hasonlítanak a nyugat-európaiakra. Azaz felülreprezentáltak a nem vallásosok, és alulreprezentáltak a hívők között (Körösenyi, 1998: 136.). Ez az SZDSZ-re 1990 óta folyamatosan jellemző, nagyjából egyenlő mértékben. A Fidesz-nél ebből a szempontból 1998-ra változás állt be: ekkor ugyanis a templomba nagyon ritkán vagy soha nem járók között már nagyon enyhén alulreprezentálttá vált (Tóka, 1998: 411.).

Város/vidék

A liberális pártokat – a skandináv liberálisok kivételével – gyakran tipikusan „városi” pártoknak titulálják (Körösényi, 1993: 44–46.). A szavazótábor városi/vidéki jellegének vizsgálata ezt a hipotézist nem, vagy csak néhány esetben erősíti meg – 1. 5. táblázat.

5. táblázat: Városi és vidéki szavazók reprezentációja a liberális szavazótáborban⁹

	Főváros/nagyváros	Város	Falu
V	-1,55	-1,3	+1,52
RV	+1,13	-1,23	+1,42
DP		-1,19	+1,17
LD	-1,13	-1,09	1
FDP	+1,32	+1,08	-1,31
PRD		1	1
FP	+1,26	-1,06	-1,6

Amint a táblázatból látható, a városi lakosság kizárólag a német FDP esetén felülreprezentált a liberális szavazótáborban; a többi esetben enyhébb vagy erősebb alulreprezentációt találunk. Néhány pártnál a szavazótábor város/vidék megoszlása alig tér el az országos átlagtól: ez a helyzet Nagy-Britanniában és Svájcban. A többi párt közül a német FDP és a svéd FP inkább tűnik városi, a DP, a V és a RV pedig vidéki pártoknak. Ez a megállapítás ellentmondani látszik annak a szakirodalomban elterjedt véleménynek, miszerint a városokban nagyobb a liberális szavazók aránya.

Az ellentét feloldásához meg kell különböztetnünk egymástól a nagyobb városokat és a fővárost a kisebb városoktól. A fenti táblázatban, ahol megfelelő adat rendelkezésre állt, feltüntettem a nagyvárosi szavazók arányát is. Azt láthatjuk, hogy a nagyvárosokban az egyébként is városiasabb liberális pártok még erősebben felülreprezentáltak, de még a vidékinek besorolt RV is az országos átlagnál több szavazatot kap a fővárosban. Szintén erős Brüsszelben a táblázatban – konkrét adat híján – fel nem tüntetett PRL (Rudd, 1988: 196–197.). A brit liberálisok viszont országos átlaguk alatt teljesítenek Londonban – viszont erre a pártra a városi/vidéki ellentét mentén strukturálódó szavazói kör amúgy sem jellemző, mint ez az egyhez igen közeli számokból leolvasható.

Ugyanakkor a kisebb városokban még az amúgy városiasnak bélyegzett FP teljesítménye is elmarad az országos átlagtól –

ugyanígy az FDP is annál kevesebb szavazatot szerez egy városban, minél kisebb az. Fokozottan igaz ez a RV-re. Megállapítható tehát, hogy a liberális pártok általában felülreprezentáltak a nagyvárosokban és alulreprezentáltak a kisebb városokban. Ami a falvakat illeti: bizonyos pártok, például a dán Venstre, amely kifejezetten agrárgyökerekkel rendelkezik, felülreprezentáltak. Ugyanez igaz kisebb mértékben a RV-re és a norvég Venstre-re is (Leiphart-Svasand, 1988: 318–319.). A városias német és svéd liberálisok viszont alulreprezentáltak a falvakban.

A liberális pártokat tehát a város/vidék-törésvonal szempontjából három csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe az agrárius gyökerű, elsősorban skandináv liberális pártok tartoznak, amelyek erősen felülreprezentáltak a falvakban és alulreprezentáltak a városokban. Am a fővárosban még ezen pártok is viszonylag jól szerepelnek. Ebbe a típusba tartozik a dán V és RV, a norvég V és a luxemburgi DP. A második csoportot a városias jellegű liberális pártok alkotják, amelyek a nagyobb városokban erőteljesen felül-, a falvakban erőteljesen alulreprezentáltak. Idetartozik az FP, az FDP és a belga PRL. Végül a harmadik csoportba tartozó liberális pártok szavazótáborának város/vidék összetételében nincs jelentős eltérés az országos átlagtól. E csoportba sorolható a brit és a svájci liberális párt.

Magyar vonatkozásban 1990-re és 1994-re vonatkozóan érhetőek el konkrét adatok (Závecz, 1994: 453.; társadalmi átlag: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1991: 31.). Első ránézésre megállapítható, hogy jelentősek a különbségek az SZDSZ és a Fidesz között. Az SZDSZ-t a városias liberális pártok közé sorolhatjuk. A fővárosiak felülreprezentációjának értéke szavazótáborukban 1990-ben 1,65; 1994-ben 1,3 volt. A vidéki városokban nagyjából országos átlaguknak megfelelően támogatottak, míg a községekben erőteljesen alulreprezentáltak a szabad demokraták. A Fidesz inkább a svájci és brit liberális pártokkal mutatott rokonságot ebből a szempontból 1990 és 1994-ben. Szavazótáborán belül mindhárom településtípus nagyjából országos átlagának megfelelően volt reprezentálva.

Szavazótábor kor és nem szerinti összetétele

A kor- és nemkülönbségek ugyan nem alkotnak törésvonalat, ám hasznos lehet a liberális szavazótábor összetételét megvizsgálni e paraméterek függvényében is. Mennyire generációs jellegűek a liberális pártok – avagy mennyire oszlik meg a liberális szavazat arányosan az egyes korcsoportok között? E kérdésre ad választ a 6. táblázat, 10 európai liberális párt¹⁰ szavazótáborá korösszetételének összehasonlításával.

A 6. táblázat eredményei alapján nem látszik körvonalazódní semmilyen egyértelmű tendencia. Sőt, még az is előfordul, hogy

egy párt szavazótáborának korösszetétele két egymást követő választás során jelentősen megváltozik – ez a helyzet a luxemburgi DP és a norvég V esetében. A brit és a német liberálisok szavazótáborának korösszetétele ezzel szemben állandóságot mutat.

6. táblázat: Liberális pártok szavazótáborának korösszetétele¹¹
(A párt szavazótáborának százalékában, az osztársadalmi arány zárójelben)

		-25	26-39	40-59	60+
V(Dánia)	1975	8 (14)	29 (27)	38 (32)	25 (27)
RV	1975	9 (14)	32 (27)	35 (32)	24 (27)
D'66	1986	15 (18)	46 (30)	30 (29)	9 (23)
VVD	1986	12 (18)	40 (30)	33 (29)	15 (23)
	1979	18 (16)	40 (27)	20 (33)	22 (24)
DP	1984	11 (16)	22 (27)	39 (33)	28 (24)
	1979	15 (14)	32 (28)	32 (32)	21 (26)
LD	1983	13(14)	33 (28)	33 (32)	21 (26)
	1980	12 (16)	31 (25)	35 (34)	22 (25)
FDP	1983	11 (16)	33 (25)	35 (34)	21 (25)
	1977	13 (15)	22 (29)	42 (28)	23 (28)
V (Norvégia)	1981	15 (15)	56 (29)	19 (28)	10 (28)
PRD	1975	13 (13)	26 (28)	35 (34)	26 (25)
FP	1994	13 (13)	33 (28)	31 (34)	23 (25)

Talán a szavazótábor korösszetétele könnyebben megragadhatóvá válik, ha azt is felül-, illetve alulreprezentáltság alapján közelítjük meg. A 7. táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes liberális pártok szavazótáborában melyik korcsoport van alul-, illetve melyik felülreprezentálva. A brit és német adatokat a hasonlóság miatt átlagoltam, a luxemburgi és norvég példa esetében azonban mindkét adatcsoportot feltüntettem.

A 7. táblázatból már könnyebben leolvasható a liberális pártok szavazótáborának korösszetételére vonatkozó néhány összefüggés. Először is a liberális pártok szavazótáborában alulreprezentáltak a 60 év felettek – ez két eset kivételével mindenütt igaz. A két kivétel egyike a DP, ám az 1979-es adatban itt is az

7. táblázat: Korcsoportok reprezentációja a liberális pártok szavazótáborában¹²

	18-25	26-39	40-59	60
V	-1,75	+1,07	+1,19	-1,08
RV	-1,55	+1,19	+1,09	-1,13
D'66	-1,2	+1,53	1	-2,55
VVD	-1,5	+1,33	+1,14	-1,53
DP-1979	+1,12	+1,48	-1,65	-1,09
DP-1984	-1,45	-1,22	+1,18	+1,23
LD	1	+1,16	1	-1,24
FDP	-1,39	+1,28	1	-1,16
V-1977	-1,15	-1,32	+1,5	-1,22
V-1981	1	+1,93	-1,47	-2,80
PRD	1	-1,08	1	1
FP	1	+1,18	-1,10	-1,09

idősek alulreprezentációját tapasztaljuk, ezért az 1984-es adatot tekinthetjük eseti jellegűnek. A PRD esetében az idősek országos átlaguknak megfelelő reprezentációval bírnak a szavazótáborban. Általánosan érvényes tendenciának tűnik tehát az idősek – változó mértékű – alulreprezentációja.

Nem különösebben népszerűek a liberális pártok a legfiatalabbak között sem. Egy eset kivételével egyik pártnál sincsenek a 25 év alattiak felülreprezentálva a szavazótáborban. Sőt, több esetben markáns alulreprezentációval találkozunk: különösen a német FDP, a holland VVD, illetve a dán V esetében. Még az egyébként általában a fiatalokkal asszociált D'66 is ténylegesen alulreprezentált a legfiatalabb szavazók között.

A liberális pártok legnépszerűbbek a fiatal középkorúak, vagyis a 25 és 40 év közöttiek körében. Bár itt is akadnak ellenpéldák, mégis ez a korcsoport támogatja leginkább a liberális pártokat – különösen markáns ez a támogatás például a D'66 és az FDP esetében. A liberális pártok népszerűek a 40 és 60 év közöttiek körében is, bár itt már több példa akad az alulreprezentációra is.

A legtöbb liberális párt szavazótáborára tehát a középkorúak (25 és 60 év közöttiek) felül, a fiatalok és az idősek alulreprezentáltsága a jellemző: ez a 10 pártból 6-ra igaz, és a többi négy

esetben is csak kisebb eltérések tapasztalhatók. További érdekesség, hogy ott, ahol több liberális párt van, a szavazótáborok a korcsoportot illetően nem egymás komplementerei – mint a szociális-gazdasági helyzet vonatkozásában voltak – hanem szinte egybeesnek. Az RV és a D'66 szavazótáborából ebből a szempontból nem egymásra, hanem a V-re, illetve a VVD-re hasonlít. Végül, meg kell jegyezni, hogy a korösszetétel vonatkozásban egyes liberális pártoknak markáns, másoknak kevésbé markáns arculatuk van. Az előző kategóriába tartozik a dán V és RV, a VVD, a D'66 és az FPD. Ezekre a pártokra fokozottan jellemző a középkorúak felül-, illetve az idősek és fiatalok alulrepresentációja. A többi párt kevésbé markáns arculattal rendelkezik, a korösszetételük gyakran igencsak megközelíti az országos átlagot – erre legjobb példa a svájci PRD.

Ami a magyar pártokat illeti: az SZDSZ-re nézve megállapítható, hogy szavazótáborának korösszetétele rendkívül hasonlós a nyugat-európai liberális pártokéra. Azaz, mind 1990-ben (Bokor, 1990: 624.), mind 1994-ben és 1998-ban (Tóka, 1998: 409–410.) a fiatalok és az idősek alulrepresentációját, és ezzel együtt a középkorúak felülrepresentációját lehet tapasztalni. Ennek mértéke is nagyjából a nyugat-európai példának megfelelő. A Fideszre generációs jellege miatt mindez nem igaz: itt a fiatalok felül-, illetve az idősek alulrepresentációja jellemző mind a három választáson. Kezdetben a középkorúak is alul voltak reprezentálva a fiatal demokraták között, de ez 1998-re megváltozott, és enyhe felülrepresentációra változott át.

Vizsgáljuk meg ezek után a liberális pártok szavazótáborának nem szerinti összetételét! Ennek összefoglaló áttekintését adja a 8. táblázat, amely a nők arányát mutatja a liberális szavazótáborban.

8. táblázat: A nők százalékos aránya a liberális pártok szavazótáborában¹³

PVV	PVV	PRL	PRL	V	RV	D'66	D'66	VVD
1981	1983	1981	1983	1975	1975	1982	1986	1982
39	51	42	50	45	34	49	42	53

VVD	DP	DP	LD	LD	FDP	PRD	FP
1986	1979	1984	1979	1983	1990	1975	1979
51	51	47	46	53	40	41	50

Amint látható, kevésbé állapíthatók meg markáns jellegzetes-
ségek. A PVV, a PRL, a norvég V és az LD esetében inkonzisz-
tens adatokkal állunk szemben – e pártok esetében tehát a sza-
vazótábor nemi meghatározottsága esetleges. A DP, a VVD és
az FP esetében a támogatottság szinte egyenlően érkezik férfi-
aktól és nőtől. Határozott jellege kizárólag négy pártnak van:
a dán V-nek és RV-nek, a német FDP-nek és a svájci PRD-nek.
E négy pártra egyaránt a férfi szavazók túlsúlya a jellemző.
Fontos azonban megjegyezni, hogy e négy párt esetén egyetlen
adatsor állt csupán rendelkezésre; azaz, más évben végzett fel-
mérésekkel összehasonlítva itt is lehetségesek lennének inkon-
zisztens eredmények. Annyit azonban biztonsággal meg lehet
állapítani, hogy a liberális pártok szavazótáborában a nők sehol
nincsenek felülreprezentálva; vagy arányosan, vagy alulrepre-
zentálva vannak jelen.

A magyar helyzetet ezzel összevetve érdekes eredményekre
jutunk: Magyarországon ugyanis mindkét liberális párt szava-
zótáborában a nők (enyhe) felülreprezentációját tapasztalhat-
juk, legalábbis 1998-ban. 1994-ben ugyanez csak a szabad de-
mokraták esetében figyelhető meg (Tóka 1998:409).

III. PÁRTPROFIL

Az előzőekben azt vizsgáltam, hogy milyen társadalmi csopor-
tok érdekeit igyekeznek a liberális pártok „becsatornázni” a
politikai döntéshozatalba. Ebben a részben azt próbálom felde-
ríteni, hogy milyen programot ajánlanak a liberális pártok a vá-
lasztóiknak, milyen ideológiai profillal jelennek meg a politikai
piacon.

Különböző pártprogramok összehasonlítása módszertanilag
azért aggályos feladat, mert különböző országokban különböző
prioritású lehet ugyanazon probléma, illetve minden országban
eltérők lehetnek a legfontosabb politikai kérdések. Ezért a pár-
tok álláspontját a különböző kérdésekben vázlatosan mutatom
be. A pártok profilját előre meghatározott szempontok szerint
vizsgálom. A szempontok – az utolsóként vizsgált posztmateria-
lizmus kérdés kivételével – a Lipset–Rokkan-i törésvonal-elmé-
letre épülnek. Az eddigiekhez hasonlóan itt is megpróbálok em-
pirikus és számszerűsíthető adatokra támaszkodni, bár ez prog-
ramok elemzésekor nyilván nehezkesebb. Mindenesetre igye-
keztém direkt összehasonlítható adatokat találni, s ezek ismer-
tetése adja a részfejezetek vázát.

Elsőként minden esetben azt vizsgálom meg, hogy az adott
probléma mennyire fontos az adott párt számára. Ezt két forrá-
son keresztül tanulmányozom, amelyek más-más kérdésre ad-
nak választ.¹⁴ A szakértői vélemények külső szemmel mutatják,
hogy a párt számára mennyire lényeges az adott probléma; ma-

gas érték magas, alacsony érték alacsony fontosságról tanúskodik – a skála minden esetben 1–20-ig terjed –, de még nem mond semmit a párt pozíciójáról a kérdésben. A *pártprogramokból szintetizált kategóriák* viszont azt veszik figyelembe, hogy a pártok *maguk* mennyit említették a kérdést, és főleg, milyen kontextusban. (Konkrét skála ebben az esetben nincs, itt mindig az összes többi pártot, illetve az összes többi liberális pártot érdemes összehasonlítani alapnak venni). Mivel e kategóriák maguk is elhelyezhetők a vizsgált dimenzió egyik vagy másik pontján, ezért a pártok általi említésük nemcsak a fontosságról, hanem a pártok pozíciójáról is ad valamilyen képet. Ez azért lehet így, mert a pártok általában nem ugyanazon kérdésekről beszélnek, a választott téma önmagában a párt értékválasztását tükrözi.

Ezen adatok ismertetése után következik annak bemutatása, hogy az egyes pártok az adott szempont szerint milyen állásponton vannak – megint csak a szakértői vélemények, ill. egyes országok különböző elemzőinek véleménye szerint.¹⁵ Ezt szintén igyekszem összehasonlítható módon bemutatni. Végül egyedi példák és illusztrációk következnek az addig mondottak megerősítésére.

A pártprofilokra vonatkozó vizsgálatokat Svájcban nem végezték el, ezért a PRD-re vonatkozó adataim nincsenek; ahol azonban lehetséges, igyekeztem a PRD-t programja alapján önállóan elhelyezni a különböző dimenziókban. Magyar vonatkozásban a fent említett szakértői véleményezés természetesen nem történt meg, ezért a magyar pártokkal direkt összehasonlításra nincs mód. Ettől függetlenül az első két alfejezetben igyekeztem feltüntetni a magyar liberális pártok programjából kiolvasható álláspontot a vizsgált kérdésekben, de csak nagyon vázlatosan. A város/vidék, illetve a posztmaterializmus kérdést magyar vonatkozásban – empirikus adatok híján – nem vizsgáltam.

Gazdaság

Ha valaki Nyugat-Európáról szólva egydimenziós pártrendszerről beszél, akkor ez az egy dimenzió általában a gazdasági dimenzió. Ebből következően a gazdasági dimenzió tekinthető a pártokat elválasztó legfontosabb kérdésnek Nyugat-Európában. A gazdasági kérdés nagyjából a piacgazdaság különböző felfogásai körül összpontosul. Az egyik oldalon vannak az általában neoliberalisként aposztrofált irányzatok, amelyek a jóléti állam kurtítását, a szabadpiaci mechanizmusok minél korlátlanabb alkalmazását látják szükségesnek. Ezt nevezik gazdasági jobb-oldalnak. A másik oldal a jóléti állam fenntartását, a gazdaság bizonyos mérvű állami kontrollját tartja szükségesnek. Ez a

gazdasági baloldal. A kérdés természetesen az, hogy milyen gazdaságpolitikát preferálnak a liberális pártok, s mennyire jelentős számukra e kérdés.

A vizsgált szakértői véleményekből két kérdést véltem a gazdaság dimenziójába tartozónak: a juttatások/adócsökkentés, illetve a több/kevesebb állami tulajdon kérdését. Ez alapján megállapítható, hogy a pártok e szakértők szerint mennyire tartják fontosnak a gazdasági kérdést – l. a 9. táblázat első két sora.

A liberális pártok programjának *tartalomelemzése* alapján a kategóriákból három volt egyértelműen ide sorolható: a „társadalmi juttatások”, a „szabad vállalkozás” és az „ortodox gazdaságpolitika”. Az adatok szerint ez utóbbi kettő kategória *komplementer* módon fordult elő; ahol az egyik magas, ott a másik alacsony. Ez azt jelenti, hogy azon pártok, amelyek számára ezek fontos kérdések, az egyiket nevezték meg mint a gazdasági jobboldal szimbólumát. Ezért e két kategóriából minden esetben a magasabb számot jelenítettem meg, figyelmen kívül hagyva, hogy az konkrétan az ortodox gazdaságpolitika vagy a szabad vállalkozás volt, hiszen ezek lényegileg hasonló dolgokat jelölnek. Az így létrejött két kategóriát pedig intervencionista v. szabadpiaci címkével illettem – l. a 9. táblázat utolsó két sora.

Az így létrehozott 9. táblázatból rengeteg fontos tény leolvasható. Először is, mint minden európai párt számára, a liberális pártok számára is fontos a gazdasági dimenzió. A felső két sor adataiból az a tanulság vonható le, hogy a szakértői vélemények szerint a liberális pártok számára az adócsökkentés/szolgáltatások kérdése rendkívül fontos. Bár ezek az adatok minden európai pártra nézve magasak, Norvégia és Nagy-Britannia kivételével a liberális pártokra vonatkozó adatok a legmagasabbak az adott országban (Laver–Hunt, 1992.). A gazdasági dimenzió tehát elsőrendű fontosságú a liberális pártoknak. Az állami tulajdon kérdése ugyan nem ennyire, de szintén viszonylag magas értékeket mutat.

Természetesen a különböző liberális pártok között eltérés mutatkozik azon a téren, hogy mennyire magasak is ezen értékek. A két számsor konzisztens a tekintetben, hogy relatíve magas érték az egyikén relatíve magas értéket jelent a másikon is, persze abszolút értékben a második szám szinte minden esetben kisebb. A pártoknak, nem meglepő módon, két csoportját lehet elkülöníteni az első két sor alapján: a határ számokban az első sor esetén 15, a második esetén 10 körül van. Ez alapján nagyon fontos a gazdasági kérdés a belga liberálisok, a dán V, az FDP, az FP és a VVD számára. Kevésbé fontos a kérdés az RV, a DP, az LD a D'66 és a norvég Venstre számára.

A második két sor már arra is rávilágít, hogy a kérdésen belül egy adott párt inkább a társadalmi juttatások és az intervencionizmus, vagy a szabad vállalkozás és ortodox gazdaságpolitika fontosságát hangsúlyozza. Mint láthatjuk, az RV ki-

9. táblázat: A gazdasági dimenzió fontossága¹⁶

	PVV/ PRL	V (Dánia)	RV	D'66	VVD
Szolgáltatás	19,40	17,80	14,33	12,00	16,92
Állami tulajdon	12,00	11,88	8,43	8,73	12,91
Intervenció	2,06	1,21	2,31	9,40	4,28
Szabadpiac	10,26	8,78	2,16	2,22	10,75

DP	LD	FDP	V (Nor- végia)	FP	Összes párt	Összes libe- rális
12,25	12,47	15,24	9,33	15,82		
6,60	9,55	12,25	8,00	14,82		
8,47	4,67	3,18	7,90	13,48	5,71	4,67
2,61	2,15	1,95	1,39	4,37	2,97	3,99

vételével minden párt egyértelműen vagy egyik, vagy másik kérdést tartja fontosabbnak. Itt is elvégezhető tehát egy csoportosítás: a holland VVD, a dán Venstre és a belga liberálisok esetén egyértelműen a szabadpiac, míg a DP, az LD, a D'66, a norvég V, az FDP és az FP esetén a gazdaság regulációja a hangsúlyosabb. Ez a fenti csoportosítással csak részben egyezik meg. A kettőt úgy szintetizálhatnánk, hogy azon liberális pártok, amelyek számára a gazdasági dimenzió relatíve kevésbé fontos, inkább az intervencionizmust hangsúlyozzák, míg azokra, amelyek számára kiemelkedően fontos e kérdés, nem állapítható meg általános tendencia.

Vessük össze ezek után a fenti adatokat a pártok elhelyezkedésével a gazdasági bal-jobb-skálán, a 9. táblázat első két sorának paramétereit használva!

10. táblázat: A liberális pártok a gazdasági bal/jobb dimenziójában¹⁷

	PVV/ PRL	V (Dánia)	RV	D'66	VVD
Szolgáltatás	17,10	17,40	12,50	10,36	17,36
Állami tulajdon	18,80	17,75	13,25	11,69	16,92

	DP	LD	FDP	V (Norvégia)	FP
Szolgáltatás	14,20	8,21	15,68	9,41	13,63
Állami tulajdon	17,20	12,03	17,38	10,94	15,47

A fenti táblázat első tanulsága, hogy a liberális pártok gazdasági dimenzióban jobboldali vagy középső pozíciót foglalnak el; baloldali pozíciót, vagyis az állami tulajdon, illetve az adók mértékének növelését egyik párt sem követeli. A kérdések jellegéből adódóan a két számsor természetesen konzisztens egymással. A pártoknak ismét két csoportja hozható létre az alapján, hogy inkább jobboldali, vagy inkább középső pozíciót foglalnak-e el. Gazdaságilag határozottan jobboldaliak a belga liberálisok, a dán Venstre, a holland VVD, a luxemburgi DP, a német FDP és – kevésbé élesen – a svéd FP. Gazdaságilag közé-

pen találjuk a holland D'66-t, a brit liberális demokratákat, a norvég Venstre-t és – igaz, enyhén jobbra – a dán RV-t.

Míndezek után lehetőség nyílik a fenti három csoportosítás összegzésére. Két konzisztens és egy inkonzisztens csoportot vagyunk képesek alkotni. Az egyik oldalon találjuk azokat a pártokat, amelyek számára a gazdasági dimenzió kiemelkedően fontos, programjukban hangsúlyosan szerepelnek a szabadpiaci elemek és az adócsökkentést és az állami tulajdon minimalizálását akarják. Ebbe a csoportba sorolható a belga PVV/PRL, a dán Venstre és a holland VVD. Ezzel szemben áll a liberális pártok azon csoportja, amelyek számára a gazdasági kérdés fontos ugyan, de nem kiemelkedően, programjában az állami intervencionizmus elemei fedezhetők fel, és az állami tulajdon, valamint az adók kérdésében centrista pozíciót foglal el. Ebbe a kategóriába sorolható a norvég Venstre, a holland D'66, a brit liberálisok és a dán RV – amelyre a második állítás nem feltétlenül igaz, de a másik két paramétere ide helyezi.

Három párt esetén beszélhetünk inkonzisztens adatokról: ezek a német FDP, a svéd FP és a luxemburgi DP, egy esetben pedig semmilyen adat nem áll rendelkezésemre – ez a svájci PRD. Hogy ezen pártok is besorolhatók legyenek a fenti két csoport egyikébe, figyelembe vettem nem kvantifikált adatokat is a pártok programjából. A legkönnyebb a helyzet a német FDP esetén. E pártot minden elemző gazdaságilag jobboldalra helyezi. Ők a vállalkozás szabadságának fontosságát (Schimdt, 1996: 71.), illetve gazdaságilag a CDU/CSU-hoz való közelségét (Kirchner–Broughton, 1988: 84.) hangsúlyozzák. Nehezebb a svéd FP pozícióját behatárolni, amely középen van az adó/szolgáltatás kérdésében (Lindström–Wörlund, 1988: 271.). Mégis, a skandináv liberalizmust általában mint szociálliberalizmust jellemzik – ezért e pártot, ha fenntartásokkal is, de a gazdaságilag középre, és nem jobbra húzó pártokhoz soroltam. A luxemburgi liberális pártot azért helyeztem a jobb oldalra, mert egyes elemzők szerint e párt gazdaságilag jobbra van a keresztényszociális CSV-től (Hearl, 1992: 228.), így a pártrendszerben egyetlen párt sem támogatja jobban az adók, illetve az állami tulajdon csökkentését. Végül, a PRD 1997-es programja egyértelműen az adók csökkentéséről, a jóléti kiadások lefaragásáról beszél, így a jobb oldalra sorolható (La sécurité par l'innovation, 1997: 10.). Míndezek alapján lehetőség nyílik a liberális pártok tipizálására gazdasági pozíciójuk alapján, ezt ábrázolja a 11. táblázat.

11. táblázat: Liberális pártok tipizálása gazdasági pozíciójuk alapján (*Inkonzisztens helyzetű pártok dőlt betűvel*)

	Gazdasági közép	Gazdasági jobb
Belgium		PVV / PRL
Dánia	RV	V
Hollandia	D'66	VVD
Luxemburg		DP
Nagy-Britannia	LD	
Németország		FDP
Norvégia	V	
Svájc		PRD
Svédország	FP	

Ha ezt a táblázatot összehasonlítjuk a 3. táblázattal, meglepő hasonlóságokat tapasztalunk. Bár a 3. táblázat a választói támogatás, a 10. pedig a program alapján csoportosította két kategóriába a liberális pártokat, a svéd FP kivételével minden párt helyzete azonos. Az erre vonatkozó következtetések később kerülnek majd levonásra, amikor további tipológiákkal is összehasonlításra nyílik mód.

Mindezek után egyetlenegy pontról kell még beszélni ebben az alfejezetben: Mit jelent egészen pontosan a gazdasági jobb, illetve középpozíciója a liberális pártok programjában? Vizsgálva először a határozottan jobboldali programokat, egyértelműen egy fiskálisan ortodox, monetarista, szabadpiaci gondolat rajzolódik ki. Ez a program a piaci erőkre épít, a társadalom minden szféráját a piaci mechanizmusok szerint kívánja igazgatni. Példaként hadd álljon itt a VVD 1998-as programja, amelynek első és legfontosabb pontja a deficit csökkentéséről, a gazdasági növekedés fenntartásáról beszél (*Investing in Your Future*, 1998: 61.). Ugyanez a program a munkanélküliséget sem állami segéllyel, hanem a privát szektor által létrehozott munkahelyekkel akarja csökkenteni: a gazdasági prosperitás szerintük önmagában jelentősen megnöveli majd a munkahelyek számát. Példák hozhatók ugyanígy a többi gazdaságilag jobboldali liberális párttól is: a belga liberálisok programjában a „szabadpiac”, a „ortodox gazdaságpolitika” és a „hatékony kormányzat” kifejezések gyakrabban fordulnak elő, mint bármely más belga pártéban (Rudd, 1988: 206.). A belga pártok a gazdasági síkon a leginkább antietatisták az összes belga párt közül (*Dewatcher*, 1987: 224.). Végül hozható lenne a dán példa is, ahol a Vénstre programjában szerepel az állami szektor terjeszkedésének megakadályozása, és a teljes szabad piac követelése (Thomas, 1988: 297–299.).

A gazdasági közép ehhez a gazdasági jobbhöz viszonyítva érthető. E pártok általában elkötelezettek a magántulajdon és a piacgazdaság domináns szerepe mellett, de elismernek bizonyos mértékű állami szerepvállalást. A dán RV például határozott állami szerepvállalást követel, ugyanakkor el kívánja törölni a kötelező kamarai tagságot, és a Venstre-vel együtt a szabadpiac híve (Thomas, 1988: 297.). Ugyanilyen középutas a holland D'66 programja, amely a VVD-hez hasonlóan adócsökkentésről beszél, de kisebb mértékűről, a piac szerepét hangsúlyozza, ugyanakkor fontos számára a társadalombiztosítás egyéni alapra helyezése (Daadler-Koole, 1988: 172.). Jól érzékelteti a két megközelítés különbségét a D'66 és a VVD jövedelmi különbségekkel kapcsolatos nézete: egy 7-es skálán a D'66 4, a VVD 5,5-n áll, ahol 1 a rendszerrel való teljes elégedetlenség, 7 pedig az elégedettség (Daadler, 1987: 209.).

Magyarországon a gazdasági dimenzió közel sincs olyan fontos, mint Nyugat-Európában (Körösényi, 1998: 97.). Ettől függetlenül természetesen minden párt jelentős hangsúlyt fektet gazdasági programjára, amely alapján így el lehet azokat helyezni a gazdasági bal-jobb-dimenzióban. E szempont szerint mind az SZDSZ, mind a Fidesz a jobboldalra kerül (Körösényi, 1998: 102.). Az már az 1990-es programokból kiolvasható, amikor mindkét párt hangsúlyozza az állami szerep korlátozásának, a korszerű piacgazdaságnak a fontosságát, a tőkés gazdaság kiemelkedő szerepét. 1990-ben – a programok szintjén – a Fidesz a radikálisabban jobboldali; nála *expressis verbis* szerepel az infláció- és adócsökkentés mint gazdasági cél (Kovács-Tóth, 1992: 121.). Ez az apró különbség megmarad 1994-re is, amikor a SZDSZ három legfontosabb céljából kettő tradicionálisan jobboldali – gazdasági növekedés, nemzetközi gazdasági integráció –, egy viszont – társadalom kettészakadásának megakadályozása – baloldali. A Fidesz elképzeléseiben a gazdasági balra utaló legkisebb jel sincs: a fogyasztás visszaszorításáról, a gazdasági teljesítménynövekedésről lehet itt csak olvasni (Sajtószemle, 1994: 634.; 642.). 1998-ra mintha megfordult volna a két párt relatív helyzete: itt már a Fidesznél jelentkeznek baloldaliabb gondolatok – tandíjtörlesztés, közüzemi díjak piaci áron kívüli kezelése, stb. (A Fidesz-MPP választási 40 pontja, 1999: 867-868). Ezzel szemben az SZDSZ programjából eltűntek a baloldali elemek annak gazdasági részéből, és a versenyképesség a növekedés fenntartása, illetve a hangsúlyos (Modern európai Magyarország, 1998: 38-42.). Összességében azonban mindkét párt végig jobboldali gazdaságpolitika mellett kötelezte el magát.

12. táblázat: Az ideológiai-kulturális kérdés fontossága a liberális pártokban¹⁸

	PVV/ PRL	VR (Dánia)	V (Nor- végia)	D'66	VVD	DP	LD	FDP	V	FP	Összes párt	Összes liberá- lis párt
Liberális politika	9,20	9,89	10,67	15,14	13,00	10,20	13,09	10,59	12,17	11,59		
Szabadság, emberi jogok	2,99	1,83	2,18	4,86	3,67	4,42	3,08	4,20	2,95	5,39	2,94	3,54

Ideológia

A gazdasági dimenzió melletti másik lényeges dimenzióknak általában az ún. ideológiai-kulturális dimenziót szokás tekinteni (Körössényi, 1993: 27–30.). E kérdés némely pártrendszerben erősebben, néhányban gyengébben van jelen, tehát közel sem annyira tekinthető meghatározónak, mint a gazdasági kérdés. Az ideológiai-kulturális síkon egy autoriter és egy libertariánus nézet áll szemben egymással. Előbbit szokás ideológiai-kulturális jobb-, utóbbit baloldalnak nevezni. Ehhez a síkhoz tartoznak a hagyományos emberi jogi kérdések csakúgy, mint az abortusz vagy a halálbüntetés problémája. Az előzőekhez hasonlóan először vizsgáljuk meg, mekkora jelentőséget tulajdonítanak az egyes liberális pártok e kérdésnek (l. 12. táblázat)! A szakértői véleményen alapuló kérdéssorban a „liberális szociális politika”, a tartalomelemzés során pedig a „szabadság és emberi jogok” kategóriáját véltem idetartozónak.

Mint látható, a kérdés fontossága közepesnek mondható. Az első sor számadatai azt mutatják, hogy a kérdés fontossága nem annyira a pártok különbözőségétől, mint az országok közötti különbségektől függ: a kérdés fontossága mindkét holland párt esetében magasabb, mint amit a dán értékek mutatnak, ami arra enged következtetni, hogy magának a kérdésnek nagyobb a fontossága Hollandiában, mint Dániában.

Mindazonáltal az azért megállapítható, hogy e kérdés a liberális pártok számára fontosabb, mint a többi párt számára – ezt bizonyítja az utolsó sor utolsó két számadata. Megállapítható, hogy az RV kivételével a kérdés valamennyi liberális párt számára fontosabb, mint a többi párt számára. Mivel a számok szóródása viszonylag egyenletes, semmiféle csoportosításra sem nyílik mód e szempontot alapul véve. Ezek után megvizsgálható a liberális pártok konkrét pozíciója a libertariánus/autoriter-tengelyen. Ezt ábrázolja a 13. táblázat.

13. táblázat: A liberális pártok elhelyezkedés az ideológiai-kulturális síkon¹⁹

	PVV/ PRL	V (Dánia)	RV	D'66	VVD
Szabadság, emberi jogok	6,80/8,75	12,30	5,60	3,93	6,13

	DP	LD	FDP	V (Norvégia)	FP
Szabadság, emberi jogok	6,40	6,87	6,84	8,22	6,75

A fenti táblázat egyértelmű tendenciát jelez. A dán Venstre kivételével az ideológiai-kulturális síkon valamennyi liberális párt a baloldalon helyezkedik el. Ez tehát kétségtelenül a liberális pártok differentia specifica-ának minősíthető. Különbségek a fokozatban természetesen akadnak itt is, de a lényegi azonosság félreérthetetlen.

Mit jelent a programok szintjén az ideológiai-kulturális baloldaliság? Először is ideológiai elkötelezettséget a szabadság és az individualizmus mellett, mindenfajta diszkrimináció ellen. Általában a liberális pártok alapidokumentumának első szavai ezek – mint például a holland VVD 1980-as manifesztumának (About VVD, 9.), de a belga liberálisok is gyakrabban hivatkoznak a szabadságra és emberi jogokra, mint bármely más belga párt (Rudd, 1988: 205.). Ami azt illeti, nincs olyan liberális párt, amelynek programjában ne szerepelnének a fenti értékek.

Napi szinten ez a kérdés ritkábban jelenik meg, mint például a gazdasági probléma, ezért a pártok választási dokumentumaiban is ritkábban szerepel. Amennyiben mégis, elsősorban konkrét ügyek – abortusz, diszkriminatív törvénytervezetek – szintjén jelenik meg. Ezen kérdésekben a liberális pártok kivétel nélkül progresszív nézeteket képviselnek, általában függetlenül a gazdasági különbségektől. Ismét a holland példát említem, ahol az abortusz kapcsán egytől hétig terjedő skálán (1 a legkevésbé, 7 a leginkább megengedő) a VVD pozíciója 6,0, a D'66-é 5,9 volt, tehát a gazdaságilag különböző pozíciót elfoglaló két párt nagyon hasonló álláspontra helyezkedett (Daadler, 1987: 209.).

Az ideológiai kérdéshez sorolható egy további probléma: a liberális pártok és az egyházak viszonya. A liberális pártok némelyike ugyanis kifejezetten a klerikalizmus ellen jött létre, mint szekuláris polgári párt. A kérdés mára sokat veszített súlyából: miután az állam és egyház szétválasztása megtörtént, e probléma nem jelentkezik a programokban. Mégis: máig antiklerikalizmus tartják a liberális pártokat. Az antiklerikalizmus mértékéről tudósít a 14. táblázat.

14. táblázat: A liberális pártok és a klerikalizmus – fontosság és pozíció²⁰

	PVV/ PRL	V (Dánia)	RV	D'66	VVD
Fontosság	5,40	13,25	5,25	5,82	5,62
Pozíció	11,30	14,25	7,00	6,31	7,31

	DP	LD	FDP	V (Norvégia)	FP
Fontosság	6,00	3,74	7,13	8,41	9,13
Pozíció	5,40	10,89	6,59	11,18	18,00

Ez a táblázat a várttól némileg eltérő adatokat mutat. Az első sort vizsgálva bebizonyosodik az a már említett állítás, hogy mára a vallási kérdés jelentősége erőteljesen megcsappant a liberális pártok körében. Egyedül a dán Venstre esetében nevezhető e dimenzió fontosnak; a többi párt számára a kérdés nem igazán jelentős.

Mindazonáltal a második sor az, amelyik igazán meglepő eredményeket mutat. A várttól eltérően ugyanis nem találjuk az antiklerikális táborban mindegyik liberális pártot; kiugróan magas értékeket éppúgy találunk, mint markánsan antiklerikális álláspontra utalókat. Egyértelműen klerikálisnak nevezhető a svéd FP, a dán V, továbbá kisebb mértékben a norvég és belga liberálisok. Markánsan antiklerikális profillal rendelkezik a VVD, a D'66, az LD, az FDP és az RV. Köztes pozícióban találjuk a brit liberálisokat (akik számára az egész kérdés egyébként is a legkevésbé fontos).

Mit jelent mindez? Elsősorban azt, hogy a klerikalizmus kérdésében a liberális pártok nem a hagyományos (akár gazdasági, akár kulturális) bal-jobb-dimenzió szerint strukturálódnak. Inkább a regionális helyzetből adódó különbségeket figyelhetünk itt meg: klerikálisak a skandináv liberális pártok – még az általában konzervensen baloldali értékeket mutató norvég V is –, antiklerikálisak pedig a kontinens többi részén lévők. A britek számára a kérdés gyakorlatilag semmilyen relevanciával nem bír. Egyetlen kivétel akad ez alól a besorolás alól: a dán RV ugyanis antiklerikális pozíciót foglal el, „megegyezően” ideológiai-kulturális pozíciójával. Ez azonban nem érvényteleníti az eddig mondottakat – hiszen a gazdasági téren egyébként igen

különböző három másik skandináv pártra egyaránt jellemző a klerikalizmus.

Mindezek alapján két következtetést lehet levonni: az ideológiai-kulturális baloldaliság *igen*, az antiklerikalizmus *nem tekinthető* a liberális pártok speciális jegyének.

Ami a magyar pártokat illeti: mindkét párt, a nyugat-európai liberális pártokhoz hasonlóan, az ideológiai-kulturális baloldalon helyezkedik el. Ez leginkább az 1990-es anyagokból állapítható meg. Ekkor mindkét párt elsődleges célja az egyéni szabadság biztosítása, a liberális demokrácia kiépítése, az állam korlátozása volt (Kovács-Tóth, 1992: 120.). A kérdés súlya 1990 óta csökkent, így különösen a mai Fidesz elhelyezésére nem vállalkozom.

Város/vidék

Amikor a liberális pártok szavazótáborát vizsgáltam, elkülönítettem inkább városi és inkább vidéki jellegű liberális pártokat. Kérdés, hogy ez az elkülönülés a programok szintjén is megmutatkozik-e. A 15. táblázat azt ábrázolja, hogy a liberális pártok inkább vidéki vagy inkább városi érdekeket képviselnek, és hogy egyáltalán mekkora fontosságot tulajdonítanak a kérdésnek a szakértők véleménye szerint.

15. táblázat: A város/vidék dimenziója a liberális pártok programjában²¹

	PVV/ PRL	V (Dánia)	RV	D'66	VVD
Fontosság	3,75	13,25	5,25	5,44	6,33
Pozíció	8,82	14,25	7,00	6,67	8,83

	DP	LD	FDP	V (Norvégia)	FP
Fontosság	9,40	9,79	9,13	13,44	7,13
Pozíció	8,80	11,17	7,82	12,72	6,95

E táblázat szerint a kérdés két párt – a dán és norvég Venstre – számára kiemelkedően, három párt – DP, LD, FDP – számára közepesen, a többiek számára pedig kevésbé fontos. Nem meglepő módon itt is a skandináv pártok azok, amelyek e szempontból a legmagasabb értékeket mutatják.

Ha a pártok konkrét pozícióját vesszük szemügyre, szembeötlő a hasonlóság a 14. táblázat eredményeivel, amelyek pedig egy teljesen más kérdésre – klerikalizmus/antiklerikalizmus – vonatkoztak. Azaz, az ott magas számot „elérő” – azaz klerikális – pártokhoz itt is magasabb értékek kapcsolódnak –, ami vidéki jellegről árulkodik. Az egyetlen párt, amelyik itt más pozíciót foglal el, az a svéd FP, amely egyértelműen városi párt – ezt szavazótáborának összetétele is egyértelműen alátámasztja (1. 5. táblázat). Megállapítható továbbá, hogy a klerikalizmus/antiklerikalizmus dimenziójához képest az értékek relatíve kisebb szóródást mutatnak. Végezetül, ha a 15. táblázatot az ötödikkel hasonlítjuk össze – amely a liberális pártok szavazótáborának településtípus szerint eloszlását mutatja –, a vártnak megfelelően „egyező” értékeket találunk. Azaz: az előbbi szempont alapján inkább városinak talált pártok programjaik szintjén inkább az urbánus érdekek szószólói, és viszont – a vidéki szavazóbázissal rendelkező pártok a programok elemzői szerint is vidéki érdekeket képviselnek. Egyetlen kivétel van ezalól: a dán RV, amely esetében a vidéki szavazatok felülreprezentáltak voltak – a fővárosiakkal együtt –, s mégis inkább urbánus érdekeket képvisel. Ez az egyetlen párt tehát, amely esetében eltérést tapasztalunk a szavazótábor és a program között.

Posztmaterializmus

A politikában hagyományosan jelen lévő kérdések mellett a 80-as, 90-es évektől, az alternatív és zöldmozgalmak, majd pártok megjelenésével egyre fontosabb szerepet játszanak a posztmaterialista értékek. Olyan új kérdések kerültek be a politikába, mint a környezetvédelem, az emberi élet minőségének javítása stb. Nyilvánvaló, hogy ezen kérdésekre minden pártnak valamiféle választ kellett találnia – megkerülni egyikük sem tudta. Ebből következően a liberális pártoknak is ki kellett alakítaniuk maguknak valamiféle pozíciót a kérdésben. A posztmaterializmus kérdésének fontosságát, a liberális pártok ezzel kapcsolatos pozícióját a környezetvédelem kérdésére szűkítve ábrázolja a 16. táblázat.

16. táblázat: A környezetvédelem a liberális pártok programjában²²

	PVV/ PRL	V (Dánia)	RV	D'66	VVD
Fontosság	4,40	8,25	14,38	16,21	14,21
Pozíció	16,40	12,88	6,00	4,54	10,93

	DP	LD	FDP	V (Norvégia)	FP
Fontosság	12,20	15,52	12,18	17,82	10,44
Pozíció	13,20	6,50	11,68	2,41	13,00

E táblázatból világosan látszik, hogy a belga liberálisok kivételével a környezetvédelem valamennyi liberális párt számára vagy közepesen, de inkább kiemelkedően fontos. A kérdés jelentőségének megítélése láthatólag nem függ a pártnak a kérdésben elfoglalt pozíciójától: a problémát kiemelkedően fontosnak találók között éppúgy találunk markánsan környezetvédő pártot, mint inkább a gazdasági növekedést preferálót – bár azért az „inkább” környezetvédő állásponton lévő pártok esetén a kérdés fontossága átlag 3-4 ponttal magasabb értéket mutat.

Vizsgáljuk meg ezután, hogy milyen a liberális pártok konkrét álláspontja a kérdésben! A 16. táblázatból azonnal kitűnik az értékek jelentős szóródása – a középső értéket megjelenítő 10-es értéktől a kapott eredmények *mindkét* irányba akár 6-7 ponttal is eltérnek. Tízhez közeli értékkel egyedül a VVD rendelkezik, ám ha megvizsgáljuk a többi – nem liberális – holland párt-ra vonatkozó adatokat (Laver-Hunt, 1992: 265.), akkor kitűnik, hogy Hollandiában ez a 10-es érték igen magasnak számít – a VVD-nél minden más holland párt markánsabb környezetvédő álláspontot képvisel.

Az értékek ilyen mérvű szóródása miatt nem okoz nehézséget a fenti pártok csoportosítása: a környezetvédő táborba tartozik az RV, a D'66, a norvég V és a brit LD. A környezetvédelemmel szemben inkább a gazdasági növekedést részesíti előnyben az összes többi liberális párt.

Ha valamilyen szabályt szeretnénk felállítani arra nézve, hogy egy párt melyik táborba kerül, először is megállapítható, hogy azon országokban, ahol jelentős zöldpárt működik – ilyen a vizsgált országok közül Németország és Svédország –, a liberális pártok a környezetvédelemmel szembeni állásponton vannak. Ez nyilván szükségszerű is, hiszen itt e környezetvédő érzelmű szavazók már „foglaltak”. Ahol nincs jelentős zöldpárt, ott lehetőség nyílik a liberális pártok számára, hogy ezt a kérdést „lefoglalják”, és maguk csatornázzák be a politikai rendszerbe – erre példa a holland D'66 vagy a norvég Venstre. Attól is függ egy adott liberális párt helyzete a környezetvédelmi dimenzióban, hogy az adott országban a környezetvédelmi törésvonal mennyire követi a hagyományos bal-jobb-tengelyt. Svédországban és Dániában például szinte minden párt bal-jobb-pozíciója meghatározza annak a környezetvédelemmel kapcsolatos álláspontját, míg Norvégiában a hagyományos bal-jobb-

tengely és a posztmaterialista dimenzió keresztbe metszi egymást (Knutsen, 1990: 267.).

Mindezekkel együtt az is megállapítható, hogy a liberális pártok elhelyezkedése a környezetvédelmi dimenzióban korrelál a gazdasági dimenzióban elfoglalt helyükkel. Azaz a gazdaságilag jobboldalinak tételezett pártok inkább a materialista, míg a gazdaságilag centristának nevezett pártok inkább a posztmaterialista póluson találhatók. Egyetlen kivétel a svéd FP, ám mint láttuk, ez a korábbi szempont szerint is vitatott helyzetű párt volt, és a materialista-posztmaterialista dimenzióban sincs annyira szélsőséges pozíciója – ha nemcsak a 16. táblázat adatait vesszük figyelembe, hanem egy egytől hétfig terjedő skálán is igyekszünk elhelyezni a pártot, mert akkor „pozíciója” 5,4 lesz, míg a svéd átlag 5,3 (Knutsen, 1990: 263.). Ezért ezt a pártot köztes pozícióba helyezhetjük mindkét kérdésben.

Azt, hogy a konkrét programok szintjén mit is jelent a környezetvédelem fontossága, mutatja a VVD és a D'66 ellentétes pozíciója! A D'66 nemcsak a környezetvédelem fontosságát hangsúlyozza, hanem beszél a békéről, az életminőség ökológiai oldaláról, ellenzi a nukleáris erőműveket, a hidegháború idején pedig ellenezte, hogy a NATO nukleáris fegyvereket telepítsen Hollandiába (Daadler-Koole, 1988: 170.). Ezzel szemben a VVD, bár támogatja a környezetvédelmi probléma napirenden tartását, igyekszik annak „szempontjait” a piacgazdaságával összeegyeztetni: „A VVD hisz a szabadpiac által orientált környezetvédelmi politikában” – szögezi le a párt választási programja. A VVD általában támogatja, hogy a lakosságot *informálják* a problémáról, de magát a problémát nem kívánja állami eszközökkel kezelni (Investing in Your Future, 1998: 44.).

Egyéb kérdések²³

Mint minden pártnak, a liberális pártoknak is részletes programjuk van szinte minden társadalmi kérdésre – ezt nyilvánvalóan nem merítette ki a fenti, négy szempontra kiterjedő vizsgálat. Az alábbiakban megpróbálok még néhány olyan területet kiemelni, ahol a liberális pártoknak markáns álláspontjuk van – természetesen a teljesség igénye nélkül.

A liberális pártok hasonlóan abban, hogy „internacionalista” értékeket vallanak. Ez azt jelenti, hogy szinte mindegyikük programjában szerepel a külpolitikai együttműködés erősítése az adott ország legfontosabb partnereivel. Ennek megfelelően, a skandináv liberális pártok erősen támogatják a skandináv államok kapcsolatait, a VVD és a brit liberálisok pedig az Egyesült Államokkal való együttműködést stb. A fejlődő országok-

nak nyújtandó segélyeket is átlagon felül támogatják a liberális pártok.

Általában mindegyik liberális párt támogatja az Európai Unió továbbfejlesztését. A hangsúlyok persze eltérnek: a VVD a maastrichti kritériumok minél gyorsabb és eredményesebb teljesítése, a D'66 inkább a közös európai kül- és biztonságpolitika mellett érvel. Ám saját országában mindegyik nyugat-európai liberális párt az Unió legjelentősebb támogatójának minősül. Ennek jelentősége főleg az Unióval kapcsolatban „szkeptikusabb” országokban, mint például Nagy-Britanniában vagy Dániában van. Svájcban a PRD a legerőteljesebb támogatója a különböző nemzetközi szervezeteknek, és ez a párt – a jelentősebbek közül – a legnyitottabb az EU-val való tárgyalások megkezdésének irányában is.

Az intézményi reform és decentralizáció is általános vonása a liberális programnak – persze eltérő hangsúllyal. Leginkább a holland D'66-ra és a brit liberálisokra jellemzők radikális követelések az intézményrendszer terén, a többi párt inkább az önkormányzatiság erősítésére, a központosítottabb országokban a decentralizációra helyezi a hangsúlyt.

Általánosan jellemző még az oktatás fontosságának hangsúlyozása, a kutatás-fejlesztésre, illetve a technológiai innovációra fordítandó kiadások növelésének követelése. A liberális pártokra általában jellemző a különböző kisebbségek – etnikai, felekezeti – védelmezése, bár ez részben az ideológiai-kulturális baloldaliság kategóriájába tartozik.

Összegzés – liberális pártok csoportosítása programjuk alapján

A fentiekben áttekintettem a liberális pártok programját, és számos hasonló, de számos eltérő vonást fedeztem fel. Az alábbiakban igyekszem összefoglalni „a” liberális program legfontosabb jellemzői által nyert különböző csoportosítási lehetőségeket.

Első és legfontosabb jellemzője a liberális programnak az ideológiai-kulturális baloldaliság. A liberális pártok azon kérdésekben, amelyek az autoriter/libertáriánus síkon merülnek fel, egyértelműen az utóbbi álláspontot képviselik. Az összes többi kérdésben – gazdaság, klerikalizmus, város/vidék, posztmaterializmus – két különböző táborba oszthatók a liberális pártok. Úgy tűnik, hogy a gazdaság-posztmaterializmus, illetve a város/vidék-klérikalizmus dimenziók mutatnak korrelációt. Azaz, az egyes pártok pozíciója a gazdasági síkon megegyezik pozíciójukkal a posztmaterializmus kérdésében; helyzetük a „klerikalizmus-tengelyen” megegyezik helyzetükkel a város/vi-

dék dimenzióban. Az egyes pártok gazdasági–posztmateriális dimenzióban elfoglalt helye követi a szakirodalomban elterjedt szociálliberális–konzervatív-liberális dichotómiát. Helyzetük a város/vidék–klerikalizmus dimenziójában *regionális alapon* keresztbe metszi az első síkot.

A liberális pártok csoportosításának áttekinthető képét adja már az is, hogy mely kérdéseket tekintik fontosnak. A 18. táblázat azt mutatja, hogy melyik a három legfontosabb kérdés a liberális pártok számára. A pártokat itt az 1. táblázatban kapott kategóriák szerint csoportosítottam.

A két különböző kategória elkülönülése e táblázatban a legnyilvánvalóbb. A szociálliberálisnak nevezhető pártoknál a környezetvédelem, míg a konzervatív-liberális pártoknál a gazdaság a legfontosabb kérdés. A szociálliberális pártoknál általában az ideológiai-kulturális kérdések is megelőzik fontosságban a gazdasági dimenziót, míg a konzervatív-liberális pártoknál a gazdasági dimenzió után a környezetvédelem és az ideológia változó helyen van. A város/vidék, illetve vallási dimenzió – a táblázat szempontjából – véletlenszerűnek ható felbukkanása jól mutatja, hogy ez a sík *keresztbe metszi* a gazdaság–posztmaterializmus kérdését.

Összefoglalva tehát: Az ún. szociálliberális, vagy másképpen radikális-liberális pártok kulturális-ideológiai síkon libertariánusok, gazdaságilag centristák és elkötelezettek a posztmaterialista értékek iránt. A konzervatív-liberális pártok kulturális-ideológiai síkon szintén libertariánusok, gazdasági síkon jobboldaliak, és nem vállalnak fel posztmaterialista értékeket. E síkot keresztbe metszve, a skandináv pártok inkább klerikálisak és vidéki jellegűek – az RV és a városias FP kivételével –, míg a kontinens többi részének liberálisai vagy centristák e dimenzióban, vagy antiklerikálisak és urbánusak.

IV. LIBERÁLIS PÁRTOK A POLITIKAI RENDSZERBEN

Az előző két nagy részben a liberális pártokat a politikai rendszer egészéből kiemelve vizsgáltam; szavazótáboruk és programjuk elemzésekor e pártokat nem viszonyítottam más pártokhoz. Pedig nyilvánvaló, hogy egy adott ország pártrendszerének a liberális párt(ok) csak egy szegmensét adják – és e szegmens súlya is jelentős eltéréseket mutat a különböző országok között (1. ezzel kapcsolatban a 3. mellékletet). Ézért ebben az utolsó fejezetben igyekszem a liberális pártok helyét immár a pártrendszeren és a tágabb politikai rendszeren *belül* azonosítani.

Az alábbiakban két kérdés köré csoportosítva tárgyalom a liberális pártok helyét a politikai rendszer egészében. Az első részben azt vizsgálom meg, hogy a *pártrendszeren* belül hova

18. táblázat: A három legfontosabb kérdés a különböző liberális pártok számára²⁴

	1. legfontosabb	2. legfontosabb	3. legfontosabb
RV	Környezetvédelem - 14,38	Gazdaság - 14,33	Ideológia - 10,67
D'66	Környezetvédelem - 16,21	Ideológia - 15,14	Gazdaság - 12,00
LD	Környezetvédelem - 15,52	Ideológia - 13,09	Gazdaság - 12,47
V (Norvégia)	Környezetvédelem - 17,82	Város/vidék - 13,44	Ideológia - 12,17
FP	Gazdaság - 15,82	Ideológia - 11,59	Környezetvédelem - 10,44
PVD/PRL	Gazdaság - 19,40	Ideológia - 9,20	Klerikalizmus - 5,40
VVD	Gazdaság - 16,92	Környezetvédelem - 14,21	Ideológia - 13,00
V (Dánia)	Gazdaság - 17,80	Város/vidék - 15,50	Klerikalizmus - 13,25
DP	Gazdaság - 12,25	Környezetvédelem - 12,20	Ideológia - 10,20
FDP	Gazdaság - 15,24	Környezetvédelem - 12,18	Ideológia - 10,55

helyezhetők a liberális pártok. A második rész azt mutatja be, hogy hogyan viszonyulnak a liberális pártok más pártokhoz. Itt lesz szó a liberális pártok politikai stratégiájáról, amelynek legfontosabb és legjobban mérhető eleme a koalíciós kormányokban való szerepvállalás. E részben mutatom be azt is, hogy kormányra kerülve mely területek iránt mutattak a liberális pártok fokozottabb affinitást; azaz a liberálisok által vezetett tárcák összehasonlítása következik majd.

Liberális pártok a pártrendszerben

Egy adott párt elhelyezése a pártrendszerben sokkal több módszertani problémával jár, mint programjának vagy szavazótáborának elemzése. Ennek alapvetően két oka van. Egyrészt a programok és a szavazótáborok konkrétan megfogható „dolgot” jelölnek, míg a pártrendszer nem több egy hipotetikus fogalomnál. Másodszer a legtöbb esetben nincs konszenzus a politikatudományon belül arról, hogy a pártrendszer milyen elvek szerint, milyen törésvonalak mentén strukturálódik.

A legelterjedtebb, nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tévő skála a pártrendszerek mérésére még mindig a tradicionális bal-jobb-tengely. A bal-jobb-tengelyen való elhelyezkedést állítottam ezért én is az elemzés középpontjába; azaz, azt igyekszem majd bemutatni, hogy hol helyezkednek el a liberális pártok e tengelyen. Ennek ismertetése után azonban két másik módszer szerint is igyekszem meghatározni a liberális pártok helyét a pártrendszerben, finomítva a kapott eredményeket. Először a liberális pártok és más pártok egymáshoz viszonyított helyzetét vizsgálom, még mindig maradván a bal-jobb-tengelynél, de már országspecifikus tényezőkkel módosítva azt. Végül pedig kétdimenziós modellben is elhelyezem a liberális pártokat.

Egyes pártok helyzetét a bal-jobb-tengelyen különböző elemzések különbözőképpen mérik. A 19. táblázat három különböző mérési módszer alapján ábrázolja a liberális pártokat ezen a tengelyen. Az első két sor megegyezik abban, hogy a pártok pozícióját kifejezetten a pártrendszerbeli hely alapján határozza meg, míg a harmadik számsor a programok alapján helyezi el az egyes pártokat. Az első két sorban (egy 10-ig terjedő skála alapján 0 a legbaloldali, 10 a legjobboldali helyzet). A harmadik sor két végpontja nem ilyen élesen meghatározható, ám a szélsőséges pártok kb. +/-50 pontot szoktak kapni. A negatív érték itt baloldali, a pozitív jobboldali pozíciót jelöl. (A közölt adatokkal kapcsolatos módszertanhoz l. a 25. jegyzetet.)

19. táblázat: A liberális pártok a bal-jobb tengelyen²⁵

	PVV-PRL	V	RV	VVD	D'66	DP	LD	FDP	V	FP	PRD*
1982	7,9	7	5,3	7,7	5,0	n. a.	5,5	5,6	4,6	6	
1993	7,2	8,11	5,67	7,2	4,8	n. a.	5,21	5,64	5,86	5,92	7,37
Laver-Budge	+16,8	+24	-3,62	+10,25	-23,3	-20	n. a.	-5	-12,96	-7,28	

*: Adat nem volt elérhető egyik sorra vonatkozóan sem, a közölt adat: Lane-Ersson, 1991: 156.; 1-10-es skáláról 0-10-esre alakítva.

A fenti adatok egyértelműek, és a három független adat egymással is viszonylag megfeleltethető. Azaz az első két sorban legjobboldalibbnak tételezett pártok a harmadik sorban is a legmagasabb – „legjobboldalibb” – értékeket kapták, ráadásul az első két sor adataival megegyező sorrendben, és ugyanez fordítva is igaz. A három adatsor közötti leglényegesebb különbség, hogy míg az első két sor a centrum értéke felől csak jobbra, a harmadik sor *mindkét* irányba mutat kilengéseket – ezt azonban a Laver–Budge elemzése során használt módszer jellegének tudhatjuk be, ezért e kérdésben az első két sor eredményei a mérvadóbbak.

Mint már annyiszor, itt is a liberális pártok két csoportja bontakozik ki. Az egyik csoport erőteljesen jobboldali, míg a másik inkább centristának nevezhető. Az első csoport a 0–10-es skálán 7-8, míg a második 5-6 pontot kapott. Mint az várható volt, a kapott kategóriák erősen emlékeztetnek az eddigi tipológiákra. Azaz, a legjobboldalibbnak a belga PVV–PRL, a holland VVD és a dán V bizonyult, a legbaloldalibb értéket a holland D’66, illetve a norvég V kapta. Amiben ellenben ez a csoportosítás más; a svéd FP, a német FDP, valamint a harmadik sor alapján a luxemburgi DP inkább a centrista pártokhoz sorolható. Mint az előzőekből láttuk, ennek a három pártnak szinte mindig vitatott volt a pozíciója – elkülönülnek tehát mind a jobboldali, mind a baloldalibb liberális pártoktól, s talán indokolt lehet őket a továbbiakban külön, köztes csoportként kezelni.

Melyek a liberális pártok bal–jobb–tengelyen elfoglalt pozíciójának *általános* tanulságai? Először is megállapítható, hogy a liberális pártok pozíciója az ideológiai, város/vidék vagy posztmaterialista kérdésben semmilyen befolyással nincs a bal–jobb–tengelyen elfoglalt helyükre. Azaz, hiába baloldali minden liberális párt autoriter/liberter szempontból, ettől még nem lesz egyik sem baloldali a pártrendszer egészében. Nagyjából az állapítható tehát meg, hogy a nyugat-európai liberális pártok helyzetét a bal–jobb–tengelyen teljességgel a gazdasági kérdésben elfoglalt pozíciójuk határozza meg.

Tudjuk azonban, hogy bár a gazdasági kérdés valamennyi pártrendszer esetében kiemelkedő jelentőségű kérdés, több helyütt nem tekinthető az *egyetlen* kérdésnek. Arnyalni szükséges a fent kapott értékeléseket továbbá azért is, mert mint láttuk, a bal–jobb–helyzet hatot kilenc liberális pártból egybemosott a keveset mondó „centrum” kategóriája alatt. Vajon ezen pártok ténylegesen azonos pozíciót töltenek be a pártrendszerben, vagy a bal–jobb–tengely *torzítása* miatt kerültek egy csoportba? Ennek megválaszolásához először vizsgáljuk meg, hogy mennyire messze vannak a liberális pártok a pártrendszer legfontosabb bal– jobboldali pártjától (20. táblázat)! Legfontosabb baloldali pártnak minden esetben a szociáldemokratákat, jobboldalinak pedig a legfőbb polgári pártot vettem – ahol ez a liberá-

20. táblázat: Liberális pártok távolsága a legfontosabb bal-, illetve jobboldali pártoktól²⁶

	PVV/PRL	V (Dánia)	VVD	DP*	FDP	FP	RV	D'66	LD	V
Bal	+3	+3,89	+3	n. a. (+12)	+1,81	+1,84	+1,45	+0,6	+0,78	+1,73
Jobb	+1,3	+0,55	+0,9	n. a. (-6)	-0,78	-2,41	-1,89	-1,5	-2,5	-2,14

²⁶ A Laver-Budge, 1992 adattal számolva

lis párt, ott a második legfontosabb ilyen pártot (részletes listához 1. 22. jegyzet). Pozitív érték jobboldalibb, negatív baloldalibb elhelyezkedést jelöl. A pártokat a fent kapott jobboldali – köztes – centrista kategória szerint csoportosítottam.

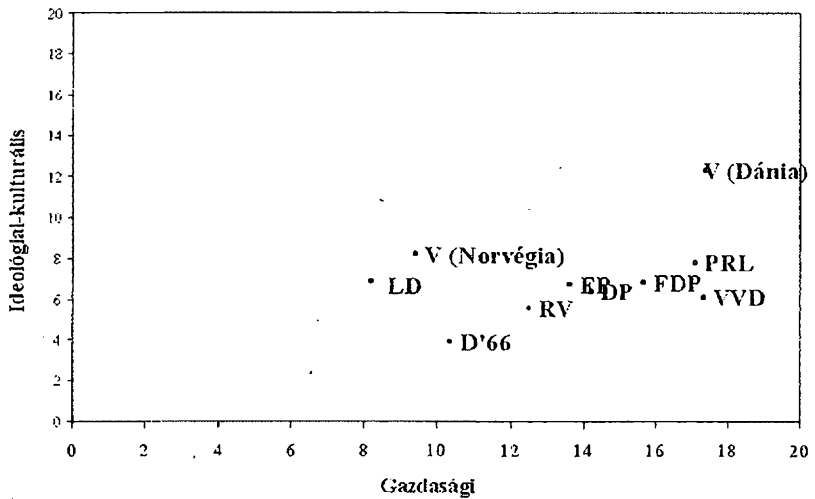
A 20. táblázatból jól látszik a jobboldali liberálisok elkülönülése; ezen pártok saját pártrendszerük legjobboldalibb pártjai, még a konzervatív, illetve kereszténydemokrata pártok is *balra* helyezkednek el tőlük. Ebbe a csoportba lehet sorolni a svájci PRD-t is, amelyre vonatkozóan ugyan konkrét adatok nincsenek, de amelyet a szakértők a három domináns svájci párt közül a legjobboldalibbnak tartanak (Seiler, 1988: 374.). A fenti adatok ugyanakkor lehetőséget adnak a centrista liberális pártok és a fentebb köztes kategóriába sorolt pártok közötti határmegvonásra. A centrista, azaz baloldalibb pártok közelebb vannak a pártrendszer domináns baloldali pártjához, mint a jobboldalihoz. Ez leginkább a britekre és a holland D'66-ra igaz, de kisebb mértékben a norvég V-ről és a dán RV-ről is elmondható. Ezzel szemben a jobboldali és a centrista liberálisok közötti pártok inkább a jobboldali pártokhoz vannak közelebb – amint ugyanakkor látható, ez a svéd FP-re nem, vagy csak majdnem igaz. Az FP esetén az adatok tehát nem teljesen egyértelműek; ennek oka a pártnak az elmúlt tíz évben bekövetkezett lassú jobboldali irányváltása lehet.

Az FP helyzetének tisztázására ugyanakkor rendelkezésünkre állnak speciális skandináv adatok. Mivel Skandináviában a liberális pártok mellett általában létezik valamilyen – általában agrár jellegű – centrumpárt is, a liberális pártok pártrendszerbeli helyzetének megállapítása ehhez a centrumpárthoz való viszonyból is kikövetkeztethető. Ebből a szempontból kimutatható az eltérés a svéd FP, amely a svéd Centrum párttól jobbra, illetve a másik oldalon a dán RV és a norvég V között, amelyek országuk centrumpártjaitól balra helyezkednek el (Gilljam–Oscarsson, 1996: 28–31.).

Összefoglalva az eddigiket, ha a pártrendszereket egy dimenzióban vizsgáljuk, akkor balról jobbra haladva találjuk a centrista liberális pártokat – LD, V (Norvégia), D'66, RV –, majd a „köztes” helyzetűeket – FP, FDP, DP –, és végül a pártrendszer jobboldalán az egyértelműen jobboldali liberális pártokat – PRD, VVD, PVV/PRL, V (Dánia).

A liberális pártok a fentiekben tehát vagy centrista, vagy jobboldali helyet kaptak a pártrendszer egészében. Ez azonban nem tekinthető a liberális pártok differentia specifica-jának, azaz az ilyen pozíció nem csak a liberális pártokra lehet jellemző. Megállapítható azonban a pártrendszerben olyan tér, amely hagyományosan a liberális pártok sajátja, ehhez azonban kétdimenziós pártrendszert kell feltételeznünk.

1. diagram: Liberális pártok térbeli helyzete kétdimenziós modellben²⁷

Ugyan két dimenzió elméletileg bármely pártrendszerben felvehető, két *domináns* dimenzió a vizsgált országok közül csak Belgiumra, Hollandiára, Dániára és Luxemburgra vonatkozatható egyértelműen.²⁸ Ezekben az országokban a gazdasági mellett az ideológiai-kulturális dimenzió tekinthető meghatározónak. Az 1. diagram a liberális pártokat e két dimenzió mentén ábrázolja. Bár a diagramban a PRD kivételével minden liberális párt szerepel, fontos emlékezni arra, hogy bizonyos esetekben – például Nagy-Britannia vagy Skandinávia esetében – a kétdimenziós ábrázolás csak elméletileg érdekes, hiszen ezen országok pártrendszere valójában egydimenziós.

A fenti diagram egyértelműen kirajzolja a liberális pártok térbeli helyét: a tíz ábrázolt pártból hét a jobb alsó negyedbe került, és a másik három párt is a tengelyekhez igen közel található. Ez a terület tekinthető tehát a liberális pártok saját területének; a konzervatív kereszténydemokrata pártok ugyanis a jobb felső, a szociáldemokrata pártok a bal-alsó térfélre kerülnének a fenti diagramban. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a térbeli elhelyezkedést alapul véve egyetlen liberális párt sem került centrális pozícióba. A liberálisok tehát csak akkor vannak a pártrendszerben középső helyen, ha azt a pártrendszert egydimenziósra tételezzük.

A fenti diagramból jól kitűnik az a már említett tény is, hogy a liberális pártok gazdasági és kulturális-ideológiai helyzete

nem korrelál. Ennek megfelelően a „konzervatív-liberálisnak” nevezett pártok semmivel nem konzervatívabbak, mint a „szociálliberálisok” – amennyiben a konzervatív jelzót a kulturális-ideológiai dimenzióban értelmezzük. Jó példa erre, hogy az egyértelműen „szociálliberális” norvég V kulturális-ideológiai pozícióját tekintve konzervatívabb, mint a dán V kivételével bármelyik „konzervatív-liberális” párt. Ezért célszerűnek látszik a továbbiakban a „konzervatív-liberális” kifejezés helyett a jobboldali liberális, a „szociálliberális” helyett pedig a centrista liberális kategóriákat használni (ez utóbbi kifejezés utal arra is, hogy igazán baloldali – gazdasági – programmal liberális párt sehol sem jelentkezik).

Mi a helyzet a magyar pártok pozíciójával? A bal–jobb-tengely alkalmazhatóságával kapcsolatban nincs konszenzus a hazai politikatudományban (l. az ezzel kapcsolatos vitát a *Politikatudományi Szemle*, 1993/2–1994-es számaiban). Még akik a tengelyt alkalmazhatónak vélik is, úgy gondolják, hogy amit Magyarországon bal- és jobboldal alatt értenek, az nem egyezik meg feltétlenül e kategóriák nyugat-európai értelmével – amíg ugyanis, mint a fentiekből is kiderült, Nyugat-Európában gazdasági, addig Magyarországon sokkal inkább ideológiai dimenziót jelent a bal–jobb-tengely (Körösényi, 1998: 97.; Simon, 1999: 111–112.). Mindezek alapján a megkérdezettek a Fideszt 5,0-ra, az SZDSZ-t 5,1-re helyezte egy egytől tízig terjedő skálán, az 1990-es évek elején (Körösényi, 1998: 99.). Ez a besorolás tehát mindkét pártot a centrista liberálisokhoz helyezné. Kétdimenziós felosztást alapul véve Körösényi (1998: 101.) az SZDSZ-t és az 1992-es Fideszt – az 1. diagram kategóriáit használva – a jobb alsó, az 1996-os Fideszt a jobb felső kategóriába helyezte.

Kormányzati részvétel

Demokráciákban minden párt arra törekszik, hogy politikai programját megvalósítsa, ennek pedig legfőbb módja a kormányzati szerepvállalás. Csak kormányzati pozícióból lehet egy pártnak a döntéshozatalra befolyása, csak ilyen helyzetből tudja egy párt kitűzött céljait elérni. Mivel az általam vizsgált országok – Nagy-Britannia kivételével – mindegyikében többpártrendszer – vagyis nem kétpártrendszer – található, ezért a kormány itt legtöbbször koalíciós kormányt jelent.

Mindezekből adódóan témánk szempontjából kettős jelentőséggel bír a liberális pártok kormányzati részvétele. Egyrészt a liberális pártok állami döntéshozatalra való befolyását vagy annak hiányát jelzi az, hogy milyen gyakran képesek e pártok bekerülni a kormányba. Másrészt, kapcsolódva az előző alfejezethez, megvizsgálhatjuk, hogy mely más pártokkal hajlandóak, il-

letve képesek a liberálisok egy kormányban tevékenykedni. Azaz, a kormányzati részvétel a szövetségi stratégiát is kifejezi, sőt, annak legjobb tükré, hiszen választási megállapodásoknál vagy elvi nyilatkozatoknál kétségtelenül jobban kijelöli egy párt valódi szövetségeseit, illetve a másik oldalon politikai ellenfeleit. A 21. táblázat a két szempontot egyesítve ábrázolja.

A pártokat itt már az előző alfejezetben véglegesített tipológia szerint, jobbról balra helyeztem el az első oszlopban. A második oszlop arról tudósít, hogy az 1945 utáni kabinetekből hányban vett részt az adott párt – ezt mind abszolút értékben, mind százalékban kifejeztem. Ez az oszlop tehát az előző bekezdésben említett kérdésekből az elsőre, a párt döntéshozatalra való befolyására nézve ad információt. A táblázat további részében szerepel, hogy mely pártokkal volt az adott liberális párt koalícióban. Az egyszerűség és az összehasonlíthatóság kedvéért a koalíciós partnereket bal-jobb csoportokba osztottam, és így már csak mint egységes baloldal, illetve jobboldal jeleztem. A 3–6. oszlopok tehát a liberálisok szövetségeseire nézve adnak útmutatást.

A táblázat nem tartalmazza a svájci PRD-t. Ennek oka, hogy Svájcban a kormánykoalíciók működési elve az európai mintától teljesen eltér: valamennyi jelentős párt részt vesz a szövetségi kormányban, így gyakorlatilag kötelezettek az együttműködésre. Ezért itt nem használható a kormányzati szerepvállalás sem a döntéshozatalra való befolyásolás mértékének, sem a koalíciós szövetségek felderítésének elemzésére.

A többi pártnál azonban mindkét szempontból hasznos adatokkal szolgál a táblázat. Ami a döntéshozatalra való befolyás mértékét illeti, azonnal látható, hogy e téren a brit liberálisok állnak a legrosszabbul. Ők 1945 óta egyetlen kormányban sem voltak jelen, ami a brit politikai rendszer jól ismert jellemzőinek a következménye (Nagy-Britanniában 1945 óta egypárti kormányok működnek).

A többi pártot vizsgálva nagyjából 20 és 50 százalék körüli kormányzati részvételt tapasztalhatunk, amelyből egyedül az FDP emelkedik ki a maga 73%-ával. A többi párt közül 20 és 30 százalék közötti, azaz alacsonynak mondható a kormányzatban való részvétele a svéd FP-nek, a dán RV-nek és a norvég V-nek. 40 és 50 százalék körül vesz részt a kormányokban a három jobboldali liberális párt, továbbá a D'66 és a DP. A kormányzati szerepvállalás mértéke természetesen nem független a párt méretétől: a legerősebb liberális pártok – V (Dánia), PVV/PRL, VVD, DP – a leggyakoribbak a kormányokban. Ennek viszont elmentmond a százalékosan szerényebb teljesítményt nyújtó német FDP esete – ez a párt azonban a német pártrendszer következtében hagyományosan a „mérleg nyelve” a két nagy párt között.

Ha más pártokkal hasonlítjuk össze a kapott eredményeket, akkor a liberálisok helyzete nem mondható rossznak. A 40 és 50

21. táblázat: Liberális pártok kormányzati részvétele²⁹

	Kormányok száma	Ebből:				Egyedül
		Baloldallal	Jobboldallal	Nagykoalíció		
PVV/PRL	19/38 (50%)	5 (26%)	11 (58%)	3 (16%)	-	
V (Dánia)	12/31 (39%)	1 (8%)	9 (75%)	-	2 (17%)	
VVD	11/24 (46%)	2 (18%)	8 (73%)	1 (9%)	-	
DP	7/16 (44%)	1 (14%)	5 (72%)	1 (14%)	-	
FDP	19/26 (73%)	6 (31%)	10 (53%)	3 (16%)	-	
FP	5/23 (22%)	-	4 (80%)	-	1 (20%)	
RV	9/31 (29%)	7 (78%)	2 (22%)	-	-	
D'66	6/13 (46%)	2 (33%)	1 (17%)	3 (50%)	-	
LD	-	-	-	-	-	
V (Norvégia)	5/25 (20%)	-	5 (100%)	-	-	

százalék körüli eredmények megelőzik a legtöbb jobboldali párt eredményeit, bár a szociáldemokraták vonatkozó számait csak a német FDP képes megelőzni – sőt, túlszárnyalni. A 20-30%-ot elérő RV, V, FP eredménye viszont már elmarad még a jobboldali pártok hasonló eredményeitől is (a pontos adatokhoz l. a 26. jegyzetben írt hivatkozásokat). Az is látható a fenti táblázatból, hogy a bal–jobb-skálán elfoglalt pozíció nincs lényeges hatással a párt kormányzati részvételére. Erre a holland példa a legjobb, ahol a két liberális párt közül az egyik jobboldali, a másik centrista, mégis arányosan ugyanannyi időt töltöttek kormányon. Ehelyett inkább a regionális tagozódásnak van szerepe a kormányzati részvétel valószínűségére: a – kisebb – skandináv liberális pártok kevesebbet vannak kormányon, mint a kontinens többi részén lévők.

Térjünk ezután át a liberális pártok koalíciós stratégiájára! Az előző alfejezet és a bal–jobb logika alapján arra lehetne számítani, hogy a jobboldali liberálisok szinte kizárólag jobboldali pártokkal kötnek koalíciót, míg a centrista pártok egyformán hajlandók bal-, illetve jobboldali koalíciókban részt venni.

A 21. táblázat adatai szerint azonban nem, illetve csak részben igazolódik ez a hipotézis. A jobboldali pártokra valóban igaz, hogy főleg jobboldali koalíciókban vesznek részt. Bal felé haladva az FDP-nél már mérséklődik, bár még mindig jelen van a jobboldali párt(ok) preferálása. Ám az FP, és különösen a norvég V a várttal ellentétben sokkal inkább jobboldali koalíciókban vesz részt – a norvég V, amely szinte minden értékében a legbaloldali liberális pártok között volt, *kizárólag* jobboldali koalícióban vett eddig részt és tagja ma³⁰ is egy jobboldali, polgári szövetségnek. A D'66 és az RV azután megint a vártak megfelelően „viselkednek”.

A norvég V és a svéd FP tehát a legtöbb liberális pártnál ritkábban vesz részt kormányban, ha mégis, kizárólag jobboldali kormányban. A jelenség magyarázata ismét regionális jellegű, a skandináv pártrendszerek jellemzőjéből fakad. Norvégiában és Svédországban ugyanis kétpólusú pártrendszer van, amelyben egy szocialista és egy polgári blokk áll egymással szemben. A kétpólusú logika miatt a liberálisok szükségképpen a polgári blokkban helyezkednek el – baloldali koalíció a pártrendszer struktúrája miatt elképzelhetetlen. Elképzelhetetlen továbbá azért is, mivel a szocialista pártok rendszeresen a szavazatok 40-50 százalékát szerzik, aminek következtében nincs is szükségük koalíciós partnerre. A liberális pártok tehát nem köthetnek koalíciót a baloldallal, de éppen bal–jobb-skálán való relatív centrizmusuk miatt a jobboldali pártokkal sem hajlandók mindig kooperálni. Ez az ambivalencia magyarázza ritkább kormányzati részvételüket (ehhez l.: Lindström–Wörlund, 1988.; Leiphart-Svasand, 1988.). Mindazonáltal a baloldallal való koalícióképtelenség nem jelenti, hogy e pártok teljesen elzárkózná-

nak minden együttműködéstől. A baloldali kormányok, általában kicsiny parlamenti többségük miatt, gyakran szorulnak a számukra még legelfogadhatóbb liberálisok hallgatólagos támogatására (Lindström-Wörlund, 1988: 270.). Ez azonban nem eredményez koalíciót.

E regionális eltérés ellenére tehát általánosan elfogadhatónak tűnik, hogy a jobboldali liberálisok inkább jobboldali, a centristák inkább baloldali koalíciókban vesznek részt. A baloldallal való kooperáció még a brit liberálisokat is jellemzi, akik 1976-ben belementek egy megállapodásba a Munkáspárttal, gyakorlatilag támogatásukról biztosítva a regnáló kisebbségi munkáspárti kormányt (Curtice, 1988: 115.). Hasonló típusú közeledést a konzervatívok irányában soha nem kezdeményeztek.

A Magyarországon 1990 óta létrejött kormányok száma még túl kevés ahhoz, hogy bármiféle következtetést le lehessen vonni. A szigorúan számszerű adatok szerint a liberális pártok kormányzati részvétele 25%, az SZDSZ egy baloldali, míg a Fidesz-MPP egy jobboldali kormányban vett részt. A négy³¹ eddigi kormányból azonban természetesen még nem lehet általánosítani.

A kormányzati szerepvállalással kapcsolatban utoljára tekintsük át, milyen konkrét tárcákat töltötték be a liberális pártok politikusai! Ennek vizsgálata azért lényeges, mert a pártok által betöltött minisztériumok árulkodnak a párt kormányzati prioritásairól: ha egy párt számára nem fontos pl. az oktatás, aligha fog küzdeni az oktatási minisztériumért. Az egyes liberális pártok által leggyakrabban betöltött öt tárcát mutatja a 22. táblázat. A legtöbb esetben a tárcák sorrendben vannak; ahol pontos adat nem állt rendelkezésemre, ott számokat nem adtam meg. A PRD esetén a párt a 7 pozícióból kettőt tölt szinte állandóan be, míg az norvég V esetén csak az említett két tárcát volt alkalmaik egynél többször irányítani. A táblázatból természetesen hiányzik a kormányra soha nem került brit LD.

A 22. táblázatból érdekes preferencia-sorrend fedezhető fel. A liberális pártok számára kulcspozíciót a gazdasági-pénzügyi posztok jelentik. Bár ezek szinte minden párt számára fontos helyek, a liberálisok viszonylag kisebb súlyuk ellenére e posztokat mégis képesek maguknak megszerezni. A pénzügyi vagy gazdasági pozíció valamennyi párt esetében szerepel. Ezen túl már nagyobb eltérések figyelhetők meg. Második legnépszerűbb a külügyi és az igazságügyi pozíció, amelyek négy helyen szerepelnek, majd ezután az oktatás, a belügy és a mezőgazdaság – ez utóbbi a skandináv pártok miatt – következik, három-három esetben. A legfontosabb tény tehát feltétlenül a gazdasági tárcák erőteljes preferálása, gyakorlatilag függetlenül az adott párt elhelyezkedésétől a bal-jobb-tengelyen. Magyar viszonylatban az összehasonlítás egy-egy kormányzati szerepvállalás alapján értelmetlen lenne.

22. táblázat: A liberális pártok által leggyakrabban betöltött öt tárca³²

	1.	2.	3.	4.	5.
PVV/PRL	Ig.ügy - 13	Okt. - 13	Külker. - 11	Pénzügy - 10	Gazd. - 9
V (Dánia)	Mezőg. - 5	Küüügy - 4.	Egyház - 4	Pénzügy - 3	Belügy - 3
VVD	Védelmi - 6	Belügy - 5	Pénzügy - 4	Gazdaság - 3	Ig.ügy - 3
PRD	Pénzügy	Gazd.			
DP	Gazd.	Küüügy	Belügy	Ig.ügy	Energia
FDP	Küüügy - 8	Ig.ügy - 8	Gazd. - 7	Mezőg. - 6	Belügy - 5
FP	Pénzügy - 3	Munka. - 3	Okt. - 3.	Küüügy - 2	Lakásügy - 2
RV	Oktatás - 5	Mezőg. - 4	Keresk. - 4	Skand. - 4	Pénzügy - 2
D'66	n. a.				
V (Norvégia)	Pénzügy - 2	Munka+önk. - 2			

V. ÖSSZEGZÉS

A bevezetésben azt a feladatot tűztem ki, hogy bemutassam, milyen szerepet játszanak ma a liberális pártok Nyugat-Európában. A cél illetően megfogalmazása mögött az az implicit feltételezés húzódott, hogy a magyar liberális pártok is ezen szerepek valamelyikét tölthetik be a jövőben. Az alábbiakban a dolgozat eddigi eredményeinek szintetizálásával igyekszem véglegesen megválaszolni e kérdést.

A liberális pártok Nyugat-Európában két markánsan eltérő szerepet tölthetnek be. Az első típusba tartozó pártok legfontosabb jellemzője, hogy a pártrendszer jobboldali pólusát képezik. Ezek a legsikeresebb liberális pártok; a szavaztok kb. 20%-át képesek megszerezni, s ezzel valóban saját pólust alkothatnak a pártrendszerben. E pártok gyakorlatilag nem kapnak szavazatokat a munkásságtól, erőteljesen felülreprezentáltak viszont a vállalkozók és a felső középosztály körében. Gazdasági kérdésben egyértelműen jobboldali állásponton vannak; a piaci mechanizmusok elsőbbségét még a kereszténydemokrata/konzervatív pártoknál is erőteljesebb mértékben hirdetik. Szociáldemokrata pártokkal igen ritkán lépnek koalícióra, sokkal inkább a konzervatív/kereszténydemokrata pártokat tekintik szövetségesüknek. A liberális pártok ezen típusába sorolhatjuk a holland VVD-t, a belga PVV/PRL-t, a dán Venstre-t, és a svájci PRD-t.

A liberális pártok másik típusára a *köztes* szerep jellemző. E típuson belül ugyan egy további csoportosítás lehetséges, aszerint, hogy a párt gazdaságpolitikája inkább jobboldali, vagy inkább centrista – ez utóbbi esetben a posztmaterialista, ideológiai kérdések erőteljesen dominálják a programot –, ám a pártrendszerben betöltött köztes szerepük indokolja együttes vizsgálatukat. E köztes szerep azt jelenti, hogy e pártok elméletileg mind a jobboldalnak, mint a baloldalnak szövetségesei lehetnek. Ez az elméleti lehetőség azonban csak néhány esetben – főként a holland D'66 és a német FDP esetében – realizálódik. A legtöbb esetben a köztes szerep éppen abból olvasható ki, hogy a párt az átlagnál sokkal ritkábban vesz részt bármilyen koalícióban – részint saját elveit nem kívánja feladni, részint pedig nem szükséges vagy nem elfogadható egyik oldal számára sem. Mindezek ellenére azonban e pártok jelentőségét viszonylag szerényebb szereplésük – a brit és a luxemburgi eset kivételével a szavaztok 5–10%-át érik el – sem csökkenti. A liberális pártok ezen második típusába sorolhatjuk a norvég Vesntre-t, a dán RV-t, a holland D'66-t, a brit LD-t – e pártok gazdaságilag centristák –, továbbá a német FDP-t, a svéd FP-t és a luxemburgi DP-t, amelyek gazdaságilag jobboldaliak.

Az európai tapasztalatok azt mutatják, hogy az a liberális párt lesz sikeres, amelyik középpontba a gazdasági kérdéseket eme-

li, mind programját mind koalíciókötési stratégiáját gazdasági kérdések köré szervezi. Ez nem jelenti azt, hogy elmozdulna az ideológiai-kulturális baloldaliságtól – ám nem ezt a dimenziót tekinti központinak. Érdekes módon éppen azokban az országokban artikulálnak a liberálisok markánsan jobboldali gazdasági pozíciót, ahol a gazdasági dimenzió csak egyike a pártrendszer strukturáló törésvonalaknak. Ahol a gazdasági dimenzió a pártrendszer egészében túlsúlyos, ott a liberálisok e téren köztes álláspontot foglalnak el – nyilván félvén attól, hogy a gazdasági jobboldaliság összemossa őket a konzervatív pártokkal. A köztes helyzetű liberálisok egyik nagy dilemmája, hogy ki akarnának törni pártrendszerük egyetlen dimenziójából, s olyan témákat kívánnának bevinni a pártrendszerbe – posztmaterializmus, ideológiai kérdések –, amelyek a többi párt számára nem jelentős kérdések. Mivel ez a törekvésük általában sikertelen, „beszorulnak” a pártrendszer közepébe, ahova viszont a politikai verseny logikája a többi pártot is hajtja. Ezért sokkal kevesebb szavazatot kapnak, mint a jobboldali pólust képező liberálisok, ám stratégiai szerepük megnő.

Vajon a magyar liberális pártok a fenti két szerep közül melyikez állnak közelebb? Az SZDSZ egyértelműen a köztes pozícióban lévő pártokkal mutat rokonságot mind mérete, mind tematikája, mind a pártrendszerben elfoglalt helye miatt. Természetesen a mindkét oldallal való együttműködés az SZDSZ esetében is csak elméleti lehetőség; strukturálisan elképzelhető, aktuálisan viszont nem. Az elméleti lehetősége mindazonáltal megvan az SZDSZ-nek még ahhoz is, hogy az első típusba tartozó pártokhoz csatlakozzon, hiszen gazdasági kérdésben kétségtelenül jobboldali állásponton van.

A Fidesznek az 1990-es évek során végrehajtott fordulata értékelhető úgy is, mint a párt elmozdulása a másodiktól az első típusú pártok irányába. Csakhogy ez a fordulat sokkal inkább ideológiai, mint gazdasági értelemben jelentett jobboldali váltást. A Fidesz mai helyzete az első típusba sorolt pártokkal mutat hasonlóságot, legalábbis méretét és pártrendszerbeli helyét illetően. Csakhogy a Fidesz ideológiai-kulturális pozíciója, s ezzel együtt pártrendszerbeli helye eltér szinte valamennyi európai liberális pártétól. Az 1. diagramot szemlélve ugyanis, bár van példa a jobb alsó területről való kilépésre, ez inkább kivétel. Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar pártrendszer, és ezzel együtt a pártrendszer strukturáló törésvonalak másképp működnek, mint Nyugat-Európában. Az, hogy a Fidesz pontosan milyen szerepet fog betölteni a magyar pártrendszerben, és hogy ez a szerep mennyiben lesz hasonlós vagy eltérő a nyugat-európai liberálisok szerepeitől, valószínűleg csak később, a magyar pártrendszer további fejlődésével és stabilizálódásával lesz eldönthető.

Jegyzetek:

- ¹ Egészen pontosan azokkal a pártokkal, amelyek a dolgozat megírásakor, vagyis 1999 decemberében parlamenti képvisellel rendelkeztek.
- ² A táblázatban szereplő adatok csak közelítő jellegűek. Egyrészt, az adatok időben nincsenek teljesen szinkronban, és az egyes országokra vonatkozóan is néhány év eltérés lehet a pártszavazókra és az osztársadalomra vonatkozó adatok felvételének évében. Másrészt az osztályhelyzet meghatározása a pártszavazók körében Hollandia, Luxemburg és Nagy-Britannia esetében szubjektív önbesoroláson, a többi esetben objektív foglalkozási adatokon nyugszik. Végül a pártszavazók és az összlakosság osztályhelyzetének forrása eltér, amelyből szintén adódhatnak apróbb különbségek. Ennek ellenére, mivel e táblázat célja csak nagy tendenciák rajzolása, a fentebb említett torzításokból esetlegesen adódó néhány százalékos eltéréseket elhanyagolhatónak tartom.
- Források:* Pártszavazók: PVV, PRL: Rudd, 1988: 196–197.; V, RV: Thomas, 1988: 291.; D'66, VVD: Gladdish, 1991: 89.; DP: Hearl, 1988a: 389.; LD: Curtice, 1988a: 110.; FPD: Dalton, 1996: 378.; V (N): Leiphart-Svasand, 1988: 318.; PRD: Seiler, 1988: 372.; FP: Linström-Wörlund, 1988: 252.
- Össztársadalmi adatok: Belgium: *Annuaire Statistique de la Belgique*, 1995: 515.; Dánia: Thomas, 1988: 291.; Hollandia: Gladdish, 1991: 89.; Luxemburg: Hearl, 1988a: 389.; Nagy-Britannia: Giddens 1995: 240.; Németország: Dalton, 1996: 378.; Norvégia: *Statistical Yearbook of Norway*, 1998: 182–183.; Svájc: *Annuaire Statistique de la Suisse*, 1989: 68., 73., Svédország: *Statistical Yearbook of Sweden*, 1999: 185.
- ³ Az 1. táblázat adataiból számolva, ahol több év adatai voltak, minden esetben a frissebbel számolva. A forrásokhoz 1. a 2. jegyzetet.
- ⁴ A 2. táblázat adataiból, a csoportosítás módszeréhez 1. a törzsszöveget.
- ⁵ A vonatkozó adatok nem voltak elérhetők Luxemburg és Hollandia esetében, ezért csak a többi hét országra terjed ki a vizsgálat. A fejezet további részében közölt adatok forrása külön utalás hiányában megegyezik az 1. táblázat forrásaival.
- ⁶ Pontos meghatározása: szellemi dolgozó/állami alkalmazott. Dalton, 1996: 378.
- ⁷ Nagy-Britanniát általában a protestáns országok között tárgyalják (Körösenyi, 1993: 39–40.), hiszen a lakosság túlnyomó része protestáns. Én azért vizsgálom mégis a vegyes felekezeti országok között, mert a domináns anglikán egyház mellett léteznek katolikusok és egyéb protestánsok is, s a liberális pártok szavazótáborában betöltött szerepük inkább a svájci vagy holland példákkal mutat rokonságot.
- ⁸ A reprezentáció a szavazótáborban lévő arány és az osztársadalmi arány hányadosa, 1-nél kisebb számnál reciprokát véve és -1-el szorozva a szemléletesség kedvéért. Protestáns alatt Hollandiában csak a holland reformátusokat, Nagy-Britanniában a nem anglikán protestánsokat értem.
- Források:* Hollandia: Gladdish, 1991, 91.; Nagy-Britannia: Curtice, 1988: 109.; Németország: Kirchner-Broughton, 1988: 76.; Svájc: Kerr, 1987: 156–157.
- Az adatok a következő évekre vonatkoznak: Hollandia: 1982; Nagy-Britannia: 1979; Németország: 1980; Svájc: 1975.
- ⁹ Konkrét adatok csak 6 országra nézve álltak rendelkezésemre. A reprezentáció jelentéséhez 1. az előző jegyzetet. A főváros/nagyváros kategória jelentése: Dánia: Koppenhága; Nagy-Britannia: London, Svédország: Stockholm, Göteborg, Malmö együtt; Németország: 100 ezer főt meghaladó városok.
- Források* (az ország mögött zárójelben az adatfelvétel éve): Dánia (1975): Thomas, 1988: 291.; Luxemburg (1984): Hearl, 1988a: 389.; Nagy-Britannia (1979, illetve 1992): Curtice, 1988: 109 és Colomer, 1996: 20.; Németország

- (1990): Dalton, 1996: 378.; Svájc (1975): Kerr, 1987: 156–157.; Svédország (1994): Statistical Yearbook of Sweden, 1999: 33. A svájci és brit adatok esetén az elsődleges adatokban szereplő „vegyes” kategóriát figyelmen kívül hagytam.
- ¹⁰ Belga adatok nem álltak rendelkezésemre.
- ¹¹ Az adatok csak közelítő jellegűek, több esetben eredetileg más kategóriák álltak rendelkezésre, és ezeket az összehasonlítás érdekében átalakítottam. Források: Szavazótábor százaléka: Dánia: Thomas 1988: 291. Hollandia: Daadler–Koole 1988: 164. Luxemburg: Hearl 1988a: 389. Nagy-Britannia: Curtice 1988: 109. Németország: Kirchner–Broughton 1988: 76. Norvégia: Leiphart–Svasand 1988: 318–319. Svájc: Kerr 1987: 156–157. Svédország: Statistical Yearbook 1999: 33. Össztársadalmi adatok (zárójelben az év, amelyre az adat vonatkozik): Dánia (1975): Statistisk Arbok 1998: 43–44; Hollandia (1985): Statistical Yearbook 1985: 25; Luxemburg (1981): Annuaire Statistique 1984: 28; Nagy-Britannia (1981): Annual Abstract of Statistics 1998: 10; Németország (1983): Statistisches Jahrbuch 1992: 62, 69; Norvégia (1981): Statistical Yearbook 1998: 67; Svédország (1992): Statistical Yearbook 1999: 41; Svájc: Kerr 1987: 156–157.
- ¹² A forrás megegyezik a 6. táblázat forrásaival, az átalakítás módja a 2. táblázat módszerével azonos.
- ¹³ Forrás: Belgium: Rudd, 1988: 196–197.; Dánia: Thomas, 1988: 291.; Hollandia: Daadler–Koole, 1988: 164.; Luxemburg: Hearl, 1988a: 389.; Nagy-Britannia: Curtice, 1988: 109.; Németország: Dalton, 1996: 378.; Norvégia: Leiphart–Svasand, 1988: 318–319.; Svájc: Kerr 1987: 156–157., Svédország: Lindström–Wörlund, 1988: 262.
- ¹⁴ Ennek két forrása van: Hearl, 1988b: 442.; Laver–Hunt, 1992. Az előző a pártprogramok elemzésére épül, a programban előforduló szavakat különböző kategóriákba sorolja, majd a különböző kategóriák előfordulásának számát vizsgálja. Magas érték magas, alacsony érték alacsony előfordulását jelzi egy adott kategóriának a pártprogramokban. A Laver–Hunt–féle elemzés szakértői véleményekre épül, a fontosságot 1–20-ig terjedő skálán mutatja be.
- ¹⁵ Forrás: Laver–Hunt, 1992. A szakértői vélemény azt jelenti, hogy az adott országban élő és dolgozó legfontosabb szakértők ítéletét tükrözi a vizsgálat. A vizsgálat módszertanához, csakúgy, mint a később használt kategóriák eredeti megfogalmazásához lásd: Laver–Hunt, 1992: 122–132. A szakértők megadták mind a pártok vezetőinek, mind választóinak feltételezett pozícióit. En a vezetők pozícióját vettem alapul minden esetben, hiszen a programot ők formálják inkább. A konkrét pozíció is 1–20-as skálán mozgott, 1 a legbaloldaliabb 20 a legjobboldaliabb álláspontot jelölte. A számok konkrét jelentéséhez, ahol szükséges, külön kiegészítést fűztem.
- ¹⁶ Az első két sor forrása Laver–Hunt, 1992 következő oldalai: Belgium: 148–149.; Dánia: 170–171.; Hollandia: 262–263.; Luxemburg: 252.; Nagy-Britannia: 157.; Németország: 197.; Norvégia: 277–278.; Svédország: 304–305. A második két sor forrása: Hearl, 1998b.: 442. Össz. párt: Az összes párt átlaga. Össz. lib.: Az összes liberális párt átlaga.
- ¹⁷ Forrás és számítási mód: l. 16. jegyzet.
- ¹⁸ Forrás és számítási mód: l. 16. jegyzet.
- ¹⁹ Forrás és számítási mód: l. 16. jegyzet.
- ²⁰ Forrás: Laver–Hunt, (1992) következő oldalai: Belgium: 150.; Dánia: 172.; Hollandia: 264.; Luxemburg: 253.; Nagy-Britannia: 158.; Németország: 198.; Norvégia: 279.; Svédország: 306.
- ²¹ Forrás: l. 20. jegyzet
- ²² Alacsony érték környezetvédő, magas érték gazdasági növekedést pártoló pozíciót jelöl. Forrás: Laver–Hunt (1992) következő oldalai: Belgium: 151.; Dánia: 173.; Hollandia: 265.; Luxemburg: 253.; Nagy-Britannia: 158.; Németor-

szág: 198.; Norvégia: 180.; Svédország: 307.

- ²³ Az alfejezetben tallózás található a liberális programokból. Ennek forrása, országanként: Belgium: Rudd, 1988: 204–206., Dánia: Thomas, 1988: 297–299., Hollandia: Daadler-Koole, 1988: 169–172.; Investing in Your Future, 1998., Luxemburg: Hearl, 1988a: 391–393., Nagy-Britannia: Curtice, 1988: 93–123., Németország: Kirchner-Broughton, 1988: 82–85., Norvégia: Leiphart-Svasand, 1988: 322–323., Svájc: La sécurité par l'innovation, 1997., Svédország: Linström-Wörlund, 1988: 271–272.
- ²⁴ Laver–Hunt (1992) alapján, megfelelő oldalakhoz ld. az eddigi táblázatokat. Nem vettem figyelembe a Laver–Hunt által vizsgált centralizáció/decentralizáció dimenziót, mert ez nem volt az általam tanulmányozott szempontok között. A gazdaság dimenzióban összevontam a juttatások/adócsökkentés, illetve a több/kevesebb állami tulajdon dimenziói, a magasabbal számolva, a dimenziót csak egyszer feltüntetve (ott is, ahol pl. a két dimenzió külön-külön is benne lett volna az első háromban).
- ²⁵ Az első két sor módszertanáról: Knutsen, 1998: 66. A közölt adatok forrása: Knutsen, 1998: 78–80. A harmadik sor adatai politikai programokra alapozva, módszertanhoz l.: Laver–Budge, 1992: 15–40. Az adatok több év átlagolásával születtek. Az adatok forrásai (zárójelben azon évek, amelyek átlagolásával születtek): Norvégia (1973–89): Laver–Budge, 1992: 75.; Svédország (1970–88): Laver–Budge, 1992: 123.; Dánia (1971–82): Laver–Budge, 1992: 157.; Németország (1972–87): Laver–Budge, 1992: 203.; Luxemburg (1974–79): Laver–Budge, 1992: 227., Belgium (1971–81): Laver–Budge, 1992: 248.; Hollandia (1971–82): Laver–Budge 1992: 288.
- ²⁶ Az adatok 1993-ra vonatkoznak; forrás: Knutsen, 1998: 78–80. A legbaloldaliibbnak/legjobbaldaliibbnak tekintett pártok egyes országokban, ebben a sorrendben (bal / jobb): Belgium: PSB – BSP / PSC – CVB; Dánia: SD / KF; Hollandia: PVDA / CDA; Luxemburg: LSAP / CSV; Nagy-Britannia: Munkáspárt / Konzervatívok; Németország: SDP / CDU-CSU; Norvégia: DNA / H; Svédország: SAP / MOD. A rövidítések magyarázatához l. Colomer, 1996.
- ²⁷ Az egyes pártok elhelyezése a különböző tengelyeken: l. 16. jegyzet. PRL alatt a PVV és PRL értékeinek átlagát értve.
- ²⁸ Az egyes politikai rendszerek meghatározó dimenzióihoz l. Colomer, 1996; minden ország jellemzésének első oldalai.
- ²⁹ 1945 óta számolva, legtöbb esetben 1995-ig. Kivétel: Hollandia, Dánia, Norvégia, Németország, ahol az 1999-es kormányokat is figyelembe vettem. A D'66 esetén értelemszerűen csak 1967-es kormánytól számoltam az adatokat. A kormányban bekövetkező jelentősebb változásokat új kormányának vettem, ez alatt értve új miniszterelnököt, új koalíciós partnert vagy új választást. Az adatok forrása Colomer könyvének következő oldalai: Belgium: 228.; Dánia: 270., Hollandia, 229.; Luxemburg: 229.; Németország: 79.; Norvégia: 272.; Svédország: 273.
- Baloldalinak tekintettem egy koalíciót, ha abban a szociáldemokrata/szocialista párt részt vett, jobboldali konzervatív, illetve kereszténydemokrata párt pedig nem. Jobboldalinak tekintettem egy koalíciót, ha abban a szocialista/szociáldemokrata párt nem vett részt – azaz pl. a liberális-centrista koalíciókat is ide soroltam. Nagykoalíciónak tekintettem azt a koalíciót, amelyben a baloldal és a jobboldal legnagyobb pártja, csakúgy, mint a liberális párt részt vett.
- ³⁰ 1999 decemberében.
- ³¹ A Boross-kormányt külön „számolom” az Antall-kormánytól, hiszen egy kormányban bekövetkezett bármely jelentős változást a nemzetközi adatoknál is új kormány kezdeteként kezeltem (l. 26. jegyzet).
- ³² Rövidítések: Ig.ügy: Igazságügy; Okt.: Oktatásügy; Külker.: Külkereskedelem; Gazd.: Gazdaság; Mezőg.: Mezőgazdaság; Munka.: Munkaügy; Keresk.: Kereskedelem; Skand.: Gazdaság és Északi együttműködés; Munka+önk.:

Munkaügy és önkormányzatok.

Csak abban az esetben írtam tárcát, ahol a párt egynél többször vállalta azt. Ha nem volt 5 ilyen tárca, akkor csak annyit írtam, ahány ismétlődés volt. A D'66 esetében nem voltak adataim ismétlődő tárcákról, Luxemburg esetén csak általános preferenciák, és nem konkrét adatok álltak rendelkezésemre. Svájcnál a PRD által tartósan birtokolt minisztériumokat tüntettem fel. Források: Belgium: Rudd, 1988: 199. Dánia: Thomas, 1988: 295.; Hollandia: Kirchner, 1988: 167.; Luxemburg: Hearl, 1988a: 385-388.; Németország: Kirchner-Broughton 1988: 80.; Norvégia: 320.; Svájc: mai tárcák vannak jelölve; Svédország: Lindström-Wörlund, 1988: 266.

IRODALOM

- About VVD – 50 years Dutch liberalism.* VVD
Annuaire Statistique de la Belgique 1995. Bruxelles: Institut National de Statistique
Annuaire Statistique de la Suisse 1989. Zürich: Office Fédéral de la Statistique
Annuaire Statistique du Luxembourg 1985. Service Central de la Statistique et des Etudes Economiques
Annual Abstract of Statistics 1998. London: Office for National Statistics
 Beyme, Klaus von, 1985. *Political Parties in Western Democracies*. England: Gower
 Bokor Ágnes, 1990. A közvélemény a rendszerváltás folyamatában. In: Andorka Rudol-Kolosi Tamás-Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest: Társki
 Colomer, Josep M., (ed.) 1996. *Political Institutions in Europe*. London – New York: Routledge
 Curtice, John, 1988. Great Britain – Social liberalism reborn? In: Kirchner (ed.), 1988b: 93-123.
 Daadler, Hans, 1987a. The Dutch Party System: from segmentation to polarization – and then? In: Daadler (ed.) 1987b: 193-284.
 Daadler, Hans, (ed.) 1987b. *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands, and Belgium*. London: Francis Pinter
 Daadler, Hans-Koole, Ruud, 1988. *Liberal Parties in the Netherlands*. In: Kirchner (ed.), 1988b: 151-177.
 Dalton, Russle J., 1996. Politika Németországban. In: Almond, Gabriel A. – Powell, Bingham G. (szerk.): *Összehasonlító politológia*. Budapest: Osiris, 322-400.
 Deschouwer, Kris, 1989. Patterns of Participation and Competition in Belgium. *West European Politics* /12/, 4. 28-41.
 Dewachter, Wilfried, 1987. Changes in a Partocratie: the Belgian party system from 1944 to 1986. In: Daadler (ed.) 1987b: 285-364.
 Elder et al. 1978. *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*. Oxford: Oxford University Press
 A Fidesz-Magyar Polgári Párt választási negyven pontja 1999. In: Kurtán Sándor-Sándor Péter-Vass László (eds.): *Magyarország politikai évkönyve 1999*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 867-868.
 Gallagher, M.-Laver, M.-Mair, P. 1992. *Representative Government in Western Europe*. London – New York: McGraw-Hill Inc
 Giddens, Anthony, 1995. *Szociológia*. Budapest: Osiris
 Gilljam, Mikael-Oscarsson, Henrik, 1996. Mapping the Nordic Party Space. *Scandinavian Political Studies* 1. 25-43.

<i>Libertat Democracia Social</i>	Spanyolország	<i>Nem parlamenti</i>
Freisinnig-Demokratische Partei - Parti radical-démocratique	Svájc	
<i>Parti Liberal Suisse</i>	Svájc	<i>Regionális párt</i>
Folkpartiet Liberalerna	Svédország	
Fidesz-Magyar Polgári Párt	Magyarország	
Szabad Demokraták Szövetsége	Magyarország	

* A pártra vonatkozóan összehasonlítható empirikus adatok szinte egyáltalán nem álltak rendelkezésemre. Ezért, továbbá mert a párt egyébként is ideiglenes szövetségi akciójaként lett csak az LI tagja (1982-ben egyesült a liberálisokkal 2 évre, de azután ez felbomlott, és a párt csak de jure tagja az LI-nek) elálltam a párt vizsgálatától.

2. melléklet: A VIZSGÁLT PÁRTOK LISTÁJA

Ország	Párt neve	Rövidítés
Belgium	Parti Réformateur Libéral (Liberális Reform Párt)	PRL
	Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (Szabadság és Reform Párt)	PVV
Dánia	Det radikale Venstre (Radikális Liberálisok)	RV
	Venstre (Liberálisok)	V (D)
Hollandia	Democraten '66 (‘66-os Demokraták)	D'66
	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (Szabad Demokrata Néppárt)	VVD
Luxemburg	Demokratesch Partei (Demokrata Párt)	DP
Nagy-Britannia	Liberal Democrats (Liberális Demokraták)	LD
Németország	Freie Demokratische Partei (Szabad Demokrata Párt)	FDP
Norvégia	Venstre (Liberálisok)	V (N)
Svájc	Parti Radical-Démocratique (Radikális Demokrata Párt)	PRD
Svédország	Folkpartiet Liberalerna (Liberális Néppárt)	FP
Magyarország	Fidesz-Magyar Polgári Párt	Fidesz
	Szabad Demokraták Szövetsége	SZDSZ

3. melléklet: LIBERÁLIS PÁRTOK EREDMÉNYEI*
(1980 óta elért átlag szerinti nagyság sorrendben; a parlamenti választáson szerzett szavazatok, százaléokban)

	PRD	PVV/ PRL	LD	DP	VVD	V (Dánia)	D'66	FP	FDP	RV	V (Norvégia)
1945			9,1	18,0		23,4				8,2	13,8
1946		9,7			6,4						
1947	23,0					27,6				6,9	
1948		15,3		11,6	7,9			22,7			
1949									11,9		13,1
1950		12,0	9,1			21,3				8,2	
1951	24,0		2,5	20,9							
1952					8,8			24,4			
1953						22,1/23,1			9,5	8,6/7,8	10,0
1954		12,9		12,3							
1955	23,3		2,7								
1956					8,8			23,8			
1957						25,1			7,7	7,8	9,6
1958		11,8						18,2			
1959	23,7		5,9	20,3	12,2						

*. Ahol egy cellában két eredmény szerepel, ott két választás volt az adott évben.

TÓTH ANDRÁS

A magyar szakszervezetek a politika és a gazdaság viharában

Az elmúlt évtizedben ellentétes vélemények születtek a szakszervezetek szerepének és erejének megítéléséről. Az elemzők egyik tábora az Érdekegyeztető Tanácsban (továbbiakban: ÉT) kötött gazdasági és szociális paktumok jelentőségére helyezte a hangsúlyt (lásd Héthy, 2000.). Az ILO sokáig a magyar érdekegyeztetési modellt tekintette a követendő modellnek a kelet-közép-európai régióban. Leköszönő pénzügyminiszterek rendszeresen hibáztatták a szakszervezetek túlzott politikai befolyását a költségvetés felpuhulásáért. Az elemzők másik csoportja a szakszervezetek gyengeségét emelte ki az érdekegyeztetési folyamatokban és amellet érvelt, hogy a háromoldalú megállapodások „nem járták át mélyen a társadalmat” (lásd pl. Tóth, 1994.; Óry, 1998.). Hasonlóképpen ellentmondásos a szakszervezetek munkahelyi szerepének megítélése. A kollektív szerződések által védett munkavállalók aránya folyamatosan csökken, a kollektív szerződések szabályozási mélysége elmarad a fejlett piacgazdaságok szakszervezetei által elért színvonalától (Tóth, 1997.; Bódis, 1997.). Ugyanakkor számos vállalatnál a helyi szakszervezetek sikerrel tudták befolyásolni a privatizáció menetét és engedményeket csikartak ki a munkavállalók számára. (Héthy, 1994.; Neumann, 1997.)

A szakszervezetek nyomásgyakorló képességének az értékelését nehezíti, hogy Magyarország az elmúlt tíz évben mélyreható gazdasági, politikai és társadalmi változáson ment keresztül. A változások nagysága és egyedisége miatt a folyamatokat számos reformkonceptió-váltás, fejlett piacgazdaságokban sikeresnek bizonyult intézmények átvételének megindítása, annak abbahagyása és az adaptálás újratekintése kísérte. A refor-

mokat konfliktusok, részérdekek és személyes érdekeltségek sűrű hálójá fonta be és nem mindig pontosan feltárható érdekeltségű kompromisszumok kísérték. Ebben a gyorsan változó légkörben egyik pillanatban a szakszervezetek elegendő erővel rendelkeztek fontos gazdaságpolitikai kérdések befolyásolására, tervezett kormányzati intézkedések megakadályozására. Pár hónap múlva ugyanazok a szakszervezetek gyengének bizonyultak és már csak morogni tudtak a már meghozott döntések miatt. A változó és folyamatosan átalakuló politikai tér tovább nehezíti a szakszervezetek nyomásgyakorló képességének az értékelését. A szakszervezetek erejének megítélését tovább bonyolítja, hogy a tárgyalt időszak egyben a szakszervezetek és az érdek-képviseleti rendszer formálódásának korszaka is volt. A szakszervezeti struktúra megszilárdulását kísérő konfliktusok eredményeképpen többször is átrendeződött a szakszervezetek közötti erőviszony. A változó szakszervezeti erőterben az éppen meghatározó pozíciót elfoglaló szakszervezeti konföderációk stratégiai célkitűzései időről időre új dinamikát adtak a munkaügyi kapcsolatok jellegének

Szerintem a szakszervezetek erejéről született ellentmondásos véleményeknek az az oka, hogy a rendszerváltás óta eltelt évtizedben ellentétes dinamikájú folyamatok zajlottak le a munkaügyi kapcsolatok területén. Az egyik trend a háromoldalú országos érdekegyeztetés intézményrendszerének megszilárdulása és folyamatos bővülése volt. Az Antall- és a Horn-kormányzat egyaránt a háromoldalú, neokorporatív stílusú intézményrendszer útján vonta be a szakszervezeteket a politikai konszenzusba. Ugyanakkor a szakszervezetek érdekvédelmi jogosítványait alaposan megkurtította a törvényalkotás és a jogértelmezés. A szakszervezetek szerepe a gazdaság szabályozásában visszaszorult, taglétszámuk jelentősen csökkent.

A munkaügyi kapcsolatok intézményrendszerének ellentmondásos fejlődése hátterében a szakszervezetek erejének ellentmondásos alakulása áll. Tanulmányom hipotézise szerint a szakszervezetek a történelmi fordulóponton nem tudtak kellő nyomást gyakorolni a politikai rendszerre annak érdekében, hogy egyszerre szülessenek a háromoldalú érdekegyeztetést bővítő és a kollektív alku rendszerét konszolidáló, erősítő lépések. Arra a Samuel Valenzuela által kidolgozott elméletre támaszkodom, miszerint a szakszervezetek nyomásgyakorló képességét két tényező: szervezeti erejük és politikai befolyásuk határozza meg. A szakszervezetek szervezeti erejének alapja a gazdaság szabályozásában játszott szerepük. A szakszervezetek szervezeti ereje többféle tényező komplex együttesének eredője; ezek a következők: taglétszám; a szervezett munkahelyek köre, stratégiai fontossága; a kollektív szerződésekkel lefedett munkahelyek és munkavállalók köre; a tagok elkötelezettsége a szakszervezeti célok mellett; a szakszervezet belső kohéziója,

akcióképessége; milyen mértékben teszik lehetővé a szakszervezet legális működését a jogszabályok és a hatóságok; milyen mértékben ismeri el a szakszervezetet a kormány a munkavállalók legitim képviselőjének és vonja be szociális és törvényalkotási kérdések eldöntésébe; a munkavállalók részvételét biztosító intézmények sűrűsége (Bain-Price 1980, Valenzuela 1991.). Vagyis a szakszervezetek szervezeti ereje attól függ, hogy milyen mértékben képesek a munkáltatók és a munkavállalók között közvetítőszeret ellátására, tágabb értelemben attól, hogy milyen szerepet töltenek be a munkaviszony szabályozásában. A szakszervezetek politikai befolyása elsősorban attól függ, hogy a különböző politikai pártokkal kialakult tartós, illetve alkalmi szövetségi kapcsolatokon keresztül milyen befolyást tudnak gyakorolni a politikai döntéshozatalra, intézményformálódásra és jogszabályalkotásra, miként illeszkednek a szakszervezetek a politikai rendszerbe, és milyen befolyást tudnak gyakorolni a politikai rendszer működésére – elsősorban a velük szövetséges politikai pártokon keresztül (Valenzuela, 1991). A szakszervezetek nyomásgyakorló képességének e két dimenziója, a szervezeti erő és a politikai befolyás, különálló faktorok és éppen ezek „együttállásának” módja határozza meg a szakszervezetek erejét. Valenzuela a fenti két dimenzió alapján – az európai, észak-amerikai és latin-amerikai szakszervezetek történetének feldolgozása után – három szakszervezettípust határozott meg. E három szakszervezettípus a szociáldemokrata, a versengő és az üzleti. Valenzuela gondolatmenete szerint az egy-egy országban meghatározó szerepet játszó szakszervezet(ek) típusa meghatározza a nemzeti munkaügyi kapcsolatrendszer jellegét is. A három típus fő jellemzői az alábbiak.

A szociáldemokrata típusú szakszervezetek szervezeti ereje igen jelentős. A gazdaság fontos szektoraiban a munkahelyek nagy vagy legalábbis meghatározó része szervezett. A munkaviszonyban állók döntő többségének a munkaviszonyát a szakszervezet(ek) által kötött kollektív szerződések határozzák meg. A szociáldemokrata szakszervezetek általában uralkodó pozíciót élveznek, egyedül képviselik a munkavállalókat. Amennyiben a történelmi fejlődés során egy-egy államban mégis több szakszervezet működik, akkor a meghatározó szakszervezetek jól elhatárolt munkavállalói csoportokat képviselnek és közöttük nincs verseny a tagokért. A szociáldemokrata szakszervezet szorosan kötődik egy szocialista-szociáldemokrata munkáspárthoz. Mind a szakszervezet, mind a munkáspárt vezetői reformista, mérsékelt szocialista-szociáldemokrata politikát folytatnak. Amikor a szakszervezettel szövetséges párt kormányra kerül, akkor nagy valószínűséggel törekszik gazdasági-társadalmi paktum megkötésére. Mivel egy ilyen paktum életképessége a munkáltatói oldal támogatásától is függ, a kormányon levő párt erőteljesen támogatja a munkáltatók és szak-

szervezetek közötti intézményesített tárgyalásrendszer kialakítását és folyamatos működését.

A versengő szakszervezeti modell olyan országokban alakult ki, ahol egymással éles ellentétben álló, egymással versengő szakszervezetek találhatók, amelyek között éles verseny folyik a tagokért. A szakszervezeti tagság jelentős mértékben politikai szimpátia, egyéni választás és öntudat kérdése. A szakszervezetek közötti rivalizációt fokozza, hogy a versengő modellben mindegyik szakszervezet a pártrendszer különböző pólusához kötődik. Így a szervezetpolitikai ellentétek felerősödnek és megszilárdulnak a politikai törésvonalak mentén. A versengő modell azokban az országokban alakult ki, ahol a szakszervezetek formálódása és a demokratikus politikai rendszer kialakulása egybeesett olyan módon, hogy a szakszervezetek szerepet játszottak az ellentétes politikai táborok küzdelmében, részét alkották az antiklerikális vagy a demokrácia mellett elkötelezett, köztársasági koalícióknak vagy azok ellenlábasaiknak. Ugyanakkor a munkáltatók sikeresen ellenálltak a munkavállalók szervezkedésének, és ezért a szakszervezetek nem tudtak érdemi szerepet játszani a munkaviszony szabályozásában. Ez viszont tovább erősítette a szakszervezetek átpolitizáltságát, mert szervezeti erejük megszilárdulását csak akkor remélheték, ha a velük szövetséges politikai pártok hatalomra kerülése után a törvényhozás és a politikai nyomás útján arra kényszerítik a munkáltatókat, hogy kollektív tárgyalásokba bocsátkozzanak. Ugyanakkor ez a modell nem kedvez neokorporatív modell kialakulásának, mert a szakszervezetek közötti ellentétek miatt az éppen kormányon levő pártokhoz kötődő szakszervezetek arra használják fel politikai kapcsolataikat, hogy előnyöket szerezzenek maguk és tagjaik számára a rivális szakszervezetek rovására.

Az üzleti szakszervezetek azokban az országokban alakultak ki, ahol a jól képzett szakmunkásokat szervező szakszervezetek viszonylag gyorsan képesek voltak – tagságuk munkaerő-piaci pozíciójára támaszkodva – a kollektív szerződések rendszerét kiépíteni és meghatározó szerephez jutni a munkaviszony szabályozásában. A modell kialakulásának másik feltétele az volt, hogy a demokratikus pártrendszer kialakulása megelőzte a szakszervezetek szerveződését és a politikai hatalom nem gátolta munkavállalók és munkáltatók szabad alkuját. Így a szakszervezetek formálódása nem kapcsolódott össze politikai követelésekkel. Ezért az üzleti szakszervezeteknek nincs szilárd politikai kötődésük, hanem csak alkalmi szövetségeket kötnek azokkal a politikai pártokkal, érdekcsoportokkal, amelyekről várhatják az érdekvédelmi munkájuk hatékonyságát növelő intézkedések meghozatalát. Ennek következtében a szakszervezeti élitek nem kényszerültek arra, hogy felvállalják – az általuk képviselt szűk munkavállalói csoportokon túl – a munkavállalók

szélesebb rétegeinek érdekképviselőjét annak érdekében, hogy tömegbázist építsenek ki politikai követeléseik érvényesítése érdekében.

Valenzuela figyelme főként arra irányult, hogy a szakszervezetek formálódása, a politikai rendszer kialakulása és a kollektív szerződések rendszere konszolidálódásának egymással összefüggő folyamatai miként határozzák meg a szakszervezetek és a munkaügyi kapcsolatok típusait. Ugyanakkor modellje statikus és nem számol avval, hogy az egyik vagy másik típus alkotó tényező megváltoztatása következtében típusváltás is bekövetkezhet. Továbbá elmulasztotta, hogy reflektáljon az általa felállított tipológia és az irodalomban közkézen forgó egyéb tipológiák közötti kapcsolatban, pedig modellje sok tekintetben rokonítható az irodalomban meggyökeresedett „földrajzi alapú” csoportosításokkal. Valenzuela elemzésében csak utal arra, hogy az üzleti szakszervezet típusának alapja az amerikai szakszervezeti modell, a szociáldemokrata alapja az észak-európai országokban működő szakszervezetek modellje, és a versengő szakszervezetek típusának alapesete a dél-európai munkaügyi kapcsolatok modellje. Ezért tanulmányában nem jelennek meg az európai államok munkaügyi kapcsolatrendszerében a II. világháború utáni szakaszban bekövetkezett óriási jelentőségű változások. Valenzuela figyelme a szakszervezetek formálódásának körülményeire irányul, és a XIX. század történéseit vizsgálva joggal csoportosíthatók külön kategóriába Észak-, Közép- és Dél-Európa szakszervezetei. Észak-Európában már a századfordulón konszolidálódtak a mérsékelt szociáldemokrata tömegszakszervezetek, kiépült a kollektív szerződések rendszere és megindult a szakszervezetek integrálódása a politikai rendszerbe. Dél-Európában ugyanakkor politikai törésvonalak mentén megosztott, gyenge szakszervezetek alakultak ki, amely szervezetek kiszorultak a politikai rendszerből is. A radikalizálódott, a politikai és gazdasági rendszerbe nem integrálódott szervezetek szélsőséges politizálásukkal hozzájárultak a demokratikus rendszerek instabilitásához. Ugyanakkor, mint azt Slomp elemzése kimutatta (Slomp, 1990.), a II. világháború után az egész Nyugat-Európában, beleértve Dél-Európát is, a „háború utáni közmegegyezés” alapvetően megváltoztatta a szakszervezetek helyzetét. Ugyanis a mediterrán modell hasonlított az észak-európai modellhez és együtt alkotják a kontinentális európai modellt, amelyre az a jellemző, hogy a szakszervezetek elismert, jogszabályok által is biztosított intézményes státust értek el mind az országos politikai intézményrendszerben, mind a munkahelyeken, és a gazdaság egészét lefedi a kollektív szerződések rendszere.

Ez alapján Valenzuela eredeti modellje két ponton szorul módosításra. Először is a modellt sokkal dinamikusabbnak kell fel fogni. A szakszervezetek viszonya a politikai rendszerhez és a

gazdasághoz olyan mértékben megváltozhat, hogy az stratégia-váltást eredményez, és az új helyzet már jobban leírható egy másik tipológiával, mint az eredeti kategóriával. Vagyis típusváltásra kerülhet sor. Másodsorban érdemesnek tűnik a kontinentális európai modellt önálló típusként meghatározni. A kontinentális európai modellbe belefér nemcsak az észak-európai szociáldemokrata típus, hanem a mediterrán országok a II. világháború utáni altípus is, amelyben a mértékadó szakszervezetek ugyan politikailag megosztottak, de hasonló reformista politikát követnek és ezért korlátozzák az egymás közötti versenyt. A modellben nem feltétlenül a szakszervezettel szövetséges kapcsolatban álló reformista szociáldemokrata, szocialista párt játssza el a munkaügyi kapcsolatok kiépítőjének a szerepét – alkalmanként – egy olyan jobboldali párt teszi ezt, amelyik elfogadja partnerül a demokratikus berendezkedést támogató és reformista politikát követő szakszervezeteket, anélkül hogy velük szoros szövetségesi kapcsolat kiépítésére törekedne. A szakszervezetek a gazdaság fontos szektoraiban és vállalataiban kulcspozíciókat foglalnak el, ami miatt tevékenységük annak ellenére meghatározó a gazdaság működésére, hogy nem képesek az észak-európai szakszervezetekhez mérhető tömegbázist kialakítani.

A tanulmányban a magyar szakszervezetek és a munkaügyi kapcsolatok stilizált történelmének bemutatása révén elemzem a lehetséges fejlődési utakat és megpróbálom az eseménytörténetet a Valenzuela által kidolgozott tipológia felhasználásával értelmezni. Bemutatom, hogy a magyar szakszervezeti fejlődés gyorsan túllépett a rendszerváltás nyomán kialakult versengő modell szakaszán és a kilencvenes évek elején megkezdődött egy, a kontinentális európai modellbe beillő munkaügyi kapcsolatrendszer kiépítése. Azonban ez a fejlődésvonal törést szenvedett. Az okkeresésben a tanulmány zárófejezetében visszatérek a bevezetés kiindulópontjához, miszerint az elmúlt évtizedben a szakszervezetek a történelmi fordulópontokon nem tudtak kellő nyomást gyakorolni a politikai rendszerre annak érdekében, hogy egyszerre szülessenek a háromoldalú érdekegyeztetést bővítő és a kollektív alku rendszerét konszolidáló, erősítő lépések, és megfogalmazok öt paradoxont, amely meghatározta a szakszervezetek nyomásgyakorló erejének alakulását.

I. A SZOCIALISTA SZAKSZERVEZETI MODELL FELBOMLÁSA ÉS A VERSENGŐ ÉS AZ ÜZLETI TÍPUSÚ SZAKSZERVEZETEK PÁRHUZAMOS FORMÁLÓDÁSA (1987-1990)

A kádári depolitizálás légkörében a hagyományos munkásszolidaritás széttöredezett és kialakult egy alkudozó, individualista, vállalkozói jellegű munkavállalói attitűd, amely a szakszervezetekben csak egy eszközt látott a sok közül, amelyet jövedelem maximalizálásra alkalmilag fel lehet használni. A hagyományos munkavállalói szolidaritás széttöredezése és az individualizált, vállalkozói munkavállalói stratégiák sikeressége kizárta a lengyel Szolidaritáshoz hasonló ellenzéki tömegszakszervezet létrejöttét. Mivel a menedzsment kontrollja alatt tudta tartani a munkahelyi szakszervezeteket, ezért azok nem tudtak autonóm érdek-képviselői szervezetekké nőni, s bázisává válni az újjászülető *Commissiones Obreras* stílusú munkásmozgalomnak, mint az történt Spanyolországban a francoizmus utolsó évtizedeiben (Fishman, 1990.; Führer, 1996.). A sokrétű alkufolyamatokkal átjárt vállalati szerkezetben a munkavállalóknak nem hiányzott egy „igazi” szakszervezet, amely a munkavállalói szolidaritás nevében a munkavállalás feltételeinek egységesítése érdekében igyekszik kontrollálni a munkavállalók besorolását, a túlórák elosztását, a normák és a munkafeladatok egyenlő elosztását.

Munkavállalói tömegmozgalom hiányában a rendszerváltás főszereplői a politikai pártok lettek (Bruszt, 1988.). Ráadásul, a demokratikus pártok nem kényszerültek a tömegek mobilizálására, az önmagával meghasonlott, széthulló MSZMP-vel szemben kikényszerítsék a változást (Bruszt, 1990.). Egyetlen mértékadó politikai párt sem hirdetett meg olyan populista gazdasági programot, amely feltűzelte volna a munkavállalói radikalizmust. Az átmenet tárgyalásos jellege, a jogrendszer folytonossága, s ugyanakkor a sarkalatos törvények megalkotása, a politikai és gazdasági környezet drámai gyorsaságú változása egyszerre adott lehetőséget gyökeres szakításra és intézményi reform útján az új körülményekhez való igazodásra.

Igy a szakszervezetek megújulását nem kísérte a munkavállalók tömeges kollektív fellépése a munka világát (is) érintő strukturális reformok követelése érdekében. A mindenütt jelen levő és minden munkavállalót tömörítő SZOT-hoz tartozó szakszervezetek tagjai nem lázadtak fel a régi struktúrák ellen – mint 1956-ban Magyarországon; nem léptek fel a szakszervezet alulról való gyökeres megújítása érdekében – mint 1989-ben a csehszlovák bársonyos forradalom idején; nem léptek ki tömegesen a régi szakszervezetekből, hogy országszerte új érdekvédelmi szervezetet hozzanak létre – mint Lengyelországban 1988/89-ben. A munkavállalók várakozó álláspontra helyezked-

tek, és csak elszórt munkahelyi konfliktusokban hallatták hangjukat. A munkavállalók nem egy esetben ekkor sem önálló munkavállalói követelések érvényesítése érdekében, hanem – tágan értelmezett – vállalati érdekekért léptek fel, jórészt menedzsereik vagy a menedzsment egy csoportjának támogatásával, ha nem éppen vezetésével.

A munkavállalók lázadása helyett a demokratizálódás és a rendszerváltás mellett elkötelezett, politikailag aktív értelmiségi csoportok által létrehozott független szakszervezetek jelentettek kihívást a pártállami szakszervezeteknek. A független szakszervezetek lassú térnyerése ugyanakkor lehetőséget nyújtott a SZOT belső reformjára. E két megújítási kísérlet párhuzamos kibontakozása határozta meg a monolitikus szakszervezeti modell felbomlásának folyamatát és a szakszervezetek szervezeti-politikai nyomásgyakorló képességének alakulását a rendszerváltás során.

A szakszervezetek reformja, újraalakulása egybeesett a jogintézményi háttérfeltételek újraszabályozásával, a demokratikus jogállamnak és a szabad piaccgazdaságnak megfelelő munkaügyi kapcsolatrendszer modelljének a kiépítésére való törekvésekkel. Először is, az Alkotmánybíróság ítéleteiben alkotmányellenesnek nyilvánította a szakszervezetek több jogosítványát is (8/1989., IV. 23. és 42/1990., VI. 12. ítéletek). Ezen ítéletek szerint a szakszervezetek kifogásolt jogosítványai a munkavállaló szerződés-kötési szabadságát gátolták. Az ítéletekben tükröződött, hogy a SZOT-os munkahelyi szakszervezeti érdekvédelmi tevékenység megkérdőjeleződött a jogállamra és a piaccgazdaságra való áttérésre készülődő jogrendszer szempontjából (Kollonay-Ladó, 1996.). A szakszervezetek munkahelyi jogosítványai a régi, a vállalatvezetéssel összefonódó és ezért bizonytalan legitimitású szakszervezeti modell maradványainak tűntek. Az Alkotmánybíróság ítéletei majd a munkajog újraalkotásánál fognak szerepet játszani. Akkor a figyelem a jogalkotó tevékenységre irányult, amely szabad utat engedett a szakszervezet formálódásnak az egyesületi törvény megalkotásával és újra legalizálta a nyílt munkaügyi konfliktust, helyreállította a sztrájk szabadságot.

Független szakszervezetek szerveződése

1988 májusában alakult meg a *Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete* (TDDSZ), az első demokratikus, a pártállamtól független szakszervezet, 1028 taggal (Csákö, 1992.). 1988 őszén néhány további független szakszervezet alakult meg. Az újonnan alakult szakszervezetek 1988 decemberében megalakították a *Független Szakszervezetek Demokratikus Ligáját* (Liga). A Liga megalakításában és arculatának kialakítá-

sában jelentős szerepet játszottak a TDDSZ szociálliberális értelmiségi vezetői, akik elkötelezettek voltak a demokratizálódás, a rendszerváltás és egy olyan szociális piacgazdaság politikai programja mellett, amely intézményesített beleszólási lehetőséget biztosít a munkavállalóknak sorsuk alakulásába. Szakszervezet-politikai téren az új szakszervezetek a civil társadalom újjászületése és a demokratikus átmenet érdekében a szakszervezetek alulról való újraszerveződését és a munkáltatóktól független szakszervezeti érdekvédelemnek a programját fogalmazták meg. A független szakszervezetek, a lengyel *Solidarnosc* példáját követve, tudatosan decentralizált, konszenzusos döntéshozatalra alapozott szervezeti működést alakítottak ki. A Liga szorosan kapcsolódott a formálódó ellenzéki politikai blokkhoz (Bruszt. 1988.). A Liga alapító tagja lett az 1989 márciusában megalakult *Ellenzéki Kerekasztal*nak (EKA). Emellett, a Liga szociálliberális vezetői kapcsolódtak a demokratikus ellenzékhez és az 1988 őszén megalakult *Szabad Demokraták Szövetségéhez* (SZDSZ). A Liga részt vett a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain, melyek során az MSZMP és az EKA kialakította a demokratikus átmenet szabályait és forgatókönyvét. A tárgyalások során – a demokratikus átmenet sikeressége érdekében – önkorlátozó tárgyalási stratégiát alkalmazott és igyekezett elkerülni szociálpolitikai kérdések felvetését (Vásárhelyi, 1996.; Tóth, 2000.). Országos szerepvállalása ellenére a Liga nem tudott tömegszakszervezetté válni. 1989 nyarán mintegy tízezer tagja volt.¹ Csak 1989 őszén indult meg nagyobb számban az újonnan szerveződő szakszervezetek csatlakozása a Ligához, de taglétszáma 1990 nyarán így is csak 60000 fő lehetett.² A második hullámban megalakuló szakszervezetek szinte kizárólagosan helyi problémák megoldására létrejött, munkahelyi szintű szervezetek voltak. Az újonnan alakult szervezetek a legtöbb esetben szembekerültek a vállalatvezetéssel, amely vezetés akkor még összefonódott a mindenütt jelen levő SZOT-tal.

1989 nyarán a Liga mérsékelt politikájával való elégedetlenség miatt egyik társult tagszakszervezete, a *Szolidaritás Független Munkás Szakszervezet* (Szolidaritás) szakított a Ligával és önálló országos konföderációnak nyilvánította magát (Takács, 1992.). Radikális követelése ellenére nem volt képes a munkavállalók tömegeit megmozgatni és szintén elszórt, kis, radikális munkavállalói csoportokat tudott csak magához vonzani. Tagjainak száma valószínűleg sose lépte túl a pár ezer főt.³

A független szakszervezetek tábora tovább szakadt a *Munkástanácsok Országos Szövetsége* (MOSZ) megalakulásával 1990 nyarán. A MOSZ a *Magyar Demokrata Fórum* (MDF) támogatásával szerveződött meg három munkástanács-mozgalom egyesülése útján. A MOSZ programja arra irányult, hogy az állami tulajdont a munkavállalók tulajdonszerzése útján bontsa

le.⁴ A MOSZ is jórészt munkahelyi konfliktusokból kinőtt kis szervezetek sokaságából állt, amelyek szakszervezeti jellegű feladatokat is felvállaltak. A MOSZ taglétszáma valószínűleg legnagyobb sikerei pillanatában se haladta meg a pár tízezer főt.⁵

Mint a vázlatos áttekintés is mutatja, a Liga elsősorban a demokratikus átmenet mellett elkötelezett, politikailag aktív értelmiségiek szervezete volt és nem tudott szélesebb munkavállalói rétegekhez eljutni. Annak ellenére, hogy további két új konföderáció is szerveződött, radikálisan különböző politikai és érdekvédelmi programmal, egyik szervezet sem tudott jelentős tömegbázist kiépíteni. Szétszórt munkahelyi szervezeteik jórészt helyi konfliktusokból nőttek ki és képtelenek voltak egy-egy régióra vagy ágazatra kiterjedő munkavállalói mozgalommal szerveződni. Ugyanakkor élt a remény az új szakszervezetekben, hogy a rendszerváltás „kiteljesülése nyomán” a pártállam nyomása alól felszabaduló munkavállalók támogatni fogják az alulról szerveződő szakszervezeti mozgalom térnyerését.

Az új szervezetek a hatalom birtokosainak ellenállásával találkozottak. A SZOT élesen elítélte a szerveződő TDDSZ-t. Az MSZMP igyekezett kizárni a Ligát a politikai tárgyalások fórumairól. A kormányzat nem ismerte el tárgyalófélnek az új szakszervezeteket és informális tárgyalások és tapogatózó, véleménykérő megbeszéléseken túl ódzkodott bevonásuktól a döntéshozatali mechanizmusba, s nem hívta meg őket a frissen felállított, első tripartit országos testületbe, az Országos Érdekegyeztető Tanácsba. Ennek ellenére az új szakszervezetek politikai jelentősége messze meghaladta szervezeti erejüket. Megalakulásuk ténye jelezte a szociális feszültségek növekedését a pártállami elit számára és hozzájárult a demokratikus átmenet-höz. A Liga pedig részese volt az új demokratikus berendezkedést kialakító tárgyalássorozatnak. Az ellenzéki pártokhoz fűződő kapcsolataik jelezték, hogy meghatározó szavuk lehet a demokratikus átmenet utáni intézményépítés során. Az új szervezetek gyenge szervezeti ereje miatt azonban sem a még uralmon levő kormányzati erők, sem szerveződő politikai szövetségeik nem kényszerültek arra, hogy számításba vegyék a demokratizáláson túlmutató, sajátos, a munkavállalók közvetlen érdekeivel kapcsolatos vagy a munkaügyi kapcsolatok átalakításához fűződő követeléseiket (Tóth, 2000.).

A SZOT reformja és felbomlása

Az MSZMP reformtervezetei, a pártállam felgyorsuló szétesése, az első szakmai alapon szerveződő független szakszervezetek fellépései elkerülhetetlenül napirendre tűzték a SZOT demokratizálását. A szerepkeresés kulcsszavai az MSZMP-tól való

függetlenedés, az érdekvédelem, az alulról való meghatározottság, a szolgáltató szakszervezet, a szakértői apparátusok voltak (lásd Paszternák, 1988.; Veres, 1989.). A reformvita középpontjába 1988 elején a centralizált és merev ágazati struktúra demokratizálása került. Ennek résztvevői keresték, hogy miként lehet olyan érdekvédelmi-érdekegyeztetési rendszert kialakítani, amelyben minden szakszervezeti tag, minden munkavállalói csoport a maga bonyolult érdekviszonyaival megjelenhet, és amely így alkalmas az eltérő érdekű csoportok érdekeinek ütköztetésére és képviselésére (Kósáné, 1987.). A vitában egy három elemű koncepció alakult ki: (1) az „egy munkahely egy szakszervezet” elvének fenntartása mellett, (2) az egységes munkahelyi szervezetek szociológiai értelemben vett valóságos érdekeik szerint, alágazati-szakmai-foglalkoztatási érdekek mentén szerveződhetnek szabadon szakszervezeti szövetségekbe, (3) amelyeket a szövetségévé átalakuló SZOT fog össze (Sali, 1988.; Siklós, 1988.; Szabó, 1988.).⁶ Az érlelődő reformok elindítására azonban csak az 1988. májusi pártértekezlet után, Gáspár Sándor bukása nyomán nyílt lehetőség. Gáspár távozásával napirendre került az ágazati szakszervezetek élén álló konzervatív, előregedett vezetőség leváltása is. Így a SZOT reformját a szakszervezeti tisztségviselőknek az a második vonala vezényelte le, amely a rendszerváltás pillanatában került igazi hatalmi helyzetbe. A SZOT reformista tisztségviselői egyrészt maguk is 1988/89 drámai változásainak hatása alatt álltak, másrészt lehetőséget láttak saját reformelképzeléseik megvalósítására. Sokan úgy élték meg a változásokat, hogy a pártkontroll megszűnése végre lehetőséget nyújt az igazi érdekvédelmi munkára. A kádárizmus évtizedei alatt bekövetkezett decentralizálódás, az érdekképviselő reformját a szociológiai értelemben megfogható érdekek képviselője mentén kereső javaslatok, a független szakszervezetek decentralizált működési modellje, valamint a SZOT központi apparátusának és a párt tekintélyének napról napra nyilvánvalóbb összeomlása előrevetítette, hogy a belső reform eredménye a SZOT felbomlása lesz. Ráadásul a második-harmadik számú vezetők előtt egyszerre nyílt meg a lehetősége annak, hogy egyfelől a vezetése alatt álló szervezeti egység önálló szakszervezetté alakításával első számú vezető legyen, másfelől a szervezeti függetlenedéssel bizonyítsa szakítását a terhessé váló pártállami múlttal. 1988 júniusától sorra alakultak át szövetségekké és/vagy bomlottak fel kisebb szakmai-alágazati szakszervezetekké a nagy ágazati szakszervezetek. És a bomlás nem állt meg ágazati-szakmai szinten. Számos munkahelyi szakszervezet lépett ki a korábbi ágazati-szakmai keretből, s közvetlenül a SZOT-hoz csatlakozott, vagy éppen kivált belőle. A rendszerváltás előrehaladtával a centripetális folyamat egyre jobban felgyorsult és a SZOT négy konföderációra esett szét. A négy utódkonföderáció közül a legna-

gyobb, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége (MSZOSZ) fő tagszakszervezetei a SZOT iparban és a szolgáltató szektorban működő ágazati szakszervezetei voltak. Az MSZOSZ örökölte a SZOT vagyonának legnagyobb részét, első számú vezetője pedig a SZOT korábbi főtitkára lett (Ladó, 1994.). Az Autonóm Szakszervezetek Szövetségét (ASZSZ) a Vegyipari Dolgozók Szakszervezete néhány kisebb, de kulcsfontosságú közüzemi vállalat szakszervezetével együtt hozta létre (Tóth, 1996.). A Szakszervezetek Együttműködési Fórumát (SZE) a köztisztviselők és közalkalmazottakat képviselő ágazati szakszervezetek alapították. Az Értelmiségi Szakszervezetek Szövetségébe (ÉSZT) az akadémiai kutatóintézetek és felsőfokú oktatási intézmények szakszervezetei álltak össze.

A szervezeti decentralizálódással párhuzamosan e szervezetek új, demokratikus működési alapelvek szerint alakították át döntéshozatali mechanizmusukat. Sok tekintetben a TDDSZ alapítói által kidolgozott elveket követve olyan, a civil társadalmi szervezetekre emlékeztető alapszabályok születtek, amelyek a konszenzusos döntéshozatal és az önkéntes normakövetés kikötésével a lehető legteljesebb mértékben igyekeztek biztosítani az alsóbb szintű szervezeti egységek cselekvési szabadságát.

Miközben a SZOT építménye recsegett-ropogott, munkahelyi szervezetei stabilitást élveztek 1988/89 fordulóján. Elvértve fordult elő új, rivális szakszervezet megalakulása és még nem indult meg a gazdaság drámai átalakulása, ami maga után vonja majd megannyi munkahelyi szervezet megszűnését és a tagok tömeges elvesztését. A négymillió tagot számláló SZOT továbbra is az ország egyetlen tömegszakszervezete maradt, s a több-ezres fizetett apparátus biztosította a szervezet működését.

A SZOT egyre hangosabban lépett fel a piacositás következményeinek szociálpolitikai „ellentételezésért” és egy fogyasztásbővítő kormányprogram érdekében. A reformok és a stratégiaváltás ellenére bizalmi indexe rohamosan zuhant (Bruszt-Simon, 1990.), ami azt valószínűsítette, hogy a pártállam felbomlása után átrendeződhet a szakszervezetek közötti erőviszony.

A pártállam gyorsuló szétesésével párhuzamosan a SZOT-nak az MSZMP-hez fűződő kapcsolatai lazultak. A SZOT a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain már mint független szervezet kívánt részt venni. Az EKA azonban a SZOT-nak az MSZMP-től független szereplőként való elismerésétől ódzkodott. Attól tartott ugyanis, hogy a háttérben a SZOT és az MSZMP azon törekvése állhat, hogy a tárgyalásokat megbénítsák. És valóban: létezett összejárás az MSZMP és a SZOT között a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain előkészítő szakaszában. A tárgyalások megindulásával párhuzamosan azonban egyre távolodott az MSZMP és az önállósodás útját kereső SZOT (Tóth, 2000.). A távolodás véglegessé 1989 szeptemberében vált, amikor Nagy

Sándor, a SZOT első számú vezetője, kilépett az MSZMP KB-ból. A SZOT utódszervezeteinek mindegyike független szakszervezetnek minősítette magát

Az MSZMP-tól való távolodás ellenére a Németh-kormány kizárólagosan a SZOT-ot fogadta el tárgyalópartnernek a munka világát érintő kérdésekben. A kormány – mint említettem – a SZOT-ot hívta meg a frissen felállított Országos Érdekegyeztetési Tanácsba, hogy képviselje a munkavállalókat. Emellett folytatódott a kormány és a SZOT különtárgyalásainak gyakorlata is. A fogyasztás növekedését szorgalmazó SZOT politikája és a szigorú fiskális politikára kényszerülő kormány között egyre nőtt a szakadék, bár kenyértörésre nem került sor. A kormány ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy a szakszervezetekkel való tárgyalások körét a munka világát konkrétan érintő ügyekre és a szociális kérdésekre kívánja korlátozni (Népszabadság, 1988. VI. 29.).

Összefoglalás: a versengő és az üzleti típusú szakszervezetek párhuzamos formálódása

A rendszerváltás során nem robbantak ki országos megmozdulások, spontán sztrájkok a munkavállalók problémáinak megoldására. Munkásmozgalom hiányában párhuzamosan alakultak meg az új, demokratikus szakszervezetek és demokratizálódtak a pártállami szakszervezetek. Valenzuela tipológiája alapján, az újonnan alakuló ellenzéki szakszervezetek a versengő szakszervezeti modellbe sorolhatóak. A formálódó szakszervezetek vezető csoportjai részét alkották a kialakuló demokratikus koalíciónak. Ugyanakkor eltérő törésvonalak mentén kötődtek a frissen alakult politikai pártokhoz. Mint a demokráciáért küzdő blokk részei, az új szakszervezetek országos politikai szereplőkké váltak. Nem tudtak azonban a munkahelyen tömegbázist kiépíteni. Politikai befolyásuk révén elegendő erejük volt politikai végcéljuk, a rendszerváltás elérésére, ám gyenge szervezeti erejük miatt nem tudták elérni azon a gazdasági és intézményi követeléseik megvalósítását, amelyek nem szerepeltek a politikai pártok céljai között. A SZOT az üzleti szakszervezeti modell felé való fejlődés irányába indult el. 1988 és 1989 között elszakadtak az MSZMP-hez fűződő szálak. Ugyanakkor sem a SZOT, sem pedig egyetlen utódszervezete nem tudott érdemleges kapcsolatot kiépíteni az újonnan megalakult pártokkal. Így politikai szövetséges híján befolyásuk a pártrendszer működésére rohamosan csökkent, és az 1990-es választások után lényegében kiszorultak a politikai rendszerből. Az érdekvédelem területén a SZOT és négy utódszervezete megőrizte domináns szerepét: a szervezett munkavállalók 90-95%-a hozzájuk tartozott, és a munkahelyek hasonlóan nagy részében egyedül álltak

kollektív szerződéses kapcsolatban a munkáltatókkal. Érdekvédelmi stratégiájukban a hangsúlyt arra helyezték, hogy megvalósítsák a munkavállalók igazi érdekvédelmét, és növeljék a kollektív szerződések szabályozó erejét.

Kéttípusú pluralizmus alakult ki a szakszervezeti konföderációk között. Egyrészt rivalizáló pluralizmus mind országos, mind munkahelyi szinten az új és a reformszakszervezetek között. Országos szinten 1989–90-ben világos különbség volt az új és a reformszervezetek között a múlthoz való viszonyukban, a változáshoz való attitűdjeikben és a politikai pártokhoz való viszonyukban. Munkahelyi szinten az új szakszervezetek ellenszakszervezetekként alakultak meg a régi szakszervezetekkel szemben. Másrészt rivalizáló pluralizmus alakult ki az új szakszervezetek között is, amelyet felerősített eltérő politikai kötődésük. Egymást kiegészítő pluralizmus bontakozott ki a SZOT négy utódkonföderációja között is. Országos szinten összekötötte őket hasonló viszonyuk a múlthoz. Szervezeteik ágazati-szakmai és munkahelyi szakszervezetek újracsoportosulása alapján jöttek létre és így elkerülték, hogy munkahelyi szervezeteik érdekellentétei mérgezzék az egymás közötti viszonyt országos szinten.

II. FEJLŐDÉS A KONTINENTÁLIS MODELL IRÁNYÁBA (1990–1994)

Az 1990-es szabad választások eredményeképpen hatalomra került MDF vezette kormányra hárult a munkaügyi kapcsolatok jogi szabályozásának újraalkotása és intézményrendszerének kialakítása. A kormány az európai kontinentális gyakorlathoz igazodó intézménystruktúrát képzelt el. Létrehívta a háromoldalú *Érdekegyeztető Tanácsot* (ÉT), melybe meghívást kapott az összes, magát országos szervezetnek valló munkáltatói és munkavállalói szervezet. Abban, hogy sor került az országos szintű háromoldalú szociális párbeszéd felújítására, a szakszervezetek bevonására bizonyos döntésekbe, szerepet játszott több fontos nemzetközi szervezet, amely a kontinentális európai hagyományra jellemző neokorporatív stílusú intézmény felállítása érdekében lobbizott. Az ÉT jelentősége megnőtt az 1990 őszen váratlanul kirobbant taxisblokádnak nyomán, amelynek kompromisszumos megoldására ülésén került sor. Az ÉT presztízs-növekedése lehetővé tette, hogy a kormány és a szociális partnerek közötti legfontosabb egyeztető fórummá nője ki magát, ahol a szociális kérdéseket érintő gazdaságpolitikai döntéseket egyeztetik. A kormány a Munka Törvénykönyve újraalkotása során is a német munkaügyi kapcsolatok intézményrendszerének átültetését tűzte ki célul: a kollektív szerződés kötésének szintjét a szakmai-ágazati szintre kívánta emelni. A munkahelyi

kollektív szerződés szerepét pedig a felállítandó üzemi tanácsok által kötendő munkahelyi megállapodás vette volna át. A szakszervezetek állást foglaltak az ellen, hogy a munkahelyi szintű szakszervezetek kollektív szerződéskötési joga megszűnjön, attól féltve, hogy ez munkahelyi szervezeteik összeomlását eredményezné. A Munkaügyi Minisztérium által kidolgozott második tervezet, figyelembe véve a szakszervezetek ellenvetéseit, visszaállította a munkahelyi kollektív szerződés intézményét, de továbbra is a felállítandó üzemi tanácsokra testálta a participációs jogok ellátását. A munkahelyi szintű szakszervezeti jogok gyakorlása és a kollektív szerződéskötés problémája jelentette azt a terepet, ahol a törvényelőkészítők rendet kívántak tenni az egymással vitatkozó szakszervezetek között. A továbbiakban a szakszervezetek energiáját is túlnyomórészt az kötötte le, hogyan találjanak olyan kompromisszumos megoldást, amely mind az új, mind a reformszakszervezetek érdekeit figyelembe veszi. A munkaadói szervezetek amelletttették le a voksukat, hogy a szakszervezetek a munkavállalók nevében csak a lehető legszigorúbban megállapított feltételek teljesítése után léphessenek fel. Az ÉT-ben kötött kompromisszumok nyomán megszületett új Munka Törvénykönyve (1992. évi XXII. törvény, továbbiakban: MT) újrarajzolta a szakszervezetek jogi helyzetét. A törvény a szakszervezetet elsősorban tagjai érdekképviselői szervezetének tekintette. Ennek megfelelően a törvény – a munkavállalók közösségét megillető részvételi jogok gyakorlására – létrehozta az üzemi tanács intézményét. Mivel a szakszervezet csak tagjai képviselőire jogosult, a törvény csak szigorú feltételek teljesítése esetében volt hajlandó elismerni a munkavállalók képviselőjének. Ezért egy szakszervezet csak akkor jogosult a munkáltatóval a kollektív szerződést megkötni, ha jelöltjei az üzemitanács-választásokon a leadott szavazatok több mint felét megszerzi. Abban az esetben, ha a munkáltatónál egynél több szakszervezet működik, akkor – itt nem részletezhető eljárásrend után – az a szakszervezet kötheti meg egyedül a szerződést, amely a szavazatok több mint 65%-át megszerzi. Végül a törvény a megváltozott szakszervezetképpel összhangban kizárta, hogy a szakszervezet közvetítőként vegyen részt az egyéni problémák elintézésében. Eszerint munkáltató és munkavállaló közötti jogvitában egymás közötti egyeztetésnek, illetve egyezség hiányában bírósági eljárásnak van helye. Emellett kettévált a versenyszféra és a közszféra jogi szabályozása és külön törvények születettek a közalkalmazottak (1992. évi XXXIII. törvény) és a köztisztviselők (1992. évi XXIII. törvény) munkaviszonyának szabályozásáról, és a két közalkalmazotti munkavállalói csoport számára bértartifarendszert állítottak fel. Párhuzamosan külön-külön országos háromoldalú érdekegyeztető fórumot állítottak fel a közalkalmazotti és köztisztviselői kar bér és munkaviszonyá-

val kapcsolatos kérdések tárgyalására. (A törvényi szabályozásnak a munkaügyi kapcsolatokra tett ellentmondásos hatását a következő fejezetben tárgyaljuk.) A rendszerváltás után a figyelem arra irányult, hogy a kormányzati intézkedések és a jogszabályalkotás miként hat a szakszervezetek egymás közötti viszonyára. Ez annál is inkább így volt, mert 1991-re kiéleződtek a szakszervezetek közötti érdekellentétek a szakszervezeti vagyon felosztása kapcsán kibontakozó vitában. Ugyanis az új szakszervezetek azt tartották, hogy a reformszakszervezetek továbbélésének oka a vagyon összetartó ereje és a múltból örökölt kényszertagság. Ezért az új szakszervezetek azt követelték, hogy a történelmi esélyegyenlőtlenség kiegyenlítésével „fejezzék be” a rendszerváltást. Szakszervezetközi egyezség hiányában a Liga és a Munkástanácsok a velük szövetséges politikai pártokhoz fordulták, hogy a törvényhozás beavatkozása kényszerítse ki a SZOT vagyonának felosztását. A parlament polgári pártjai, egy esetleges baloldali visszarendeződéstől tartva, egyhangúlag megszavaztak két törvényt, amelyeknek a célja az volt, hogy „megtörje” a régi szakszervezetek finansiális és tagsági bázisát. Ugyanakkor az új szakszervezetek a szakszervezeti megújulás érdekében folytatott lobbiaikciójukat nem kapcsolták össze tagságuk és a munkavállalók mozgósításával. Eközben az MSZOSZ érdekvédelmi stratégiájának középpontjába a rendszerváltás terheinek enyhítését helyezte. Ennek érdekében olyan követelés-csomagot fogalmazott meg, amely anticiklikus, fogyasztásélénkítő kormányzati politikát és a gazdasági átalakulás negatív következményeinek szociális ellentételezését követelte. A követelés-csomag elfogadása érdekében 1991 júliusában országos sztrájkakciót hirdetett. A sztrájkra való felhívás egybeesett a szakszervezetekről szóló törvények parlamenti vitájával és az MSZOSZ azzal vádolta a kormányt, hogy valódi célja az igazi érdekvédelem szétzúzása. Ugyanakkor az MSZOSZ vezetői nyilatkozataikban hangsúlyozták, hogy megegyezést keresnek a társadalmi feszültségek kirobbanásának elkerülése érdekében. A kormányzat, félreértve az MSZOSZ politikáját, amely ügyesen kombinálta a fenyegetést és a kompromisszum keresést, egyezséget kötött az MSZOSZ-szal a szociális ellentételezésekről. Ezután a kormány nem tett lépéseket a vagyonszámlálásra vonatkozó törvény végrehajtását megtagadó MSZOSZ-szakszervezetekkel szemben. Az új szakszervezetek hiába tiltakoztak a törvény végre nem hajtása miatt, szavuk elveszett követelései társadalmi támogatottságának hiánya miatt. Végül, hosszas huzavona után a szakszervezetek 1992 szeptemberében egyezséget értek el a SZOT-vagyon felosztásáról. Az új szakszervezetek azonban már elvesztették lendületüket, és a vagyonkérdés rendezése már nem játszott szerepet a szakszervezetek közötti erőviszony alakulásában.

Az 1991-es krízisből az MSZOSZ mint a szakszervezetek „vezető ereje” került ki. Erősítette az MSZOSZ és az egész reformszakszervezeti blokk legitimitását, hogy a szakszervezeti tagdíjlevonás megújítása érdekében szervezett kampány során a reformszakszervezetek tagságának többsége megújította tagsági viszonyát (Ladó, 1994: 31.). Az MSZOSZ stratégiájának középpontjában – az egyre erősödő kormányzati restriktív és költségcsökkentő intézkedésekkel szemben – a jóléti állam védelme állt. Stratégiája a társadalom helyeslésével találkozott, amit jelzett, hogy az 1993. évi tb- és egészségügyi önkormányzati választásokon a szavazatok több mint 50%-át szerezte meg. Az 1993-ban megtartott üzemtanács-választások megmutatták, hogy a reformszakszervezetek képviselik a munkavállalók túlnyomó többségét, míg az új szakszervezetek gyengesége nyilvánvaló lett (Somorai, 1994.).

A szakszervezeti küzdelmek lezárulásával közeledés indult meg a reformblokk szakszervezetei között. 1993-ban MSZOSZ és a SZEF együttműködési szerződést kötött egymással országos és helyi érdekvédelmi tevékenységük összehangolására. Hasonló egyezség született a SZEF és az ÉSZT között.

1991 eseményei nyomán átrajzolódott a pártok és a szakszervezetek kapcsolata. Az egyik oldalon a Liga kapcsolatai az SZDSZ-szel és a MOSZ-é az MDF-fel lényegében megszűntek. A két szakszervezet túl kicsinek bizonyult ahhoz, hogy értékes legyen korábbi szövetségeseik számára. Mindkét párt gazdaságpolitikai elképzelései eltávolodtak a szakszervezetek által támogatható programtól. Ezzel párhuzamosan mindkét pártban meggyengültek azok a csoportok, amelyek korábban támogatták a munkásmozgalom újrászerveződését. A Liga eltávolodva az SZDSZ-től, minden politikai párttól független pozíciót alakított ki, és tagjai közvetlen érdekvédelmére helyezte a hangsúlyt. A MOSZ, számot vetve korábbi fő célkitűzése kudarcával, keresztényszociális szakszervezetté nyilvánította magát. Ellenében a politikai rendszerből kiszoruló új szakszervezetekkel, az MSZOSZ felújította együttműködését az MSZP-vel, amely párt elfoglalta a politikai palettán a baloldal helyét és egyedül szavazott a reformszakszervezeteket sújtó törvények ellen. Az 1994-es választásokra szövetséget kötött a két szervezet, és az MSZOSZ vezető tisztségviselői az MSZP listáján indultak a választásokon. Bár a szövetségkötésre nem került sor a SZEF és az MSZP között, de a SZEF-hez tartozó közalkalmazotti szakszervezetek néhány vezető tisztségviselője is indult az MSZP színeiben az 1994-es választásokon.

Az 1991-es év folyamán tovább erősödött az ÉT szerepe, amely az érdekegyeztetés és az érdekütközés fő terepévé vált. Az ÉT fóruma lett a kormányzat, valamint a munkáltatói és a szakszervezeti szövetségek közötti, a költségvetést érintő alkuknak (Hérthy, 1994.). Az ÉT rendszeresen megvitatta a fontos

gazdasági törvényeket, beleértve az éves költségvetést, az adó-törvényeket, a szociális szférát és a munkaerőpiacot érintő jogszabályokat. Emellett az ÉT meghatározó szerepre tett szert a bérszabályozásban (a minimálbér megállapítása és az évenkénti bértárgyalásokra vonatkozó ajánlások kiadása révén). Kezdték megalakulni az ÉT mintájára felállított háromoldalú testületek, amelyek a különböző munkaerő-politikai, szociálpolitikai és gazdaságpolitikai területet ellenőrizték. A tripartit minta országos szintről továbbterjedt regionális-lokális szintre: a helyi foglalkoztatási problémák kezelésére is háromoldalú testületet állítottak fel.

Összefoglalás: fejlődés a kontinentális modell irányába

A demokratikus átmenet befejeződése, a politikai konszolidáció és a gazdasági válság megbénította a munkavállalói önszerveződést és stabilizálta az örökölt erőgyensúlyt a szakszervezetek között. Az új szakszervezeteknek a kormány gazdaságpolitikáját támogató politikai vonala tovább blokkolta mobilizációs kapacitásukat. Szervezeti gyengeségük akkor lett világossá, amikor képtelenek bizonyultak ellensúlyozni az MSZOSZ mobilizációs erejét, hogy a politikai befolyásuk révén szerzett szervezeti előnyüket kamatoztatni tudják. Miután a kormány és az MSZOSZ között megszületett az egyezség, szövetségeseikhez fűződő politikai kapcsolataik megszakadtak és ezzel elvesztették egyetlen nyomásgyakorló erejüket. Az 1991-es krízis azt mutatta meg, hogy az új szakszervezetek a politikai pártokhoz fűződő szövetségi kapcsolataikon keresztül csak azokat a követeléseiket tudták elérni, amelyek a pártok céljai közé tartoztak. Cserébe azonban olyan kompromisszumokat kellett tenniük (konkrétan: el kellett fogadniuk a kormánypártok gazdaságpolitikáját) elfogadásában, amelyek elértéktelenítették a politikai síkon elért győzelmüket. Ezzel megszűnt a versengő szakszervezeti modell irányába való továbbfejlődés lehetőség. 1991 után a Liga az üzleti szakszervezeti modell felé siklott el és megpróbált kialakítani egy, a tagjai érdekvédelmére alapozó, pártpolitikamentes szakszervezeti stratégiát. A MOSZ egy új politikai mezőben próbálta fenntartani a versengő szakszervezeti modellt, de a keresztényszociális program nem bizonyult sikeresnek. A perifériára szorult új szakszervezetek egyike sem jelentett többé komoly kihívást a reformblokk hegemoniájára.

Az MSZOSZ érdekvédelmi politikájában a baloldali, „reformista-szociáldemokrata” stílusú gazdaságpolitikáért való fellépés kapott fő szerepet. Az MSZP-vel kötött szövetsége tovább erősítette a politikához való visszafordulását. Stratégiaváltása azt eredményezte, hogy feladta a rendszerváltás során felvállalt üzleti modellt és fejlődése a szociáldemokrata stílusú szakszer-

vezeti modell irányába indult el. Azt, hogy a magyar munkaügyi kapcsolatok egész rendszerének további fejlődése a szociáldemokrata stílusú munkaügyi kapcsolatok irányába mozduljon el, támogatta, hogy a reformblokk szakszervezeteit összekötötte a közös múlt és informális kapcsolatok hálója és így közöttük nem rivális pluralizmus alakult ki. Sőt, az MSZOSZ, a SZEF és az ÉSZT közötti együttműködési szerződések láncolata szorosabb kooperáció lehetőségét vetítette előre. Egyedül az ASZSZ lógott ki a sorból, amely többször kritizálta az MSZOSZ és az MSZP összefonódását. Ennek ellenére „remélni lehetett”, hogy az üzleti modellt továbbra is fenntartó ASZSZ nem fogja megzavarni a szociáldemokrata irányú fejlődést.

Miközben a szakszervezetek belső fejlődése szociáldemokrata irányba mozdult el, az intézményépítés és jogalkotás területén ellentmondásos fejlődés következett be. Az országos érdekegyeztetés kiépülése megteremtette a kontinentális európai mintához hasonlatos intézményrendszer kereteit. Ugyanakkor a Munka Törvénykönyve újraalkotása hátrányosan érintette a szakszervezetek jogállását.

Az 1994-es választásokat az MSZP nyerte meg. A választási programjában a párt a tripartit intézményrendszer megkoronázásaként átfogó *Társadalmi-Gazdasági Megállapodás* (TGM) megkötését tűzte ki célul. Az MSZP emellett ígéretet tett a Munka Törvénykönyvének a szakszervezetek és az üzemi tanácsok szempontjából kedvező módosítására. Megnyílt a lehetőség annak, hogy az MSZP és a vele szövetséges MSZOSZ, a reformblokk szakszervezeteivel együttműködve, a munkaügyi kapcsolatok kontinentális modelljének szociáldemokrata variánsát építse ki.

III. A SZOCIÁLDEMOKRATA MODELL IRÁNYÁBA VALÓ FEJLŐDÉS MEGTÖRÉSE (1995–1998)

Nem sokkal a választások után súlyos válságba került a munkaügyi kapcsolatoknak a szociáldemokrata modell irányába való fejlődése. A TGM-tárgyalások 1994 decemberében zsákutcába jutottak, súlyosan megterhelve a kormány és a szakszervezetek viszonyát. 1995. februárjában az ÉT-ben a felek nem tudtak egyezsége jutni az 1995. évre szóló bérajánlásokról, ami tovább rontotta a kormány és a szakszervezetek kapcsolatát. Végül, 1995 márciusában a kormány a több szociális támogatás azonnali megvonását és a reálbérek 12%-os csökkentését előirányzó Bokros-csomagot az ÉT-ben való előzetes konzultáció nélkül hirdette meg. A kormány nem is kívánt tárgyalni a szociális partnerekkel és az ÉT működése gyakorlatilag megszűnt. A kormány puccszerű politikája különösen az MSZOSZ-t érintette „kellemetlenül”, amely egy más típusú gazdaságpolitika

reményében kötött szövetséget az MSZP-vel. Az MSZOSZ alternatív gazdasági programot terjesztett elő, de a pénzügyminiszter az ÉT rendkívüli ülésén tárgyalásra sem méltatta csomagtervét. 1995 őszén azonban s jelentős közszolgáltató vállalatoknál sztrájkhullám robbant ki a kormány által elrendelt béremelési plafon „áttörése” érdekében. A párhuzamosan megtartott közalkalmazotti demonstrációk szintén jelezték a társadalmi elégedetlenség növekedését. A sztrájkokat és demonstrációkat szervező szakszervezetek túlnyomórészt az ASZSZ-hez és a SZEF-hez tartoztak, miközben az MSZOSZ továbbra is tárgyalásos úton próbált szót érteni a kormánnyal. A sztrájk- és tiltakozáshullám végül arra kényszerítette a kormányt, hogy engedjen a szakszervezetek nyomásának és a politikai helyzet normalizálása érdekében felújítsa a szociális párbeszédet az ÉT-ben.

1991-ben még az MSZOSZ vezette a kormányzati szigorral szembeni ellenállást a versenyszféra szakszervezeteire támaszkodva. 1995-ben az MSZOSZ nem nyúlt vissza az előző kormánnyal szemben folytatott mobilizációs stratégiájához. Ebben szerepet játszottak a gazdaság nehéz állapotát elfogadó realpolitikai, és a kormányzó szocialista párt uralmon maradásához fűződő aktuálpolitikai megfontolások is. Ugyanakkor a tiltakozó megmozdulások eltérő dinamikája jelezte, hogy 1991 és 1995 között megváltozott a szakszervezetek erőviszonya a reformblokkon belül. Ennek hátterében az állt, hogy a versenyszféra gyökeres átalakulása, az üzembeszárások, a létszámleépítések és a menedzsment stratégiaváltása miatt az MSZOSZ tagjainak száma félmillióra csökkent. Vele szemben a SZEF, az ÉSZT és az ASZSZ képes volt tagsága jelentős részét megtartani. Az ASZSZ 224 000 tagról adott számot 1996-ban (Borsik-Főcze, 1996.), a SZEF-nek 380 000 tagja volt 1995-ben (Girndt, 1996.), míg az ÉSZT-nek 120 000.⁷ Nemcsak a tagság nagysága vált kiegyensúlyozottabbá a konföderációk között, de a kollektív szerződések száma is mutatta az erőeltolódást a versenyszféra és a közüzemi vállalatok között. Az MSZOSZ saját becslése szerint 1995-ben a munkavállalók 23-25%-át védte munkahelyi kollektív szerződés a versenyszférában (Népszabadság, 1996. III. 25.). Ezzel szemben a közüzemi vállalatok 60-70%-ánál volt található kollektív szerződés. Hasonló képet mutat a kilencvenes években a sztrájkok és sztrájkfenyegetések statisztikája is. Míg a közüzemi vállalatok alkalmazottjai több esetben sikeresen sztrájkoltak, addig a versenyszféra vállalatainál dolgozóknak csupán kétségbeesett tiltakozásokra futotta.

Nyilvánvalóvá vált az újraalkotott Munka Törvénykönyvének ellentmondásos hatása a versenyszférában. A törvényi szabályozás megerősítette a már meglevő szakszervezeteket és megállította a szakszervezetek további elaprózódását. Ugyanakkor az üzemi tanács és a szakszervezet közötti munkamegosztás lehetővé tette a menedzsmentnek, hogy kijátssza egymással a két

szervezetet és szükség esetén a könnyebben kezelhető szervezet felhatalmazásával marginalizálja a másikat. Emellett a törvény által megállapított magas küszöbértékek gyakorlatilag ellehetetlenítették új szakszervezetek megerősödését olyan munkahelyeken, ahol „eredetileg” nem voltak szakszervezetek, újabb lehetőséget jelentett a szakszervezet-ellenes politikát választó menedzsereknek. A SZEF esetében a közalkalmazotti törvény centralizálta a bértárgyalásokat, ami segítette a közalkalmazotti szakszervezetek magukra találását és konszolidálta szervezeti struktúrájukat. A fenti változások következményeképpen jelentősen csökkent az MSZOSZ képessége országos tiltakozó akció szervezésére, míg a közalkalmazotti szféra és a közszolgáltató vállalatok szakszervezeteinek lehetőségeit nem „érintette”.

1995 forró ősze után az ÉT ülésein újra konszenzusereső, szociális ellentételezésekkel súlyozó gyakorlat fojlatódott. A korábbi gyakorlathoz való visszatérést elősegítette, hogy a Bokros-csomag eredményeképpen megindult a gazdaság fellendülése. Az állami költségvetés felosztása körüli érdekellentétek ugyanakkor rontották az MSZOSZ és a SZEF viszonyát. Emellett a megváltozott erőviszonyok tudatában sem a SZEF, sem az ASZSZ nem volt hajlandó elfogadni az MSZOSZ gyámkodását, ami alkalomról alkalomra „mérgezte” a szakszervezetek egymás közötti viszonyát. A feszültség legnyilvánvalóbb jele az volt, hogy nem újították meg a SZEF és az MSZOSZ között még 1993-ban kötött együttműködési megállapodást. A szakszervezetek közötti ellentétek egyelőre nem játszottak fontos szerepet, mert az MSZP a szakszervezetekkel való együttműködésre törekedett, hogy fenntartsa a szociális békét. Ugyanakkor a reformblokkon belüli törések előrevetítették, hogy egy újabb politikai fordulat esetén a szakszervezetek nem lesznek képesek „akcióegységbe tömörülni”.

Az MSZP a szakszervezeti elitek együttműködésének biztosítása érdekében további lépéseket tett a háromoldalú testületek súlyának növelésére. Emellett támogatta a reformblokk szakszervezeteinek az ÉT munkavállalói oldalának átalakítására irányuló törekvéseit. Hosszas előkészítés és belső viták után az MSZOSZ, a SZEF, az ASZSZ és az ÉSZT megegyezett egy súlyozott szavazási rendszerben, amely a korábbi konszenzusos döntési mechanizmus helyett az MSZOSZ-nek 8 szavazatot, a SZEF-nek 6 szavazatot, az ASZSZ-nek 4 szavazatot, a Ligának és az ÉSZT-nek 2-2 szavazatot, és végül a MOSZ-nak 1 szavazatot jelentett volna. A négy szakszervezet közös javaslata azt is kimondta, hogy csak azok a konföderációk maradhatnak az ÉT tagjai, amelyek az 1998-as üzemitanács-választásokon a leadott szavazatok legalább 10%-át elérik. A Liga és a MOSZ végül kénytelen volt elfogadni a másik négy konföderáció által készített tervezetet, ugyanis a kormány és az ÉT munkáltatói oldala

is kinyilvánította, hogy akkor is elismeri a munkavállalói oldalt, ha a két szervezet kivonul az ET-ből. Miközben folytatódott az érdekegyeztetés expanziója, nem történt lényeges változás sem a szakszervezetek, sem az üzemi tanácsok jogosítványainak szabályozásában, ami újraformálta volna a szakszervezetek jogállását és korrigálta volna az 1992-es Munka Törvénykönyvének a szakszervezetekre kedvezőtlen szabályozását. Úgyszintén nem történtek lépések az ágazati és szakmai szerződések intézményesülésének elősegítésére.

Összefoglalás: a szociáldemokrata modell irányába való fejlődés megtörése

Minden jel arra utalt, hogy az MSZP hatalomra kerülése után lehetőség nyílik a szociáldemokrata modell megvalósítására a domináns kormányzó párt és a vele szövetséges MSZOSZ közös programja alapján. Az MSZOSZ, a SZEF és az ÉSZT között frissen megkötött hosszú távú együttműködési megállapodások láncolata lehetőséget nyitott egy szociáldemokrata stílusú szakszervezeti modell kiépítésére. Az ASZSZ és a Liga depolitizált, munkahelyi érdekvédelemre koncentrááló stratégiája lehetővé tette, hogy ez a két konföderáció is csatlakozzon az együttműködő szakszervezetek koncertjéhez. A MOSZ – eltérő politikai vonala ellenére – szervezeti gyengesége miatt nem jelentett kihívást, a Szolidaritás pedig véglegesen elveszítette minden súlyát azzal, hogy kikerült az ET munkavállalói oldaláról.

Azonban a TGM-tárgyalások kudarca és a Bokros-csomag bevezetése nyomán megbomlott a szakszervezetek közötti együttműködés. Az MSZOSZ óvakodott attól, hogy tagsága mobilizálja a kormánnyal szemben. Tárgyalni kívánt a kormányzat, ám az nem volt hajlandó érdemben tárgyalni a szakszervezetekkel és az ET működése megbénult. Ezzel szemben a jórészt az ASZSZ-hez tartozó közüzemi vállalatok és a SZEF-hez tartozó közalkalmazotti szakszervezetek mozgósították tagságukat, hogy rávegyék a kormányzatot bérpolitikájának megváltoztatására. Az 1995. őszi sztrájk- és tiltakozáshullám részben visszakoziásra kényszerítette a kormányzatot, amely felújította az ET működését. Ugyanakkor a szakszervezeti konföderációk közötti korábbi erőegyensúly megbomlott. Az MSZOSZ politikai kapcsolatai ellenére sem tudta elfogadtatni a kormánnyal a szakszervezetek számára kedvezőbb gazdaságpolitikát. Ezzel párhuzamosan a közüzemi és közalkalmazotti szakszervezetek felismerték saját nyomásgyakorló képességüket.

Az ET működésének helyreállításától az 1998-as választásokig tartó időszakban a tripartit érdekegyeztetési rendszer tovább bővült. Emellett az ET munkavállalói oldalának a reformblokk szakszervezetei által kikényszerített, a kormány által tá-

mogatott átalakítása előrevetítette az új szakszervezetek kiszorulását az országos érdekegyeztetésből. A módosítás egyfelől lehetőséget nyújtott a szociáldemokrata modellbe belesimulni képes reformszakszervezetek vezető szerepének végleges konszolidálására, másfelől kiszorította a versengő modellt potenciálisan megtettesítő új szakszervezeteket. Ugyanakkor a kormányzati ciklus alatt nem történtek lépések annak érdekében, hogy érdemben erősítették a szakszervezeti jogosítványokat.

Az MSZOSZ az 1995-ös válság után az MSZP-vel való együttműködés révén – számos szervezeti célját – elérte. A kormányzati befolyás, a tripartitizmus bővülése biztosította az MSZOSZ domináns szerepét a szakszervezetek között. Ugyanakkor a Horn-kormány társadalom- és gazdaságpolitikája rontotta a szakszervezeti tagok jelentős részének helyzetét. Az MSZOSZ konszenzuserősítő politikája meggyengítette az MSZP-MSZOSZ közötti stratégiai szövetség elfogadottságát. Ezért kedvező szervezeti pozíciója ellenére taglétszáma tovább csökkent.

A SZEF-hez és az ASZSZ-hez tartozó közalkalmazotti és közüzemi szakszervezetek a kormányzati politikával való nyílt szembefordulásukkal, valamint tagságuk mobilizációjával erősítették belső kohéziójukat, ami lehetővé tette a politikától független, üzleti szakszervezetté való alakulásukat. A felmerülő stratégiai és aktuálpolitikai érdekellentétek tovább növelték a feszültséget a három nagy konföderáció között, ami a korábbi együttműködés gyengüléséhez vezetett. Megindult a szociáldemokrata szakszervezeti blokk szétzilálódása.

Az 1995–1998 között a szociáldemokrata irányú fejlődés megtorpant. Az MSZP az országos érdekegyeztetés területén támogatta a szakszervezetek pozíciójának erősítését, ami biztosította a szakszervezeti vezető apparátusok integrálódását egy konszenzusos politikai mechanizmusba. Az egyoldalú intézményépítés következményei elsősorban azt az MSZOSZ-t érintették hátrányosan, amely egyébként a munkaügyi kapcsolatok szociáldemokrata modelljének fő hajtóereje kívánt lenni. Folyamatos gyengülése nyomán a szakszervezetek közötti vezető pozíciója egyre inkább a kormányon levő MSZP-hez fűződő kapcsolataira épült. Ez pedig azt a veszélyt hordozta, hogy az MSZP bukása lehetetlenné teszi a munkaügyi kapcsolatok szociáldemokrata irányú fejlődését is.

IV. A MUNKAÜGYI KAPCSOLATOK RENDSZERÉNEK VÁLSÁGA?

1990 és 1992 között kialakultak a posztoszocialista korszak munkaügyi kapcsolatrendszerének alapintézményei. Országos szinten megszilárdult a tripartit érdekegyeztetés, amely körül további háromoldalú testületek köre alakult ki. A versenyszférá-

ban a munkajogi szabályozás lehetőséget nyitott az ágazati-szakmai szintű kollektív szerződések kötésére, ám ez nem vált meghatározóvá, részben a munkáltatói oldal szervezetlensége, részben a szakszervezetek szervezetségének visszaszorulása miatt. A kollektív alku fő színtere a munkahely maradt, ahol elsősorban a monopól helyzetben levő közüzemi vállalatok szakszervezetei értek el sikereket. A törvény megkettőzte a munkahelyeken a munkavállalók képviselőtét (üzemi tanács és a szakszervezet), bár a szakszervezeteket a munkavállalók nevében való fellépésre csak a magasan megállapított küszöbértékek elérése esetén jogosította fel. A törvény ezzel kedvezett a már a hatályba lépése előtt is működő szervezeteknek és gyakorlatilag ellehetetlenítette új szervezetek megszerveződését és megerősödését. A közalkalmazotti szféra béralkuja pedig – a centralizált bérrendszer bevezetése következményeképpen – elvált a versenyszférájától. Az ellentétes irányú intézményfejlődés meggyengítette a munkaügyi kapcsolatok alakításában addig vezető szerepet játszó, a versenyszférára támaszkodó MSZOSZ-t, és „eltérítette” a különböző szférákban működő szakszervezetek érdekeit.

Az ellentétes folyamatok miatt a kontinentális modell irányába való fejlődés eredményei is annak függvényévé váltak, hogy az 1998-as választásokon győztes pártok folytatják-e az országos érdekegyeztetés intézményét támogató kormányzati politikát, vagy – látva a szakszervezetek gyengeségét és megosztottságát – az egész posztoszocialista intézményrendszer felszámolására törekednek. Az 1998-ban hatalomra került, Fidesz vezette jobboldali kormánykoalíció az utóbbi stratégiát választotta. A jobboldali erők, hasonlóan az Antall-kormányhoz, úgy vélték, hogy a reform-szakszervezetek vezetői érdekszövetségben állnak mind az MSZP, mind az üzleti elit egyes fontos csoportjaival.⁸ Ráadásul immár egyik kormánypártnak sem volt szoros kapcsolata egyik szakszervezettel sem. Így a kormány minden kötöttség nélkül kezdett neki a munkaügyi kapcsolatok posztoszocialista intézményrendszere átalakításának – annak érdekében, hogy marginalizálja a szakszervezeteket.

A kormányzat egyik legelső intézkedése a tb- és egészségügyi alapokat felügyelő háromoldalú testületek feloszlata és az alapok visszaállamosítása volt. Hamarosan megszűnt több hasonló háromoldalú testület is. A kormány szigorúan ragaszkodott az ÉT konzultatív jellegéhez, és szakítva a korábbi kormányok által általában követett gyakorlattal, többé nem volt hajlandó arra, hogy gazdaság- és szociálpolitikai terveiről a szociális partnerekkel tárgyaljon. És nem volt hajlandó az intézkedések szociális ellentételezéséről sem alkudozni. Nem sokkal később – a szakszervezetek tiltakozása ellenére – feloszlatta az ÉT-t és egy új fórumrendszert hívott életre. A *Szociális és Gazdasági Tanácsot* (SZGT) gazdaságpolitikai elképzeléseiről való

tájékoztatásra hívta létre, ahova a munkáltatói szervezetek és a szakszervezetek mellé számos civil társadalmi szervezetet is meghívott. A többoldalú SZGT mellett az *Országos Munkaügyi Tanács* (OMT) maradt meg a háromoldalú országos érdekegyeztetés fórumának, amely feladata a munkaerőpiacot közvetlenül érintő lépések megvitatása lett. Az ÉT funkcióinak merev felosztása a két testület között elvágta a korábbi kormányok alatt folyt alku lehetőségét, amikor is az ÉT tagjai az éves költségvetés, az adótörvények, valamint az éves minimálbér- és bérnövekedés-ajánlás együttes tárgyalásával alkudoztak a következő év kormányzati gazdaságpolitikájáról. A kormány az új testületbe meghívta az összes szakszervezetet, amivel biztosította a Liga és a MOSZ országos szerepét (lásd az ÉT munkavállalói oldalának az 1997-es átrendezéséről írottakat).

A háromoldalú korporatív intézményrendszer átalakításával párhuzamosan a kormány kezdeményezte a Munka Törvénykönyve módosítását, amelynek eredményeként több ponton tovább romlott a szakszervezetek jogi pozíciója. Különösen éles tiltakozást váltott ki az, hogy a módosítás felhatalmazta az üzemi tanácsokat: szakszervezet hiányában a kollektív szerződéssel azonos erejű megállapodást köthetnek a munkáltatóval. A szakszervezetek szerint ez ugyanis újabb lehetőséget adott a munkáltatóknak, hogy az üzemi tanácsokkal együttműködve – amelyek „harci eszközökre” nem támaszkodhattak – szabályozzák a munkavállalás feltételeit. Emellett a kormány kezdeményezte a költségvetési szektorban kialakult centralizált bértárgyalási rendszer felszámolását is. Ennek következtében feloszlatta a költségvetési szféra háromoldalú érdekegyeztető testületét, a KIÉT-et is. A költségvetési szektor bértárgyalási rendszerének decentralizálása viszont azzal fenyegeti a közalkalmazotti szférában működő szakszervezeteket, hogy a versenyszférához hasonló szétzilálódás érheti őket utol – különösen akkor, ha a szakszervezeti legitimitás gyengülése együtt jár egy szakszervezet ellenes politikával. Végül, a kormányzatnak a szakszervezeti követeléseket mereven elutasító politikája súlyos helyzetbe hozta a közüzemi vállalatok szakszervezeteit is. Az 1999/2000-es vasúti bértárgyalások során a kormányzat támogatta a vállalatvezetést a szakszervezetek követeléseinek elutasításában. A kormányzati támogatás birtokában a vállalatvezetés ellenállt a szakszervezetek által meghirdetett sztrájkorozatnak és arra kényszerítette őket, hogy elfogadják a vállalatvezetés diktátumát.

A kormányzat eddigi politikája mindhárom szféra szakszervezeteit negatívan érintette. Bár a szakszervezetek élesen elítélték a kormány munkaügyi politikáját, eddig képtelenek voltak közösen fellépni a kormányzat politikájával szemben.

V. ÖSSZEFOGLALÁS: SZAKSZERVEZETI NYOMÁSGYAKORLÁS ÉS INTÉZMÉNYÉPÍTÉS

A szakszervezetek a hatvanas-hetvenes évek reformjai során beilleszkedtek a kádári „alkudozó” társadalomba. A menedzsment által kontrollált, munkahelyi szintű, decentralizált alkufolyamatokon keresztül a szakszervezetek tevékenysége is elősegítette a tradicionális munkásszolidaritás széttöredezését. Ezzel párhuzamosan kialakult egy alkudozó, individualista, vállalkozói jellegű munkavállalói attitűd: a dolgozók a szakszervezeteket olyan alkalmi eszköznek tartották, amelyet jövedelemmaximalizálásra fel tudtak használni. A demokratikus átmenet jellege sem kedvezett a szakszervezetek alulról történő újraszervezésének. Ehelyett párhuzamosan zajlott a rendszerváltás mellett elkötelezett új szakszervezetek születése és a korábban a transzmissziós szíj szerepet betöltő SZOT reformja. A felemás átmenet következtében megosztott szakszervezeti mozgalom alakult ki. A hat megszilárdult, országos szerepet kivívott konföderáció között több törésvonal mentén alakult ki érdekellentét, ami állandósította a szakszervezetek közötti szembenállást.

A rendszerváltás óta eltelt évtized történetének áttekintése alapján kimutatható, hogy a rendszerváltás során különböző típusú szakszervezetek születtek. A drámai gyorsasággal változó politikai és gazdasági környezetben a szakszervezetek további változásokon mentek keresztül. Ennek során olyan mértékben változott egyes szakszervezetek politikai rendszerhez fűződő kapcsolatainak jellege és gazdaságban betöltött szerepe, hogy karakterük is megváltozott és típust váltottak. A különböző típusú szakszervezetek együttes létezése, illetve a szakszervezetek típusváltásai különböző fejlődési lehetőségeket nyitottak meg és zártak le. A kilencvenes évek első felében lehetőség nyílt arra, hogy szociáldemokrata típusú, az európai kontinentális modellbe illeszkedő modell alakuljon ki. Ma azonban a munkaügyi kapcsolatok fejlődési trendje más irányú.

Az eddigi fejlődést nagyban alakították a gazdasági struktúraváltás jellegzetességei és a politikai rendszer formálódásának sajátosságai. Fontosabb volt azonban az, hogy a kritikus pillanatokban a szakszervezetek nélkülözték azt az erőt és akcióegységet, amelyre annak érdekében lett volna szükségük, hogy egyszerre kényszerítsenek ki számukra kedvező, hosszú távú előnyöket biztosító változásokat a kormányzati gazdaságpolitikában és a kollektív alkurendszer működését támogató jogszabályalkotás és intézményépítés területén. A szakszervezetek gyengeségének okait az alábbi hat, a tanulmány leíró részéből következő, szociológiai tény magyarázza.

Először, szinte mindegyik szakszervezeti konföderáció életében voltak kulcsfontosságú pillanatok, amikor tagjai mozgósításán alapuló nyomásgyakorló képessége révén vagy a vele, szö-

vetséges politikai pártokon keresztül döntő befolyást gyakorolt a politikai rendszerre. Ugyanakkor egyetlen konföderáció esetében sem fordult elő, hogy tagjai mozgósításán alapuló nyomásgyakorló ereje akkor lett volna jelentős, amikor politikai befolyása is az volt. Ennek következtében mindegyik szakszervezeti konföderáció elérte követeléseinek és szervezeti célkitűzéseinek egy részét, ám a szakszervezetek intézményesedését hosszú távon elősegítő változásokat nem tudott kikényszeríteni.

Másodszor, az elmúlt évtizedet a szakszervezetek közötti állandó harc jellemezte. A fő politikai törésvonal a SZOT és utód-szervezetei által alkotott reformblokk és a rendszerváltás során született új, demokratikus szakszervezetek között húzódott. De az egyes blokkokon belül is kialakultak törésvonalak. Az új szakszervezetek között politikai ellentétek feszültek, mivel a demokratikus blokk különböző pártjaihoz kapcsolódtak. A kilencvenes évek közepén pedig a reformblokkon belül alakult ki különbség az MSZP-hez való eltérő viszony miatt. A politikai törésvonalak a munkaügyi kapcsolatokat is érintették. Az új szakszervezetek a SZOT és utódai ellenszervezeteiként alakultak meg, s csak riválsaik kárára erősödhettek meg. Ugyanakkor mindegyik új szakszervezet az összes munkavállaló képviselőjére törekedett és ezért egymás riválisai is voltak. A reformszakszervezetek közötti képviselői határvonalak markánsabbak voltak: bár voltak kisebb átfedések, minden egyes konföderáció a gazdaság egy-egy nagy szektora képviselőjének tekinthette magát, és így a tagokért folyó versenyben nem kerültek egymással közvetlen versengő pozícióba. Ugyanakkor a kilencvenes évek közepétől ellentétek alakultak ki a versenyszféra és a közszféra szakszervezetei között a költségvetési források felosztása miatt. Mivel több törésvonal szabdalta szakszervezeti mozgalmat, ha egy törésvonal mentén keletkezett ellentétek lezárultak is, egy másik törésvonal mentén a korábbi ellentétek újra kiéleződtek, vagy új ellentétek születtek. Ennek következtében az ellentétek folyamatosan újratermelődtek a hat konföderáció között, ami megakadályozta, hogy tartós együttműködés, szövetségi kapcsolat alakuljon ki a szakszervezetek vagy a szakszervezetek egy nagyobb csoportja között egy, a munkaügyi kapcsolatok intézményesítését célul tűző program megvalósítása érdekében. Éppen ellenkezőleg: amikor egy konföderációnak befolyása volt a politikai rendszerre, akkor azt arra (is) igyekezett felhasználni, hogy olyan intézményi változtatásokat mozdítson elő, amelyek helyzeti előnyhöz juttatják a rivális konföderációkkal szemben.

Harmadszor, a munkavállalók passzivitása, a munkavállalói önszerveződés hiánya miatt a szakszervezeti élitek figyelme arra irányult, hogy politikaformálás útján szerezzenek előnyt a rivális szakszervezetekkel szemben. Ezért a parlament beavatkozásától, az érdekegyeztetés alakulásától várták, hogy a rivális

szakszervezete(ke)t kiszorítsák az érdekvédelem színpadáról. Ugyanakkor a szakszervezetek, egy-két kivételtől eltekintve, kevés figyelmet szenteltek a munkahelyi problémák megoldása, a nem szervezett munkavállalók egyre nagyobb tömegeinek szervezésére.

Negyedszer, a politikai befolyásra szert tett szakszervezetek olyan politikai pártokhoz kötődtek, amelyek nagyon hasonló, neokonzeratív gazdaságpolitikát követtek. Így azután, amikor valamelyik szakszervezettel szövetséges politikai párt hatalomra került, akkor elkerülhetetlenül feszültté vált a viszony a párt és a vele szövetséges szakszervezet között, mivel a kormányra került párt nem tartotta be a választási ígéreteit, a szakszervezeti tagok tömegeinek az életszínvonalja pedig romlott. Ugyanakkor mind az MDF, mind az MSZP vezette kormány kész volt támogatni a vele szövetséges szakszervezeteknek azokat a törekvéseit, amelyek szervezeti előnyök szerzésére irányultak a rivális szakszervezetek rovására. Az így szerzett előnyök azonban csak rövid távú haszonnal jártak. Az ellentmondásos kompromisszumok következménye ugyanis az lett, hogy azok a szakszervezetek, amelyek élvezték a kormányzat jóindulatú támogatását, a rivális konföderációkkal szemben súlyos legitimitási válságba kerültek a kormányzat gazdaságpolitikáját elfogadó politikájuk miatt. Így a rivális szakszervezetekkel szemben elért politikai sikereiket nem tudták szervezeti bázisuk megerősítése érdekében kamatoztatni. A pártok és a szakszervezetek közötti ellentmondásos viszonyt tovább erősítette két tényező. Egyrészt a rendszerváltás során kialakult pártok és szakszervezetek formálódása egymástól függetlenül történt. Személyes összefonódások ellenére a szakszervezetek nem játszottak fontos szerepet a velük szövetséges pártok létrehozásában. Inkább az volt a jellemző, hogy a szakszervezeti elitek a velük szövetséges párt egy belső érdekcsoportjához kapcsolódtak és ezért nem volt döntő befolyásuk a párt politikai arculatának alakításában. Még gyengébb volt a szakszervezeti elit befolyása a szövetséges politikai pártra, ha a szakszervezet megszerveződése is a politikai párt segítségével történt. A szakszervezetek gyenge befolyásolási képességét a velük szövetséges pártra tovább gyengítette az – a korábban már leírt paradoxon –, hogy a politikailag befolyásos szakszervezeteknek a tagságuk mozgósításán alapuló nyomásgyakorló képessége azokban az időszakokban volt a csúcson, amikor a velük szövetséges politikai párt ellenzékben volt. Amikor a szövetséges párt hatalomra került, a szakszervezet tagsági bázisa, mozgósítási képessége megroppant. Így a szakszervezetek nem voltak képesek arra, hogy tagságuk mozgósításával a szövetséges politikai pártot korábbi ígéreteinek betartására kényszerítsék.

Ötödször, a szakszervezeteknek nem sikerült megfelelő, mindenki által elfogadott legitimitációt kialakítaniuk. A SZOT utód-

szervezetei négymilliós tagságot, a tagságot mozgatni képes bürokráciát és azt fenntartó vagyont örökölték. Azonban a szervezet reformjának mélységét és utódszervezeteinek legitimitását, demokratikus jellegét, munkahelyi szakszervezeti érdekvédelmi tevékenységét megkérdőjelezték a rendszerváltás során született új szakszervezetek és a hatalomra került pártok. Ugyanakkor a demokratizálódás mellett való kiállásuk miatt az újraszerveződő politikai térben legitimitást élvező új szakszervezetek nem voltak képesek tömegbázist kiépíteni. A munkahelyi önszerveződésre és érdekvédelemre épülő stratégiájuk kudarc miatt nem tudtak legitimitást szerezni egy új érdekvédelmi gyakorlatnak. A szakszervezetek és szerepük legitimitása ellentmondásos megítélésének a következménye az lett, hogy országos és munkahelyi szinten kettévált a szakszervezetekkel kapcsolatos intézményépítés. A többmilliós tagsággal rendelkező reformszakszervezetek bevonása a demokratikus intézményrendszerbe megkerülhetetlen feladatnak tűnt a demokratikus rendszer konszolidációja érdekében. Ezért az Antall-kormány az országos érdekegyeztetés felújítása mellett döntött, ahova meghívást nyertek a kisebb tagsággal bíró, de a rendszerváltó pártok támogatását élvező új szakszervezetek is. A váratlanul kirobbant taxisblokádtól pedig az összes politikai párt azt a következtetést vonta le, hogy a társadalmi párbeszéd fórumának működtetése szükséges ahhoz, hogy hasonló elégedetlenségek kirobbanását el lehessen kerülni. A Horn-kormány – a szakszervezeti vezetőréteg integrálása érdekében – szintén fenntartotta az országos érdekegyeztetés rendszerét. Ugyanakkor az általánosan elfogadott, legitim érdekvédelmi megújulás hiányában megkérdőjeleződött a szakszervezetek szervezeti erejének alapja, a munkahelyi szakszervezetek szerepe és az azt alátámasztó jogi szabályozás. Az 1992-es Munka Törvénykönyve a minimálisra csökkentette a szakszervezetek jogait és megkérdőjelezte, hogy a szakszervezetek legitim módon képviselik-e a munkavállalókat. Ennek következtében az üzemi tanács intézményének megalkotásával megkettőzte a munkavállalók képviselőjét a munkahelyeken, a kollektívszerződés-kötés jogának megszerzését a munkavállalók támogatásának megszerzéséhez kötötte és kizárta a szakszervezeteket a munkaadó és a munkavállaló közötti egyéni jogvitából. A Horn-kormány sem törekedett a jogszabály érdemi felülvizsgálatára. Ennek eredményeképpen (is) a szakszervezetek országos és munkahelyi sorsának alakulása kettévált, mégpedig oly módon, hogy a szakszervezetek szerepe munkahelyi szinten visszaszorult. A szakszervezetek szervezeti bázisának meggyengülése viszont aláásta országos szerepvállalásukat.

Hatodszor, a munkaadói oldal szintén érdekelt volt az országos érdekegyeztetés kiépülésében, mert az befolyást és legitimitációt biztosított a munkáltatói szervezeteknek is. A szakszer-

vezetek szerepét újraszabályozó jogszabály-alkotási folyamatban támogatták a kormányzat törekvéseit a szakszervezetek munkahelyi szerepének korlátozásában. A gyakorlatban a munkáltatók a status quo fenntartása mellett álltak ki, s csak akkor támogatták független szakaszervezet szerveződését, ha az kiállt a menedzsment céljaiért is.⁹

A rendszerváltás után a munkáltatók jórészt sikerrel marginalizálták a szakszervezeteket a munkahelyeken. Az újonnan alakult vállalatoknál pedig jórészt sikerrel ellenálltak az esetleges munkavállalói önszerveződési kísérleteknek. Ágazati szinten is nagyrészt azok a vállalati szövetségek voltak hajlandók kollektív szerződéses kapcsolatba lépni a (jórészt) reformszakaszervezetekkel, amelyeknek a korábbi rezsimből maradandóan voltak személyi és szervezeti kapcsolataik ezekkel a szakszervezetekkel. A többi vállalat viszont kivonta magát a több munkáltatót átfogó szerződések hatálya alól. A munkahelyi szinten szétszabdalt szakszervezetek pedig alkalmatlanoknak bizonyultak a szűk munkahelyi érdeken túlmutató program megfogalmazására. Így a munkahelyi kollektív szerződések szerepét nem tudta átvenni az ágazati kollektív szerződés intézménye, és nem tudott kiépülni a munka világának – a kontinentális európai modellhez hasonló – ágazati szintű kétoldalú szabályozása.

Az elmúlt évtizedben a magyar szakszervezetek elvesztettek két és fél millió tagot, felélték a vagyonuk jelentős részét, meggyengültek az intézményrendszer formálódására döntő hatással bíró politikai pártokhoz fűződő kapcsolataik. Ugyanakkor a jogi szabályozás megnehezítette azt, hogy közvetítő szerepet foglaltanak el a munkavállalók és a munkáltatók között és tagjaik érdekvédelmére alapozzák legitimitásukat. Az üzemi tanács választásának és a kollektív szerződés-kötés jogának szabályozása könnyen kijátszhatóvá tette a szerveződő szakszervezeteket azokon a munkahelyeken, ahol a munkáltató nem nézi jó szemmel a munkavállalók önszerveződését. A megosztott szakszervezetek képtelennek tűntek a közöttük levő ellentétek korlátozására és az összefogásra a közös célok érdekében. Az egymást erősítő negatív folyamatok következtében a szakszervezetek nem tudtak érdemleges ellenállást tanúsítani az 1998-ban hatalomra került Orbán-kormányának a posztszocialista intézményrendszer radikális átalakítására irányuló politikájával szemben. A kormányzat politikája azt valószínűsíti, hogy a következő években tovább csökken a szakszervezetek befolyása a politikai rendszer működésére. A Munka Törvénykönyve tervezett módosítása vélhetően tovább gyengíti a szakszervezetek jogi pozícióit. Az eddigi tapasztalatok pedig azt is valószínűvé teszik, hogy az elvesztett pozíciókat nehéz lesz visszaszerezni még egy, a szakszervezetek számára kedvezőbb kormány idején is.

A politikai és intézményi környezet szakszervezetek számára kedvezőtlen változásaira olyan időszakban kerül sor, amikor

megindult a gazdaság fenntarthatónak tűnő és gyors növekedése. A munkanélküliek száma csökken, a vállalatok nyeresége pedig növekszik. A globalizáció folyamatai által Magyarországon megtelepedett külföldi vállalatok újra megteremtették a nagyipart. Napról napra erősödik a nagyipart kiszolgáló kis- és középvállalati szektor. A gazdasági növekedés új lehetőségeket nyithat a szakszervezeteknek. A szakszervezeti szervezkedés törvényszerűségeivel foglalkozó szakirodalom szerint ilyenkor a munkavállalók szervezkedési hajlandósága és a szakszervezetek szervezeti ereje egyaránt megnő. Magyarországon ráadásul az életszínvonal növekedése elmaradt a gazdaság növekedésétől, és a bérek emelkedése sem követte a termelékenység és a munkaintenzitás növekedését. A szocialista SZOT-tól örökölt tagsági és anyagi bázis romjaira, illetve a rendszerváltó lelkesedés maradványaira támaszkodó szakszervezetek csak akkor számíthatnak újra arra, hogy képesek lesznek a politikai rendszer működésére is hatással lenni, ha képesek szervezeti erejüket megújítani. Ennek alapja pedig a gazdaság gyorsan növekvő új szektoraiban a munkavállalók megnyerése és szervezése lehet. Sok tekintetben a szakszervezeti újraszerveződés feltételei ma rosszabbak, mint voltak egy évtizeddel korábban. Ugyanakkor összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a politikai és a jogszabályi környezet, mint akkor volt. Emellett ma még a szakszervezeteknek jelentős pénzügyi erőforrásaik, szakképzett apparátusok és komoly intézményhálózatuk is van, amelyekre támaszkodva könnyebb lehet a tagok szervezése.

JEGYZETEK

1. Lásd Öry Csaba az EKA 1989. május 2-i ülésén (Bozóki, 1999: I. 219.)
2. Saját számításaim alapján.
3. Később, a szélsőséges jobboldali radikalizmus felé csúszó Szolidaritást a többi szakszervezet kizárta az ÉT munkavállalói oldaláról és ezzel eltűnt az országos szakszervezetek köréből.
4. Erről lásd részletesen: Szalai Erzsébet, 1994. *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé, Munkástanácsok 1989–1993*. T-Twins
5. 1993 elején 24 000 volt a nyilvántartott tagok száma (Szalai, 1994: 144.).
6. A cikkek jelentőségére ágazati szakszervezeti vezetőkkel készített interjúim hívták fel a figyelmemet.
7. Az utóbbi adat forrása: Az ÉSZT elnökének levele a szerzőhöz. 1996. XI. 13.
8. Lásd: Parlamenti vita az érdekegyeztetésről: Magyar Köztársaság Országgyűlése. Jövedelmek, közterhek, érdekegyeztetés. Politikai vitanap felszólalásai. 1998. 10. 02.
9. Különösen a privatizációt, a leányvállalatok függetlenségi törekvéseit kísérő hatalmi harcokban támogattak a vállalatvezetők vagy a vállalatvezetés egyes csoportjai a munkavállalók szerveződését.

IRODALOM

- Bain, G. S.–Price, R., 1980. *Profiles of Union Growth: A Comparative Statistical Portrait of Eight Countries*. Blackwell
- Bódis, 1997. Privatizáció, munkaszervezet és bérelosztási mechanizmusok egy nagyüzemi varrodában I-II, *Közgazdasági Szemle*. 1997. Július–augusztus, 698–717. és szeptember 799–818.
- Borsík, J.–Főcze, L., 1996. Autonóm Szakszervezetek Szövetsége. *Forró Drót*, 12.
- Bozóki Andras (főszerk.), 1999. *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok. I–IV*. Magvető
- Bruszt László–Simon János, 1990. Posztpaternalista politikai orientációk Magyarországon in.: Kurtán Sándor és Sándor Péter és Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Aula-OMIKK, Egri Nyomda
- Bruszt, L., 1988. Az érdekképviseleti monopóliumok alkonya? In.: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1988 R-Forma Kiadó*
- Bruszt, L., 1990. 1989: Magyarország tárgyalásos forradalma. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1990*. Budapest: Aula–Omikk
- Fishman, R., 1990. *Working Class Organizations and Return to Democracy in Spain*. Ithaca–London: Cornell University Press
- Führer, I. M. 1996. *Los Sindicatos en España. De la lucha de clases a estrategias de cooperación*. Madrid: Consejo Economico y Social
- Girndt, R., 1996. Hungary's Trade Unions: Division and Decline. *Labour Focus on Eastern Europe*, Autumn
- Héthy Lajos, 2000. *Az érdekegyeztetés és a táguló világ*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung – Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány
- Héthy Lajos, 1994. Political Changes and the Transformation of Industrial Relations in Hungary. in.: Riland, J.R.–Lansbury, R.D.–Verevis, C. (eds.): *The Future of Industrial Relations. Global Change and Challenge*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage
- Kollonay, Cs.–Ladó, M., 1996. Hungary. In.: Carabelli, U.–Sciarra, S. (eds.): *New Patterns of Collective Labour Law in Central Europe. Czech and Slovak Republics, Hungary, Poland*. Milano: Giuffrè Editore
- Kósáné Kovács Magda, 1987. Miben vagyunk érdekeltek? *Szakszervezeti Szemle*, 10. 7–10.
- Ladó, M., 1994. *Workers' and Employers' Interests as They Are Represented in the Changing Industrial Relations in Hungary*. Krakow: University Council for Economic and Management Education Transfer, Working Papers no. 3.
- Neumann László, 1977. *Company Restructuring and Industrial Relations in Privatised Telecommunication Services in Hungary*. Paper presented to the Fifth IRRA Regional Industrial Relations Congress Dublin, Ireland, 26 to 29 August
- Óry Csaba, 1998. A munka hadának. In: Schmidt Mária és Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltozás Martonvásár: Kairosz kiadó*
- Sali Ferenc, 1988. Nyílt és rendszeres párbeszédet a tagsággal, *Szakszervezeti Szemle*. 4. 20–26.
- Siklós János, 1988. Vita a szakszervezetek megújulásáról. *Szakszervezeti Szemle*, 2.
- Slomp, H., 1990. *Labor Relations in Europe*. New York – Westport, Connecticut – London: Greenwood Press
- Somorai, L., 1994. Az 1993. évi üzemi-, közalkalmazottitanács-választások. In.: Kurtán, S.–Sándor P.–Vass, L. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1994*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány

- Szabó Endre, 1988. Erősítsük a szövetségi jelleget! *Szakszervezeti Szemle*, 3. 35-39.
- Szalai Erzsébet, 1994. *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989-1993., T-Twins*
- Tóth András, 1994. A munkaügyi kapcsolatok rendszere a posztszocialista Magyarországon. In: Balogh István (szerk.): *Szeréplők és struktúrák. Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI
- Tóth András, 2000. Semmi sem dőlt el, és mégis, minden eldőlt. A szakszervezetek a kerekasztalon. In: Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos formákban*. Budapest
- Tóth András, 1997. Multi-employer Collective Bargaining in Hungary. *Transfer*
- Valenzuela, S., 1991. Labour movements and political systems. In: Regini, M. (ed.): *The Future of the Labour Movement*. London - Newbury Park - Delhi: Sage

NAGY ÁDÁM

Civil a pályán?

Az ifjúsági intézményrendszer struktúrái a rendszerváltás után: a civil részvétel¹

A tömeg- és választási pártok korában a civil szervezetek azok az információ-beszállítók, amelyek becsatornázzák, átszövik a társadalmat és továbbítják a társadalmi problémákat, támogató témákat. Ilyen neokorporatív együttműködésekre (az ifjúsággal foglalkozó kormányzati és civil szervezetek között), illetve ezek működési esélyeire és diszharmóniáira – az éppen regnáló kormányok és elképzeléseik tükrében – próbál példákat bemutatni a dolgozat. Az ifjúsági érdekek szempontjából ugyanakkor tökéletesen mindegy, hogy ki felügyeli a területet, a lényeg az – azon túl, hogy egységes kormányzati irányítás alatt álljon és átlátható elképzelés mentén működjön a struktúra –, hogy az adminisztráció ne az aktatologatás, a minisztériumok közti egyeztetésben legyen érdekelt, hanem a tényleges munkában.

A dolgozat a civilesített (értsd: civil szereplők részvételével működő) ifjúsági intézményrendszert tekinti át, az ifjúsági szervezetek társadalmi beágyazottságát, szociológiai dimenzióját nem vizsgálja, ami kétségtelenül hiányossága az elemzésnek, s így egy kicsit „Patyomkin-falu” benyomását keltheti. Ennek ellenére remélhetőleg az alábbiakkal sikerül adalékokat szolgáltatni annak, az elméletben már régen és sokszor megfogalmazott következtetésnek a levonásához, hogy a hatékonyság nem fontosabb az eredményességnél, a „jól szolgálni a célt” elve nem előbbrevaló a jó célok szolgálatánál. A kormányzati működés alapvetései miatt az ifjúságpolitika állami irányítói sokszor elvesznek a hatékonyság csapdájában.²

I. ALAPOK

Peter Lauritzen szerint (Lauritzen, 1993.) az ifjúságpolitika jellemzően: horizontális politika (a politikai és társadalmi szerveződések gyakorlatilag minden formájának van ifjúsági vonatkozása), speciális „célcsoportokkal” foglalkozik (pl. 0–25 évesek, margóra szorult fiatalok, munkanélküliek, fiatal nők, bevándorló fiatalok stb.); ideológiai alapja van a társadalom jövőjéről vetítve előre képet. Ebből következően Lauritzen szerint az ifjúságpolitika közös szükségletei: a fiatalokra tekintettel lévő törvények, az állami költségvetési források, a nem kormányzati infrastruktúra, a működő (önkénteseknek és hivatásosoknak szóló) képzési rendszer, az ifjúságüggyel foglalkozó független kutatás, kormányzati tanácsadó testület és a helyi–regionális–országos/személyi–szervezeti–szolgáltatói kommunikációs hálózat.

A fenti szükségletek tudomásulvételéhez/kielégítéséhez való hozzáállás alapján a szerző 6-féle lehetséges kormányzati magatartást mutat be az ifjúsággal, civil szervezetekkel való kapcsolatban.

1. *A kormány mint szuper-Egyesület, az Egyesületek Egyesülete:* Ez a kormány, amely összekeveredik a civil társadalommal és ideig-óráig úgy viselkedik, mint egy nyilvános lelkiismeret. Ez a kormány maga vezeti tevékenységeit és a projektjeit, keresztül-kasul és fölülről együttműködve a civil szervezetekkel, kirívóan rugalmasan, nagyjából azonos szabályok alapján, és gyakran úgy mutatja magát, mint a nem szervezett, marginális és kisebbségi csoportok ügyvédje.

2. *A kormány mint a civil társadalom partnere:* Ez esetben az ifjúságpolitikai intézkedéseket megtárgyalják és közösen fejlesztik az ifjúsági szervezetekkel, a különféle szolgáltatókkal, másokkal. Az önkéntes szervezetek nagy költségvetéssel rendelkeznek, a kormány kockázatot vállal és megosztja hatalmát.

3. *„Laissez-faire” (ahogy esik, úgy puffan) kormány:* E megközelítésben azt mondják: vannak fiatalok és az is lehet, hogy vannak speciális problémáik. De így vannak ezzel a többiek is, és ezért nincs szükség a fiatalok megkülönböztetésére az egész társadalom ellenében. Ha az ember jogilag felnőtt, ugyanúgy kell kezelni, mint másokat.

4. *Beavatkozó kormány:* Itt a kormány az olyan égető problémákba avatkozik be, mint a fiatalok drogfogyasztása, az erőszak erősödése, a fiatalkori bűnözés, a munkanélküliségük stb. A kormány reakciója ezekre a problémákra mindig a nagyobb költségvetést vetíti előre, de ez mindig időkorlátozott és mindig arra szorítkozik, hogy gyorsan látványos eredményeket érjen el. Az akció sikeres és a tűzoltóbrigád mintáját követi. Nincs hosszú távú stratégia.

5. *Állambácsi kormány*: A kormány hivatalánál fogva jótékonykodik. Ez a szerep alapvetően a nagy tanító szerepe; a fiataloknak tér kell a fejlődéshez, bátorítani kell őket és néha büntetni is. A kapcsolat a kormány és a civil szervezetek között aszimmetrikus, a hierarchia működik, és azt meg kell tartani.

6. *Az Ellenőr-kormány*: Ez a kormány egy ideges és bizonytalan állami felsőbbiséget fejez ki. Valójában fél a fiatalok reakcióitól és folyamatos információt igényel arról, hogy „azok” mit terveznek legközelebb. Nem fogadja el azt, hogy a fiatalok a társadalom autonóm, kritikus részei. Ifjúságpolitikai eszközei „előrejelző rendszerként” működnek.

A lauritzeni klasszifikáció alapján megpróbálható leírni a rendszerváltás utáni három kormány ifjúságpolitikája.

II. AZ 1990-1994 KÖZÖTTI IDŐSZAK KORMÁNYZATI IFJÚSÁGI STRUKTÚRÁJA

SZEREPLŐK

Az Állami Ifjúsági és Sport Hivataltól a rendszerváltás után az ifjúsági ügyeket a Miniszterelnöki Hivatal Ifjúságpolitikai Titkársága, később Ifjúsági Koordinációs Titkársága vette át, irányítója a Miniszterelnöki Hivatal ifjúságpolitikai ügyekért felelős politikai államtitkára. Az ifjúsági munka kormányzati összehangolása az Ifjúságpolitikai Kabinetben történt, ahol a minisztériumok képviseltették magukat. „Az Ifjúságpolitikai Kabinetnek az Antall-kormány működése alatt 5 miniszteriális rangú vezetője volt, ebből három a saját minisztériuma mellett (Honvédelmi Minisztérium, Munkaügyi Minisztérium és Népjóléti Minisztérium) vezette azt, kettő tárca nélküli miniszteri feladattal mellett” (Mátyási, 1995.). A 1044/1990. (X. 26.) kormányhatározat szerinti összetételben a kabinet alig ülésezett, 1992-ig egyszer sem.

A Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa (MISZOT), 1988. november 27-én alakult. Bár az apparátus későbbi elbasásodása miatt 1991 februárjában négy szervezet új együttműködést kezdeményezett, a MISZOT első három évében nem egy szervezet számára jelentette a legitimitást, elismertséget. A MISZOT szervezetei 1991 őszére civil tárgyalócsoporthoz állítottak fel az Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács létrehozásának céljából, de az 1991. november 8-i tárgyaláson a kormányküldöttek nem rendelkeztek semmiféle mandátummal. (Ettől kezdve az Antall-kormány alatt nem is volt formába öntött érdekegyeztetés.)

1992. november 2-án a kormány közeli szervezetek, kilépve a MISzOT-ból, létrehozták a Nemzeti Ifjúsági Tanácsot (NIT). Az egyre kevésbé működőképes MISZOT 1993. július 2-án oszlott föl, jogutódja a Magyar Gyermekek és Ifjúsági Tanács (MAGYIT) lett.

A NIT tagjainak nagy része hozta létre 1994-ben az Országos Gyermekek- és Ifjúsági Parlamentet (OGYIP), az ernyőszervezethez MAGYIT tag gyakorlatilag nem csatlakozott.

Fontos, hogy ekkor az ifjúsági ügyeket parlamenti szinten nem koordinálta senki. A ciklus végén ugyan volt egy elvetélt próbálkozás egy ifjúsági bizottság felállítására, azonban a közelgő választási kampány és az érdektelenség miatt ez sosem működött.

MŰKÖDÉS

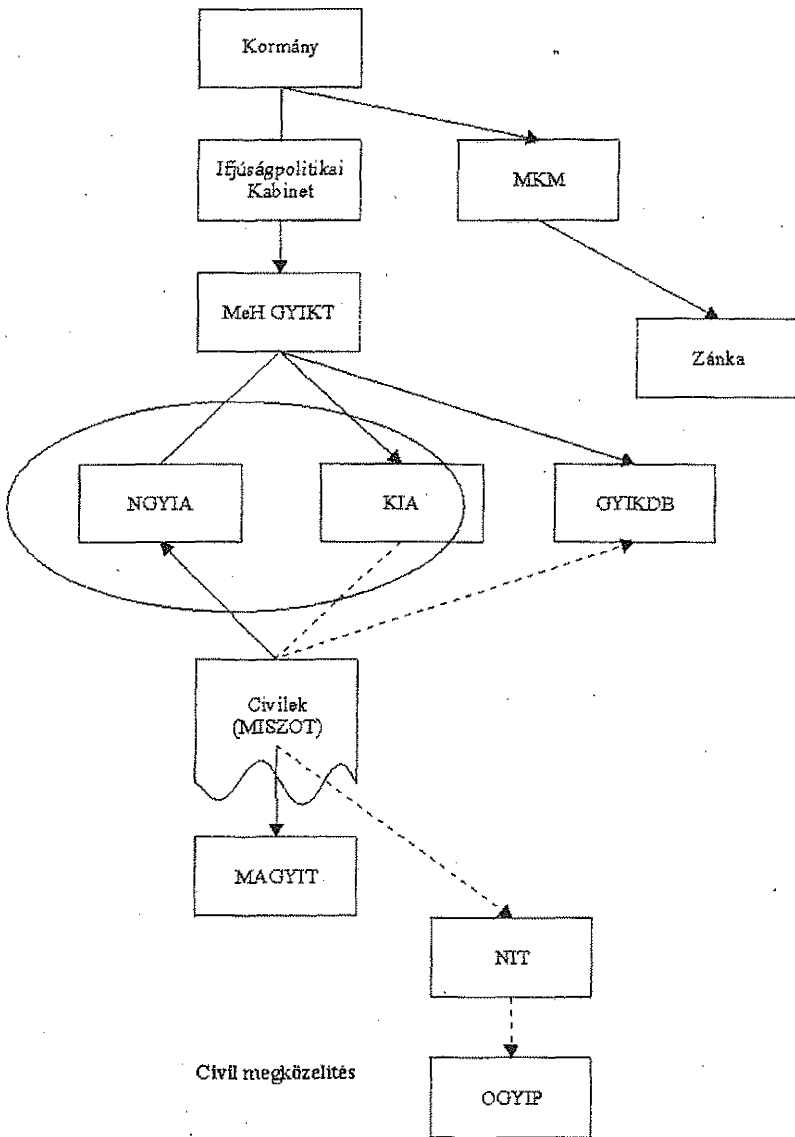
Az ifjúsági szervezetek többször is kezdeményezték a 3 oldalú (kormány, ifjúsági, értük tevékenykedő szervezetek) Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács létrehozását, válaszképp a kormányzat, illetve a Koordinációs Titkárság politikai államtitkára létrehozta az Információs Fórumot (más lehetőséget nemigen biztosítva a véleménycserére), ahol egy-egy, ifjúságot érintő problémáról adtak tájékoztatást, „elzárkózva a feltett kérdésekre adandó válaszoktól és az ifjúsági szervezetek véleményének kifejtésének lehetőségétől” (Mátyási, 1995.).

AZ IFJÚSÁGI INTÉZMÉNYRENDSZER³

Bár a MISzOT nincs nevesítve egyetlen, az intézményrendszerrel foglalkozó jogszabályban, illetve kormányhatározatban sem, vélhetőleg az intézményrendszerbeli képviselő a kormány és a MISZOT közti háttéralkuk alapozták meg. Az ifjúsági intézményrendszert a Központi Ifjúsági Alap (KIA) és a Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Alapítvány (NGYIA) fémjelezte, mivel az ifjúság számára is nyitott alapok nagy részét a szakminisztériumok kezelték, amelyek elkülönülten, összehangolatlanul működtek (pl.: Szerencsejáték Alap – 1993-tól Országos Játék Alap –, Szakképzési Alap, Foglalkoztatási Alap, Turisztikai Alap).

A Központi Ifjúsági Alapot 1994-ig az Ifjúságpolitikai Kabinet felügyelte. A Koordinációs Titkárság szervezeti felkérése alapján nem rendszeresen működő szakbizottságaiban civil szakértők ugyan szerepeltek, de döntési jogosultsága a kabinetnek volt. A KIA irattára, amely a Miniszterelnöki Hivatalban két szoba volt, 1994-ben, közvetlenül a választások után leégett.

Pénz és döntési kompetencia híján kvázi tanácsadó testületekként működött a Gyermekek és Ifjúsági Kodifikációs és Dere-

1. ábra

Az ifjúsági intézményrendszer 1994-ben, a választások előtt

gulációs Bizottság (GYIKDB), ahol a pártok önkormányzati szakértői és felkért civil szakértők működtek együtt.

1989-ben a Németh-kormány kinevezte a Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Alapítvány kuratóriumát, az Antall-kormány 1991-ben leváltotta. Átmenetileg 5 szakértőt delegált a kormány, majd egy 9 fős testületet nevezett ki (3 kormánydelegált, 3 felkért ifjúsági képviselő, 3 „társadalmi közmegebecsülésnek örvendő személy”). Az alapító okirat akkori módosítása szerint a „legfeljebb 21 főig” terjedő kuratóriumot a kormány ifjúságpolitikai kabinetjének elnöke nevezte ki (1048/1991. (X. 3.) kormányhatározat).

A kormány által kinevezett 9 tagból és elnökből álló kuratórium (1039/1992. (VII. 29.) kormányhatározat) kezelésében lévő tulajdon az alapításkor a Demokratikus Ifjúsági Szövetség (DEMISZ) és Magyar Úttörők Szövetsége (MUSZ) birtokában volt ingatlan- és ehhez tartozó ingóvagyon, a játék- és pénznyerő automaták adózott nyereségének 50%-a (mintegy 65 millió forint értékben), a Talent Kft., a Charta Kft.-ben levő üzletrész, a Nemzetközi Tanulmányi és Szakmai Ifjúsági Csereiroda; az éves Idegenforgalmi Alap 5%-a (81/1990. (IV. 27.) MT-rendelet). 1992-től az alapítvány nem kapja a játékautomaták adózott nyereségének 50%-át és az éves Idegenforgalmi Alap 5%-át.

Az alapításkor egyik legnagyobb vagyonnal rendelkezett (pl.: székházak) NGYIA-nál az alapító vagyon tényleges felmérése nem történt meg. 1990-ben az NGYIA értékmegjelölés nélkül 60 ingatlant tulajdonolt, 1992-ben már csak 28-at (ugyancsak értékmegjelölés nélkül), 1995-ben 26 ingatlant csaknem 2,5 milliárd forint értékben.

Bár az NGYIA kuratóriumában voltak civil tagok – ha nem is a szféra delegálta, hanem a kormány nevezte ki őket –, de az alapítvány „támogatásaival az ifjúsági szervezetek életében nem hagyott maradandó, mély nyomot” (Mátyási, 1995.). Az NGYIA működésére jellemző, hogy tevékenységének szabályozására az Antall-kormány 6 (egymást hatályon kívül helyező) kormányhatározat és egy kormányrendeletet alkotott;⁴ az NGYIA kuratóriumának akkori elnöke ellen később büntetőeljárás indult.

Az 1994-ben megalakult kormány új, 5 fős kuratóriumot nevezett ki két és fél hónapra. Az ingatlanfelmérés szerint az Alapítvány tulajdonában levő 26 ingatlan könyv szerinti értéke: 2 450 900 000 Ft. (93/1995. (VIII. 8.) Korm. Rendelet). A kuratórium elnökének korábbi lemondása, a vagyoni helyzet miatt az új kormány határozatában „...megállapítja, hogy az Alapítványnak ... nincs képviselője.... [így] az Alapítvány nevében tett jognyilatkozatokat érvénytelennek tekinti” (1104/1994. (XI. 10.) kormányhatározat).

ÉRTÉKELES

A kormányzat ifjúsági területen elvégzendő feladatait 1991-ben hároméves intézkedési programban fogalmazta meg. A programot a civil szervezetek a kormányülés napján kapták kézbe véleményezésre. Annyi utólag is megállapítható, hogy a feladatokhoz nem volt forrás rendelkezve (a költségvetési törvényben sem), a felelősök nem rendelkeztek hatáskörrel, a feladatok rendszeretlenek voltak (nincs struktúra, prioritások, időszerűség), a programpontok megfogalmazásuk miatt „nem hordozzák a valós cselekvés kötelezettségét” (Bella, 1994.). 1992 végére a 45 feladatból 8 teljesen, 11 részben teljesült (30%-os készütség), sőt később a feladatok teljesülésének ellenőrzése is elmaradt. Az intézkedési program korrekcióját a nyilvánosságra hozattól azonnal és folyamatosan kérték a civil szervezetek, minden hatás nélkül. A kormány munkáját mi sem jellemezte jobban, mint a saját intézkedési programjáról alkotott értékelés, miszerint „a tervzet megvalósítása lehetlenné vált, az anyag elvesztette érvényességét” (1993-as parlamenti ifjúságpolitikai vitanap).

„A Koordinációs Titkárság 'beavatkozó' módon lépett fel az ifjúsági szervezetek szférájában, irányító szerepet akart betölteni mind a kormányzati, mind a nem kormányzati területen. Az ifjúsági szervezeteknek egy csúcsminisztériumként öndefiniált, működésképtelen... Kabinettel kellett együttműködniük.” (Mátyási, 1995.)

A lauritzeni modellt értelmezve ez a kormány az ifjúságot gyermeki rangban kezelte (Mátyási, 1995.), félve a fiatalok reakcióitól; folyamatos információt igényelve arról, hogy „azok” mit terveznek legközelebb.

III. AZ 1994–1998 KÖZÖTTI IDŐSZAK KORMÁNYZATI IFJÚSÁGI STRUKTÚRÁJA

SZEREPLŐK

A koalíciós megállapodásnak megfelelően a kisebb kormánypárt vezette Művelődési és Közoktatási Minisztérium vette át az ifjúsági ügyeket. A minisztériumban létrejött az Ifjúsági Főosztály. A kormány megalakulása után alig fél évvel a főosztálytól függetlenül 1994 végén új szervezet jött létre: a 1109/1994. (XII. 2.) kormányhatározattal megalakult a Gyermek és Ifjúsági Koordinációs Tanács (GyIKT), amelynek elnöke a miniszterelnök, titkára az 1994 decemberében kinevezett címzetes államtitkár lett, aki felelős volt az ifjúsági feladatok végrehajtásáért. (Papíron a kormányzati ifjúsági munkát a miniszterelnök a Minisz-

terelnöki Hivatalban dolgozó ifjúságpolitikai államtitkár útján irányította.) A Gyermek és Ifjúsági Koordinációs Tanács Titkárság feladata a kormányzati koordináció és a „gyermek és ifjúsági érdekegyeztetés” szervezése.⁵

1994. szeptember 16-án az ifjúsági szervezetek javaslatot tettek (köztük nagy számban találunk konzervatív és kormánypárti aláírókat) egy érdekegyeztető tanácsra és működési módjára. 1995. január 12-én létrejött a megállapodás, január 23-án pedig a kormány, a korosztályi és a támogató (a korosztályt segítő) szervezetek (a reprezentáció egyik esetben sem teljes) megállapodtak a GYIÉT ügyrendjében.

Az ifjúsági civil szervezetek számára a Gyermek és Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács (GYIÉT) és a „civilizált” (értsd: civil delegáltakkal co-managment struktúrában működő) ifjúsági intézményrendszer 1995 januárjában olyan konstrukcióként jött létre, amelyben a civil élet kapcsolódik be az államigazgatás bürokratikus mechanizmusába. A GYIÉT – hasonlóan a munka világabeli (akkori) érdekegyeztető tanácshoz – háromoldalú elven működött, feladata az érdekegyeztetés volt, valamennyi, az ifjúságot érintő ügyben.

A GYIÉT tagjai:

A Kormányzati Tárgyalócsoport, amely a Gyermek és Ifjúsági Koordinációs Tanács (GYIKT) mint kormányzati intézmény véleményét hivatott tolmácsolni. A GYIKT a miniszterelnökből mint a Koordinációs Tanács elnökéből, hat miniszterből és az ifjúságpolitikai államtitkárból mint a Koordinációs Tanács titkárából állt.

A korosztályi tárgyalócsoport, amely az ifjúsági és gyermek-szervezeteket képviselte. (Szűkítő értelmezésben korosztályi szervezetek, amelyek döntéshozatali szervében a gyerekek/ fiatalok vannak többségben. Miután ez a feltétel szinte sehol sem valósul meg, korosztályinak tekinthetjük azokat, amelyek túlnyomó többségükben gyerekeket/fiatalokat tömörítenek.)

A támogatói tárgyalócsoport, amely a gyermek- és ifjúsági korosztályokért dolgozó szervezetek véleményét viszi a tanács elé. (Támogatói szervezetek azok a tömörülések, amelyek deklaráltan a gyerekekért/fiatalokért és nem általuk kívánnak tevékenykedni, illetve amelyek célcsoportja különbözik tagságuktól. Támogatói szervezet egy gyerekekért fiatalokkal tevékenykedő egyesület is.)

A GYIÉT tényleges meghatározása nem is olyan könnyű feladat: munkaleírásnak fogadjuk el, hogy a GYIÉT nem államigazgatási, illetve nem ágazati egyeztető szerv, *hanem az ifjúsági dimenzióban, a generációs gondolkodás mellett a civil szféra és a kormányzat „találkozási pontja”, amely megtestesít egyfajta érdekegyeztetési kiindulást/állomást.*

MŰKÖDÉS

A GYIÉT fő szerve a plenáris ülés volt, amit az ügyrend szerint legalább kéthavonta össze kellett hívni (ezt a szabályt GYIÉT titkársága meglehetősen lazán kezelte). Az összehívást bármely tárgyalócsoport kezdeményezhette. Az üléseken a tárgyalócsoportok tizenkét képviselővel vehettek részt, és a választott tagokon túl szakértők szerepeltetésére is volt lehetőség. A GYIÉT létrehozásáról szóló megállapodás alapján a Miniszterelnöki Hivatal gondoskodott a működés feltételeiről. A GYIÉT a tényleges szakértői munkát 10 bizottságában végezte. Mindhárom oldal saját titkársággal rendelkezett, az oldalak közti koordinációra a soros elnöki rendszer volt hivatott.

Az Érdekegyeztető Tanácsról szóló 2349/1995. (XI. 16.) kormányhatározat a következő módon határozta meg az érdekegyeztetéssel kapcsolatos feladatokat:

„A gyermek- és ifjúsági korosztályokat közvetlenül érintő jogszabály, illetve kormányhatározat előkészítésének megkezdéséről és ütemezéséről a Gyermek- és Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács (a továbbiakban GYIÉT) Titkárságát tájékoztatni kell;

az 1. pont szerinti jogszabálytervezetek előkészítése során az előkészítőnek a GYIÉT Titkárságával egyeztetve gondoskodnia kell arról, hogy a GYIÉT véleménye a döntéshozatalnál figyelembe vehető legyen;

a kormányelőterjesztésekben tájékoztatást kell nyújtani a GYIÉT állásfoglalásáról. Amennyiben a GYIÉT nem kormányzati résztvevői az előterjesztéstől érdemben eltérő álláspontot képviselnek, úgy az állásfoglalást annak indoklásával és az előterjesztő véleményével együtt ismertetni kell.”⁶

AZ IFJÚSÁGI INTÉZMÉNYRENDSZER

1998-ban az ifjúsági intézménystruktúra az alábbi szervezetekből áll:

az 1990. IV. 27-én, a 81/1990. (IV. 27.) MT-rendelettel alapított, (1995. évi LXIV. törvénnyel átalakított) Generáció – Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány,

az 1995. VI. 30-án az 1995. évi LXIV. törvénnyel alapított Gyermek és Ifjúsági Alapprogram (átvéve a KIA szerepét),

az 1995. XII. 15-én a művelődési miniszter által alapított Mobilitás Ifjúsági Szolgálat,

az 1996. II. 7-én, a 21/1996. (II. 7.) kormányrendelettel átalakult Zánka Gyermek és Ifjúsági Centrum Oktatási és Üdültetési Közhasznú Társaság,

az alapprogram által 1996. VII. 10-én H/20/1996. (VII. 10.) határozattal alapított MaHolnap nevű periodika.

Fentieknek megfelelően az alábbi országos testületekben volt ekkor civil képviselő:

Gyermek és Ifjúsági Alapprogram Tanácsa (8 kormányzati, 2 önkormányzati, 6 civil képviselő),⁷

A MaHolnap szerkesztőbizottsága (gyakorlatilag működés-képtelen),

Mobilitás Ifjúsági Szolgálat Tanácsadó Testülete (5 kormányzati, 2 korosztályi és 2 támogatói delegált),

Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány Kuratóriuma (3 korosztályi, 3 támogatói, 5 kormánydelegált),

Zánkai Gyermek és Ifjúsági Centrum Oktatási és Üdültetési Közhasznú Társaság Felügyelő Bizottsága (3 korosztályi, 3 támogatói, 3 kormánydelegált),

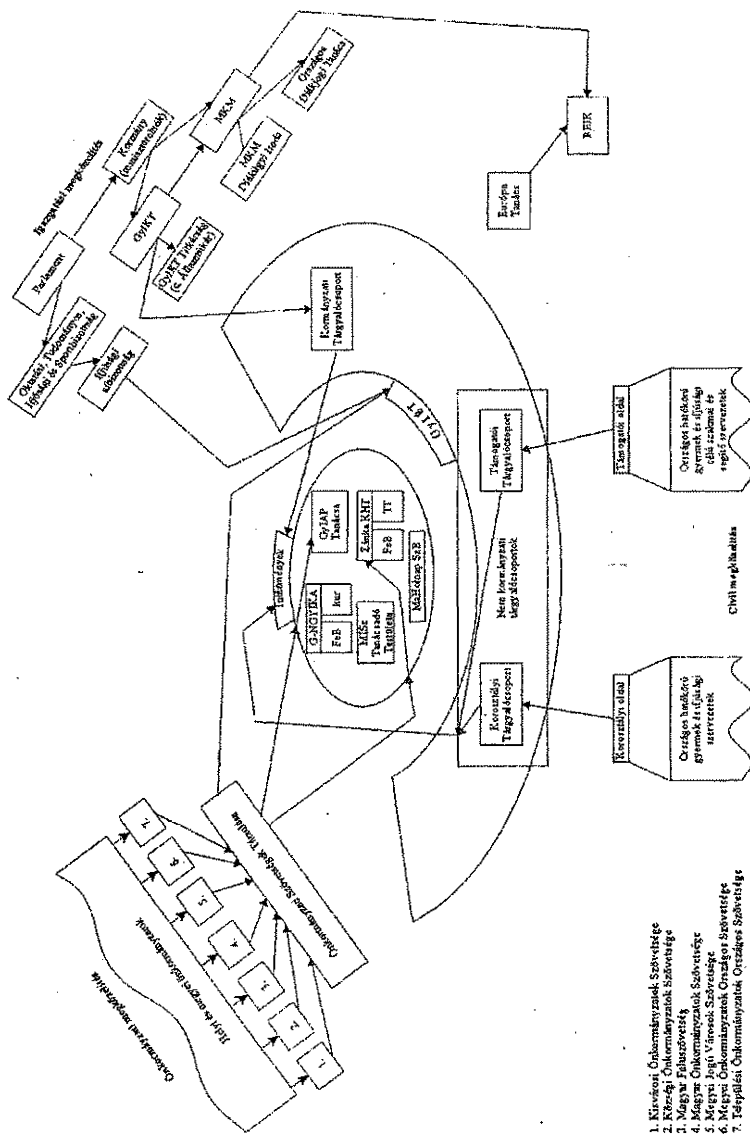
Zánkai Gyermek és Ifjúsági Centrum Oktatási és Üdültetési Közhasznú Társaság Tanácsadói Testülete (3 korosztályi, 3 támogatói, önkormányzati delegált).

Gyakorlatilag két vagyonkezelő típusú szervezet volt ekkor tagja az intézményrendszernek (G-NGYIKA, ZÁNKA), amelyek szervezetileg is önállóak és ugyancsak önálló irányító testülettel rendelkeztek, de nem volt közvetlen forrásbővítő funkciójuk; és két forrásteremtő szervezet volt (GYIAP, Mobilitás), amelyek azonban – bár civilisített döntéshozatallal rendelkező, de – költségvetési szervek, így azok felügyeletét is az állam látta el. Ebből akár azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az állam a közvetlen forrásbővítési lehetőséggel rendelkező intézmények kezét azért nem merte elengedni.

FELADAT:	Törvény létrehozta	Nem jogszabály létrehozta
Forrásteremtő	GYIAP	Mobilitás Ifjúsági Szolgálat (miniszteri határozat)
Vagyonkezelő	NGYIKA	Zánka Kht. (koráymhatározat)

Kommunikáció

MaHolnap
(GYIAP által létrehozott)

2. ábra Az ifjúsági intézményrendszer 1998-ban, a választások előtt

Az ábra a civilesített ifjúsági döntéshozatalra közvetlen és „második lépcsős” hatást gyakorló szereplőket mutatja be.⁸ Az ábrából is látható, hogy az egész politikai erőter kulcsa az intézményrendszer. Részben, mert ezek az intézmények osztották a forrásokat, részben, mert mindhárom oldali megközelítés közös metszete ez. Bár a GYIÉT is megjelenik mint közös színtér, ám annak sem forráskezelő, sem döntési funkciója nem volt, bár jól látható módon „ezen keresztül” vezetett az út a döntéshozó testületekbe.⁹

Ez a fajta – civilesített – döntéshozatal a delegálóra és nem a delegáltra jellemző, hiszen az a szféra egészére elmondható, hogy a kormányzati delegáltak több mint fele a civil szférában tevékenykedett, vagy jelenleg is aktív. Ugyanakkor a delegált elsősorban az őt küldőhöz lojális – magyarul mindegy, hogy kit delegálunk, az a lényeges, hogy ki delegálja. Ugyancsak a gyakorlatban is tapasztalható volt a szervezetelméletben ismert tény, hogy ahogy létrehozunk egy szervezetet, az életre kél, önálló akarattal fog rendelkezni.

Az intézményrendszer léte és fejlettsége nem feltétlenül áll összhangban az ifjúsági szervezetek fejlettségével, és semmiképp nem biztosította azok rendszerszintű túlélését. Az intézményrendszer ekkor jóval fejlettebbnek tűnt, mint amire az országos ifjúsági szervezetek „jogosan formálhattak igényt”, de feltehetőleg egy szerencsés öngerjesztő folyamat részesei lehettünk, hiszen jól látszik (akár a hatalmi harcból, de a forrásokért való küzdelemből is), hogy a struktúra alanyaira is generáló hatással volt a civilesítés. (Hasonlóképpen, mint ahogy a demokrácia kimondása is efelé tolhatja a demokratikus igényű, de még nem demokratikus országokat.)

ÉRTÉKELÉS

Az intézményrendszer működtetésére igazából egyik szereplő sem volt fölkészülve: sem a civilek, sem a kormányzat. A modell bár formálisan demokratikus volt, nem igazán sikerült a demokratikus játékszabályoknak a működés, a gyakorlat során is maradéktalanul megfelelni. A GYIÉT-ben szereplők és a civil társadalom korántsem volt mindig képes a kormányzati jogszabályi és kommunikációs dömping fogadására, és maga sem mindig tudta (akarta?) betartani a demokratikus formákon túl a tartalmi elemeket is. A GYIÉT munkája nem volt igazán se tervszerűnek, se szisztematikusnak, se kiszámíthatónak nevezhető. Sőt: a kormány utolsó évében egyre kevésbé volt nyitott az intézményrendszer működtető elit, egyre kevésbé volt nyitott a civil szféra számára. Ugyanakkor a főleg személyek és nem intézmények által fémjelzett kuratóriumok, tanácsadó testületek egyáltalán nem stabil demokratikus képződményként működ-

tek. Mint minden szervezet hőskorában, a GYIÉT-ben is az „alapító atyák” (a tanács létrehozásánál bábáskodók) még igen erősen rányomták személyes identitásukat az intézményrendszerre. Így a civilesített intézményrendszer az elit ifjúságpolitikájának színtere lett, zárt, oligarchikus rendszerben, bebetonozódva működött. Jó okkal lehet feltételezni, hogy ez is oka volt, hogy az intézményrendszer alapvető változás nélkül nem élte, nem élhette túl a kormányváltást (márpedig tudjuk, hogy a demokratikus játszámának intézményi és nem személyi garanciái vannak/kellett volna legyenek), s ekképp a GYIÉT legitimitása is megkérdőjeleződött. Az intézményrendszer nem tudott függetlenedni a közvetlen kormányzati irányváltásoktól, elmaradt a relatív független közalapítványi, közhasznú társasági formába utalás. S így nemhogy a civil önműködés-működtetés, de a valós tripartit döntéshozatal is komoly hiányosságokat mutatott.

A GYIÉT tevékenységét számos rendszerbeli és személyes csapda nehezítette. Részben azért, mert sokan (más szférabeli döntéshozók, szereplők, politikusok, néha a civilek) nem vették komolyan az ifjúsági érdekegyeztetést és a köréje épült struktúrát, részben pedig azért, mert a kormányzat azt hitte, hogy a civilitás egyenlő a pénztelenséggel, míg ugyanazt a munkát kormányzati szakértőknek bőven megfizette. Holott itt az érdekvédelem, érdekvédelem lett volna a legfőbb feladat, nem pedig annak a mentalitásnak a bebetonozása, hogy „ő azért civil képviselő, mert nem elég jó ahhoz, hogy kormányzati szakértő legyen”.

A GYIÉT az Országos Gyermekek és Ifjúsági Parlamenttől (OGYIP) és a Magyar Gyermekek és Ifjúsági Tanácstól (MAGYIT) különbözően nem ernyőszervezet volt, hiszen nem lett formalizált szervezet. Szükség valóban mutatkozott egy olyan egységes nemzeti ernyőszervezetre, amely hathatósan tudta volna a korosztály érdekeit képviselni, reprezentálta volna a magyar ifjúsági szervezeteket külföldön. Ennek a szervezetnek azonban a lehető legmegengedőbbben, befogadó módon kellene viselkednie az új tagok esetében, valamiképpen a „nem lehet tag a sündiszónó” elvét követve, amely hosszú távon nagyfokú korrelációban lehetett volna a GYIÉT korosztályi oldalával is. (Ez persze csak az apolitizált szervezetek érdeke, a politikai szervezeteknek szerencsés, hogy van „külön” ernyőszervezetük). A kérdés a GYIÉT vs. MAGYIT-OGYIP-modell kapcsán az, hogy be kell-e lépni, taggá kell-e válni egy szervezetben ahhoz, hogy érdekeket lehessen megjeleníteni. A probléma itt (makroszinten) ugyanaz, mint a szervezet szintjén (mikroszinten): be kell-e lépnie egy gyereknek az adott szervezetbe, hogy élvezhesse szolgáltatásait.

A Horn-kormány az ifjúsági érdekegyeztetés kapcsán - szerencsére - nemmel felelt, a GYIÉT-et úgy fogadta el tárgyalópartnernek, hogy nem szervezetet, hanem tanácsot hozott létre,

az oldalakra bárki bejelentkezhetett, aki teljesített bizonyos, pontosan meghatározott és objektíven mérhető feltételeket (pl.: országos működési terület, ifjúsági célok stb.). Ebből persze következik, hogy a GYIÉT korosztályi oldala hamar a MAGYIT-OGYIP hatalmi harcok színterévé vált, a két ernyőszervezet közti ütköző lett, s úgy tűnik: az automatikus szembenállás nem szelődött a kormány működése során, sőt.

Az sem feledhető, hogy támogatói oldalon nem kizárólag ifjúsági szervezetek foglalnak helyet, hanem többek közt szakmai alapon szerveződött csoportok is. Az egyesítés fel-fellángolt gondolatörzője ellen szólt az a tény is, hogy az egyetlen civil oldalt a korosztályi szervezetek nagy részéhez hasonlóan átsütötte volna a pártpolitika amelytől a támogatói szervezetek jórészt távol tudtak maradni. Így a támogatói oldal többségében szakmai szervezetei persze folyamatosan alulmaradtak a politikai típusú csatározások és lobbizás során, az oldal nem, vagy csak korlátozottan tudta az oldalon ülő szakértőket, ifjúságpolitikusokat „helyzetbe hozni”. Jól látható ez abból is, hogy az ifjúsági intézményrendszer civilizált testületeinek vezetőit 3 esetben a Kormányzati Tárgyalócsoporth (Möbilitás TT, GYIAP Tanácsa, MaHolnap szerkesztőbizottsága), 2 esetben a korosztályi tárgyalócsoporth (G-NGYIKA, ZÁNKA TT) egy esetben pedig rotációs mechanizmus (ZÁNKA FEB) adta a három oldal között. A Támogatói Tárgyalócsoporth ilyen státust nem birtokolt, egy társelnököt adott (ZÁNKA TT).

Hároméves működése alatt a GYIÉT struktúrája nem szilárdult, talán nem is szilárdulhatott meg. Az új, demokratikus, az érintettek is bevonó döntéshozatal megtanulására nemcsak a kormányzatnak, de a két nem kormányzati tárgyalócsoporthnak sem volt lehetősége. A harmadik év végén is jellemző volt a lobbizás okozta kontraszelekción társadalmi csapdája, amely csökkentette a szféra eredményességét, az elosztható források költséghatékonyosságát, rontotta a szervezetek közti viszonyt és az interperszonális kapcsolatokat, valamint érdemtelenül kedvezett néhány szervezetnek. Sőt, néha odáig fajult az „érdekegyeztetés”, hogy az „akkor másnak se jusson” mentalitása is fel-felbukkant, holott a rendszer filozófiája homlokegyenest ellenkezője volt „az erősebb jogán” üzenetét hordozó túlélési stratégiáknak.

Ugyanakkor 1998-ra az információhoz való hozzájutás lehetősége, a hatalom, a pozíció iránti harc egyre jobban kiütközött a GYIÉT nem kormányzati, elsősorban korosztályi oldalán. Emellett a konzervatív ifjúsági szervezetek jó része azonnal kilépett a GYIÉT-ből, ahogy az 1998-as ellenzéki győzelem bizonyossá vált.

A lauritzeni klasszifikáció szerint a Horn-adminisztráció ifjúságpolitikáját leginkább az „állambácsi kormány” elméleti leírás jellemzi, ahol a kormány hivatalánál fogva jótékonykodik.

„Ez a szerep alapvetően a nagy tanító szerepe; a fiataloknak tér kell a fejlődéshez, bátorítani kell őket és néha büntetni is. A kapcsolat kormány és a civil szervezetek között aszimmetrikus, a hierarchia működik és azt meg kell tartani.” (Lauritzen, 1993.)

Fentiekkel együtt a „civilizált” magyar ifjúságügy strukturális szempontból egész Európában egyedülállónak volt mondható, hiszen az e tekintetben fejlettnék tekintett Finnországban is csak kooptált civil szakemberek (és nem képviselők) játszanak szerepet a döntéshozatali mechanizmusban. Igazából csak az Európai Unió szervezeti modelljében lelhető fel a co-managment struktúra (Europa ABC, Position Paper, Working Group... Council of Europe, 1997.; Study on the policies..., Council of Europe, 1997.; Youth Opinion, Youth Forum Jeunesse, 1997.; Youth policies in the European Union European Commission; Rainbow... Council of Europe, 1997.)

IV. AZ 1998 UTÁNI IDŐSZAK KORMÁNYZATI IFJÚSÁGI STRUKTÚRÁJA

SZEREPLŐK

Az 1999 elején alakult Ifjúsági és Sportminisztérium Magyarország legkisebb minisztériuma mind a foglalkoztatottak (107 fő), mind a költségvetés tekintetében. Ugyanakkor az első eset a rendszerváltozás óta, hogy a kormány egy minisztérium fő feladatává tette az ifjúsági ügyek gondozását. A hallgatólagos minisztériumi munkamegosztás szerint a miniszter nem foglalkozik az ifjúságüggyel, ezt közigazgatási államtitkára felügyeli.

A civil szervezetek ekkorra három együttműködésbe tömörültek. A korosztályi szervezetek jó része az OGYIP-ot vagy a MAGYIT-öt választotta, amelyek legalább külkapcsolataik tekintetében normalizálták viszonyukat. A Nemzetközi Ifjúsági Koordinációs Iroda (NIKI) – ahova mindkét szervezet delegál – képviseli a magyar ifjúsági szervezeteket Európában.

A támogatói oldal létrehozta a Gyermekeket és Fiatalokat Támogató Országos Szakmai és Érdekképviseleti Szervezetek Kerekasztalát (Kerekasztal a Gyermekéért).

MŰKÖDÉS

A Kormány programja szerint „...a fiatalokkal és szószólóikkal való közvetlen kommunikáció csatornáinak kialakítása... [érdekében a Kormány] egyetértésre kíván jutni az ifjúsági szervezetek, ifjúsági munkások szervezeteinek képviselőivel az új, a kormányzati és a nem-kormányzati szervezetrendszer között köz-

vetítő mechanizmusok rendszerében. Ennek kell biztosítani azt, hogy a fiatalok résztvevői lehessenek a társadalmi, politikai folyamatoknak.” Ebből következően – az ISM statútumaként is értelmezhető az 1998. évi LXXXVI. Törvény III. fejezete (az Ifjúsági és Sportminisztérium feladatai címmel, amely szerint – az ISM „együttműködik ...) az ifjúság társadalmi szervezeteivel..., ifjúsággal foglalkozó egyesületekkel, közhasznú szervezetekkel, alapítványokkal; ... működteti az ifjúságra vonatkozó ügyekben az országos konzultáció rendszerét, ...biztosítja a fiatalok képviselők [kiemelés tőlem – a szerző] útján történő részvételét az ifjúságot közvetlenül érintő kormányzati döntések előkészítésében... A miniszter az érdekegyeztetés feladatai körében képviseli a Kormányt az országos érdekegyeztetésben a feladatkörét érintő témakörökben ...az ágazat területén működő civil szervezetekkel; közreműködik az országos érdekegyeztetés kormányzati feladatainak ellátásában, továbbá az érintett érdekképviselők bevonásával konzultatív érdekegyeztető fórumokat működtet... feladatainak ellátása során rendszeres kapcsolatot tart az országos hatáskörű szervekkel, közhasznú szervezetekkel, társadalmi szervezetekkel, közalapítványokkal és alapítványokkal, szakmai műhelyekkel...” (1998. évi LXXXVI. Törvény 7/A. § (b)). Hasonlóképp a 113/1999. (VII. 16.) kormányrendelet így fogalmaz „...a miniszter a hatáskörébe tartozó feladatok ellátása során együttműködik... társadalmi szervezetekkel, érdekképviselői szervekkel”. A meglehetősen sok helyen és módon előírt egyeztetési, együttműködési kötelezettség ellenére a kormány semmilyen kommunikációs csatornán nem mutatkozó késznek az egyeztetésre a GYIÉT nem kormányzati tárgyalócsoportjaival. Felszámolta az eddigi co-managment struktúrát, kilépett a GYIÉT-ből. Ez még nem jelentene problémát, ha a csikorogva is, de működő rendszer helyébe másik lépett volna.

Az ISM ifjúságpolitikai koncepciója (www.ism.hu) négyféle feladatot fogalmaz meg az ISM számára: az érdemi ifjúsági párbeszéd („bátorításuk a saját megoldásokkal való kísérletezésére”), a támogatási rendszer megújítása az önálló működés érdekében („érdemi költségvetési támogatással a minisztérium lehetővé teszi az ifjúsági szervezetek számára az önálló működést”), a regionalitás erősödése (hét regionális iroda létrehozása)¹⁰ és az ifjúsági turizmus fejlesztési koncepciójának megalkotása. Ugyanakkor Az ifjúságpolitika feladatai (terjedelme a sportügyi feladatok kb. egynegyede) c. dokumentum (www.ism.hu) a működő projekteket már 8 felé osztja.¹¹

Az ISM 1999 tavaszán együttműködési megállapodásokat kötött: a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciáját (HÖÖK), az OGYIP-ot és a MAGYIT-ot stratégiai, míg a négy történelmi egyházat kiemelt partnerének tekinti. A GYIÉT Támogatói Oldalát képviselni kívánó Kerekasztal a Gyermek-

kért-et nem fogadta partnerként az ISM. Ugyanakkor kiemelt két támogatói szervezetet, mindkettőnek képviseleti lehetőséget adva. Az ISM stratégiai partnerei mellett, a két megnevezett partner: a HAYICO-t, és a Nagycsaládosok Országos Egyesülete.

AZ IFJÚSÁGI INTÉZMÉNYRENDSZER¹²

Az alábbi országos testületekben van civil képviselet (mindenhol felkérés és nem delegálás alapján):

Gyermek és Ifjúsági Alapprogram Tanácsa¹³ (7 kormányzati, 1 önkormányzati, 4 civil, 2 egyházi képviselő),¹⁴

Regionális ifjúsági tanácsok (2 önkormányzati, 1 regionális fejlesztési tanácsi, 2 egyházi, 1 kormányzati, 4+1 civiltag)¹⁵,

Mobilitás Ifjúsági Szolgálat Tanácsadó Testület (3 civil, 2 kormányzati képviselő),

Generáció – Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány Kuratóriuma (4 civil, 3 kormányzati képviselő).¹⁶

Zánka felügyelete átkerült az ISM-hez. Az 1999 májusában lejárt tanácsadó testületi mandátumot a minisztérium azóta sem újította meg,¹⁷ így abban ma sem civil, sem semmilyen részvétel nincs.

A Mobilitás Ifjúsági Szolgálat Tanácsadó Testületében a HAYICO, a MAGYIT, az OGYIP mint felkért civil tag, illetve az ISM és a Mobilitás Szolgálat mint kormányzati képviselő vesz részt. Ugyanakkor az előző TT mandátumát a mai napig nem vonták vissza. A HÖÖK megfigyelőként vesz részt.

1999. november 27-én megalakult a Magyar Ifjúsági Konföderáció (MIK), amelynek célja a határon túli magyar fiatalokkal való információcsere és egyeztetés. A tervek szerint a MIK évente kétszer ülésezik. Szakértői és információ-beszállítói szerepe fontos lehet, de döntési kompetenciája nincs, forrás nem áll rendelkezésére.

Az előző kormány kinevezési gyakorlata miatt 1999. december 31-ig a Horn-kormány által megbízott kuratórium vezette az NGYIKA-t. Az ISM-mel egyre mélyülő ellentét az év végére 60 milliós adósságot és végrehajtási eljárást eredményezett. Az ISM visszatartotta a költségvetési törvényben meghatározott finanszírozást, az NGYIKA kuratóriuma pedig igyekezett elrejtetni, elkölteni azonnal az összes rendelkezésére álló pénzt.

A Regionális Ifjúsági Tanácsok a GYIAP regionális megjelenési formái. Ugyanakkor nem a regionális civil és egyházi szervezetek képviseltetik magukat, hanem a GYIAP-hoz hasonlóan az országos egyház, az országos HÖÖK, MAGYIT, OGYIP, NOE (az egyetlen feltétel a régióban lévő lakó- vagy munkahely). A Regionális Ifjúsági Tanács közreműködik a régióból beérkezett

pályázatok elbírálásában (2/1999. (IX. 24.) ISM-rendelet 8. §), de sehol sem garantált, hogy a RIT bármiben is dönthetne. Ily módon a regionalitás ifjúságpolitikai koncepcióban leírt elve sérülni látszik.

A MaHolnap periodika elhalt, szerepét részben az Ifjúsági és Sportértékesítő, részben az ISM weboldala vette át, nem töltötték be azonban az ifjúságkutatók, törvényelemzések publikálásának úrét.

ÉRTÉKELÉS¹⁸

Mindenesetre szerencsés, hogy a diákügyek hatásköréből kikerült az ifjúságügy. Sőt, talán egyszer eljön az idő, amikor az ifjúságügy alá kerülnek a diákügyi kérdések, s ez tovább erősíti a generációs logika mentén történő gondolkodást.

Figyelemre méltó, hogy az intézményrendszer működtetésében és az ISM-mel való kapcsolatban a stratégiai partnerek mind a valaha volt GYIÉT korosztályi oldalán ültek. Ugy tűnik, hogy bár az ISM a szakmát nyújtó ifjúsági képzést kiemelten kívánja kezelni, a szakmai szervezeteket nem tekinti partnernek, többszöri ajánlkozás ellenére sem. Ez a szakmai szerep háttérbe szorulása mellett egyre inkább polarizálja a pártalapon amúgy is motivált ifjúsági szervezeteket és szervezeti ernyőket.

Az ISM szakított az önszerveződő, autonóm rendszerrel, nem civil szervezetek delegáltjaival kíván együttműködni, hanem a kormányzat által kiválasztott „szervezeti megbízottakkal” akarja a korosztály érdekeinek képviselőit megjeleníttetni. Az egyenlők és egyenlőbbek elképzelése mentén maga nevezte meg civil partnereit, holott Az ifjúságpolitika feladatai (www.ism.hu) c. dokumentumban kiemelt szerepet kapna az önszerveződés. Így egyre távolibbnak tűnik, hogy „a fiatalok és az őket képviselő szervezetek maguk is részt vesznek a tervezésben, a róluk szóló döntések előkészítésében és a végrehajtásban”. Az ábrán is megmutatkozó, átláthatatlanul bonyolult, rengeteg új érdekfócot konstruáló rendszer figyelmen kívül hagyja a gyerekek képviselőit (csak fiatalok képviselőiről szól), a kormányzati döntések előkészítésének véleményezésében nem szól a gyerekek és a korosztályt támogatók képviselőiről. Így nem kizárt, hogy az ISM „a jövő minisztériuma” nem kíván kommunikálni a gyermeki korosztályt képviselő és az ifjúsági célú szervezetekkel. A RIT-ek döntési kompetenciájának hiányában a regionalitás megvalósítása finoman szólva is megkérdőjelezhető; a támogatást nem sikerült eddig alapjaiban megreformálni, s a szervezetek számára működő vagyont biztosítani (tény, hogy ez az ország helyzetéből fakadó vis maior, s nem ennek a kormánynak a felelőssége, de nem is szerencsés ezt megígérni); az érdekegyeztető rendszer pedig nem újult meg, ha-

nem gyakorlatilag megszűnt. Így az ifjúságpolitikai koncepció társadalmi cselekvést is követelő vezérelve mind sérülni látszanak.

Az, hogy a HÖÖK mint nem generációs, hanem „diáklogikán” szerveződő közösség miért nem az Oktatási Minisztériumhoz tartozik, (strukturális értelemben) rejtély, csak politológiai magyarázata egyértelmű. A stratégiai megállapodást nem sokkal megelőző HÖÖK-tisztújításkor az ISM pártolta szárny győzött, így a három szervezetből kettő (HÖÖK, OGYIP) kormányzimpatizáns vezetéssel rendelkezik. A Mobilitásba való delegálás még a HÖÖK-választás előtt történt, így oda a szervezet nem is kapott meghívást, később megfigyelői státusra tett szert.

A Mobilitás Ifjúsági Szolgálat továbbra is miniszteri határozat alapján működik. Holott már 1998-ban tökéletesen egyenrangú szereplője az intézményrendszernek (1998-ban 192, 1999-ben a tervek szerint 300 millió forint fölötti összegről rendelkezve kiemelkedő feladatokkal: Fiatalok Európáért Program, National Agency szerep, nemzetközi ifjúsági kapcsolatok feladata). 1999-től egyre inkább a Mobilitás Szolgálat válik az intézményrendszer központjává, hiszen ez a Mobilitás TT és a törvény szabályozta GYIAP titkársága is, valamint ellátja a Regionális Ifjúsági Irodák felügyeletét, s egyre több intézmény rendelődik a szolgálat alá. Önmagában az apparátus hierarchikus felépítése nem lenne baj, az apparátus középponti szerepének szervezetelméleti elemzése azonban közismert. Semmilyen garancia nincs arra, hogy a szolgálat vezetői nem fognak a MISZOT apparátusához hasonlóan elbasásodni, s egyre több jel mutat arra, hogy a Mobilitás az ISM „házipénztára”.

Előrelépés viszont a Horn-kormány alatt alig érvényesülő nyilvános kontroll, tudnillik az alapprogramból támogatottak nevét, programját és az összeget nyilvánosságra kell hozni.¹⁹ Vajon a Mobilitásnál miért nincs ilyen kötelezettség?

Megfontolandó (csak végre meg kellene vizsgálni), hogy a vagyonekezelő intézményeket más célra hasznosítva lehet-e, hogyan lehet bővíteni a szféra közvetlen anyagi forrásait; esetleg a forrásteremtő, -bővítő intézményeket egyetlen alappá összevonása, szakkuratórium rendszerben működtetése nem előnyösebb-e. Mindez persze rontaná az elit politikai szocializációját, ám ugyanakkor tisztázná az összegubancolódott érdekszálakat. A felhalmozódott vagyontömegeből biztosítani lehetne – és ez a távlati megvalósítás szükséges feltétel – a saját működő ifjúsági-szervezeti vagyont (a civilek finanszírozásának elégtelenségéről már sokszor esett szó). Ha nincs vagyon, a szervezetek megpróbálnak alternatív utakon forrásokat szerezni, s ez az intézményrendszeren bosszulja meg magát (mint ahogy ma is ez történik néha). Sajnos a civil oldalon sem mindig makulátlan jellemek próbálják megvalósítani önmagukat, s ehhez csak eszközként használják a rendszert.

A Lauritzen által leírt ifjúsághoz való kormányzati megközelítés- és hozzáállás-modellek közül az Orbán-kormány ifjúságpolitikája a beavatkozó kormány modellje. A kormány égető problémákba avatkozik be, látványos sikereket vár, s a nagyobb költségvetést vetíti előre.

Wootsch (Zánka, 1996.) egy ciklusnyival ezelőtt még úgy gondolta, hogy a civil szervezetek annyit tesznek, amennyit hagyhatnak nekik (az államot egészítik ki), bátorítás esetén új élettel telhetne meg a szektor és a szféra, a részvétel a civilek kimeríthetetlen erőforrása. Ugyancsak ő írja le a civil szervezeti válság okait: a támogatás esetlegessége, elégtelensége és egyenlőtlen-sége, a politikára való függeszkedés dominanciája, az érték és érdek egybe nem esése (érdekegyeztetés és a tényleges szervezeti élet nagy távolsága). Mára nyilvánvalóvá vált, hogy az ISM a sportra sokkalta jobban koncentrálna, mint az ifjúságügyre, bár több mint 2,5 millió az általa törvényben definiált ifjúság.

V. HOGYAN TOVÁBB?

Hatékonyaság – demokratikus eljárás – eredményesség

Egy kormány „ifjúságpolitikai osztályzatának” kialakításához felhasználhatók a kormány ifjúságpolitikai prioritására, az állami költségvetésből erre fordított hányadra és a gyerekek, fiatalok jogaira vonatkozó adatok. A valódi strukturális kérdés azonban az, hogy megéri-e az erőfeszítést a nagyságrenddel több időt, energiát, emberi erőforrást igénylő demokratikus eljárásrend?!

Felmerül az a kérdés is, hogy az ifjúsági intézményrendszer és részvétel hasznát mi minősíti a legjobban. Túl azon, hogy tagadhatatlanul van politikaielit újratermelő szerepe a civilesítésnek (sajnálatos módon nagy méretekben mérhető politikai-szocializációs szerepe nincs, hiszen a fiatalság – talán tudatosan – idegenkedik a politika még közéleti értelmezésétől is), vélhetően a szakmai munka: a jogszabályjavaslatokhoz adott vélemény, illetve az elért korrekció, valamint az intézményrendszeren keresztül elért társadalmi változások ereje a jó jelzőszám.

A kormányzati munka hatékonysága nyilvánvalóan csökken, hiszen az érdekegyeztetési mechanizmust figyelmen kívül hagyó eddigi döntési rendszert lassítja a civil felület közbeiktatása. A kormányzati ifjúsági munkának azonban (egyáltalán egy kormányzatnak) mint politikai erőterben létező szervezetnek „alapvetőbb”, fontosabb, komplexebb jellemzője munkájának eredményessége (jó célt szolgálni), mint hatékonysága (jól szol-

gálni a célt).²⁰ E „mutató” növelésére pedig a „civilizáció” hasznos eszköz, hiszen a civilek szakértelmének kihasználása mellett kommunikációs csatornaként is működtethető az ifjúsági szféra felé. A hatékonyság vs. demokrácia paradoxonából talán az eredményesség szempontrendszere lehet kitörési pont, hiszen az érintettek bevonásának óriási motiváló, informáló és reprodukciós ereje van. Nyilván ennek a szemléletnek a fölvállalásából a sokkal több konfliktus fölvállalása is következik.

A már korábban említettek miatt (pártfüggés, eltérő kommunikációs és érdekcsoportok stb.) szükséges az érdekegyeztetési rendszer megújítása. A Horn-kormány időszakában fölvetett – el nem kötelezettnek véletlenül sem nevezhető – egyetlen civil képviselő elve, (a tárgyalócsoportok, fúziója, sőt bekebelezése), illetőleg a mai kijelölő-megnevező rendszer (ahol a kormány dönti el, kit tekint tárgyalópartnerének) jól látható következménye a civil szféra érdekérvényesítő képességének jelentős csökkenése, nem beszélve az apolitikus szervezetek kényszerű átpolitizálódásáról, amely alaptevékenységüket is veszélyeztetheti.

Jövőkép

A legtöbb európai országban a művelődési kormányzat felügyeli az ifjúsági ügyeket (Finnország, Dánia, Csehország, Észtország, Horvátország, Szlovákia, Hollandia), Görögországban önálló ifjúsági államtitkárság van, de itt is az oktatási minisztériumon belül.

Néhány helyen a „szociális” minisztérium felelős az ifjúságért (Norvégia, Ausztria, Spanyolország).

Másik modellt követ a Közigazgatási Minisztérium (Svédország), a „saját” ifjúsági minisztérium (Luxemburg – önálló, Németország – ifjúsági és nőügyi, Franciaország – ifjúsági és sport minisztérium), valamint az egységes ifjúsági felügyelet hiánya (Olaszország – tartományi hatáskör, Belgium három régiós modellje, Írország, Egyesült Királyság). Miniszterelnöki államtitkárság dolgozik Portugáliában, Románában és (Polish Youth..., Warsaw 1996.; The Year in..., 1996.; The Romanian Youth, Infotín, 1997.; Review of Human..., Estonia).

Míndezek mellett is érdekes, hogy egy 1998. márciusi strassbourgi konferencián a 47 európai tagországból csak 6 támogatta az érdemi co-management struktúra nemzetközi szintű megjelenését (Ausztria, Dánia, Magyarország, Nagy-Britannia, Litvánia és Németország, ez utóbbi tévedésből).

Politikai kérdés is, hogy az ifjúság érdekeit mi szolgálja jobban: az ifjúsági intézményrendszer változatlan fönntartása és vagyonkezelés vagy az ifjúsági támogatások közvetlen végfelhasználóhoz való eljuttatása. Több mint 30 éve minden rend-

szer, minden kormány beszél a fiatalok primer problémáinak megoldásáról – hogy csak a legfőbb három kerüljön említésre: lakás, iskola, munkahely –, de a helyzet kritikus mivolta elismerten nem csökkent. Ezen problémák megoldására ma sem történtek tendenciózus lépések. Definiálni lenne szükséges: mit akarunk ezzel a rendszerrel lefedni és milyen eredményeket várunk el ettől. Elgondolkodtató, hogy egy jól kialakított rendszer – részben a civil szektor állapotából fakadóan – is csak hozzájárulhat (és azt is csak távlatokban) az esélykülönbségek csökkenéséhez (az esélyegyenlőségről már rég nincs szó).

Felmerül a kérdés, van-e szükség co-managmentre, co-decision-re. A közös vezetés, döntéshozatal – amikor a civil szféra, az öntevékeny-önszerveződő állampolgár közvetlen beleszólást nyer az ügyek állami szintű intézésébe – az évszázadok alatt (már ahol) kialakult demokratikus viszonyok talán egyik következő lépcsője. Ez azzal az előnnyel is kecsegtet, hogy a kölcsönös kontroll miatt az állam, a kormány ellenőrzése hatékonyabbá válhat. A civil szféra dinamikus tagjai, szereplői jóval gyorsabban cserélődnek, mint a négyévente egyszeri aktuálisan megválasztott parlament, illetve kormányzó hatalom. Persze ez csak akkor igaz, ha a szerepek nem keverednek, ami a magyar ifjúsági szférára nem épp jellemző. Hiszen míg a kormánynak javasolnia-döntenie kell, addig a civil szférának a kontroll-, információszállító-, legitimáló szerepnek kell megfelelnie, s a kettő keveredése: a korrupció.

A politikai szférában ritkán gyakorolt jellemvonás a nagyvonalúság; az ellenféllel, aktuálisan vesztesel való megengedőbb, befogadóbb magatartás mindhárom kormány jellemrajzából hiányzik. Persze az ember, pláne egy kormány az életművét nagyon félti másoktól, hisz azok csak rombolni tudnak rajta – mégis megfontolandó: az egymást kölcsönösen ellenőrző, egyenként kisebbségben levő partnerek eljuthatnának a működés és a bizalom egy magasabb fokára. Így oldhatók lennének „a civilek már úgy is elég pénzt vettek ki ebből a történetből” típusú kormányzati görcsök, így megvalósítható lenne az a kormányzat által is deklarált *„európai igényű eszmény, hogy a civil szféra nem tárgya a társadalomszervezési folyamatoknak, hanem alapja, s így egyben alakítója is”* (Koncz István, *MaHolnap* 5.)

IRODALOM

- Youth policies in the European Union – Structures and training – Studies No. 7. – European Training Youth, European Commission Youth Opinion. Youth Forum Jeunesse, 1997.
- The Year in Brief. UK, 1996. The Romanian Youth. Infotín, 1997.
- Review of Human development and national Youth Policy, Estonia. Polish Youth of the Nineties. Warsaw 1996.
- Rainbow-Working group on Youth Participation. Council of Europe, Strasbourg, 1997. September
- Working Group on the Participation of Young People. Council of Europe, Strasbourg, 1997. September 30
- Study on the policies and activities in the youth sector of the Council of Europe. Council of Europe, Strasbourg, 1997. August
- Position Paper – Youth Forum Jeunesse Europa ABC – A guide to the international youth work. Youth Directorate, 1996.
- Bella Balázs, 1994.: Ifjúságpolitika árnyékában? Társadalmi Szemle, 12. 53–58. Tárcatükör ISM.
- Ifjúságpolitikai vitanap a parlamentben. 1991. június 11. 33–62. felszólaló Ifjúságpolitikai koncepció. A ifjúságpolitika feladatai. www.ism.hu
- Ifjúságpolitika Magyarországon. GYIKT, 1997.
- Ifjúsági szervezetek az ezredfordulón – 1996, Zánka. konferencia
- Zánkai Gyermekek és Ifjúsági Centrum Közhasznú Társaság: alapító okirata, Alapító okiratának módosítása, Alapító kormányhatározata 1008/1996. (II. 7.) Korm. h., Tanácsadó testületének Szervezeti és működési szabályzata, Tanácsadó testületének ügyrendje, Megállapodás az egyetértési jog gyakorlásáról (Zánka TT-MKM)
- A Mobilitás Ifjúsági Szolgálat: Alapító Okirata, Egyéb anyagai, tanácsadó testületének döntései és emlékeztetői, Tanácsadó Testülete alkotta stratégia
- A Gyermekek és Ifjúsági Alapprogram Tanácsának határozatai A Generáció-Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Közalapítvány Alapító okirata, stratégiája Peter Lauritzen, 1993: Ifjúságpolitikai struktúrák Európában. Potsdam, március 30.
- A GYIÉT alapító okirata, plenáris ülésének szó szerinti jegyzőkönyvei, bizottsági üléseinek emlékeztetői
- Mátyási Sándor-Szabó Andrea-Madár Csaba-Vajda Erzsébet, 1995. Az ifjúságpolitika esélye avagy az ifjúsági szervezetek helyzete a rendszerváltás után. (Budapest: BME Szociológia Tanszék 1995) Maholnap, 1–5.

JOGSZABÁLYOK, JOGI DOKUMENTUMOK

- 1039/1992. (VII. 29.) korm. határozat a Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Alapítvány Kuratóriumáról
- 119/1992. (VII. 29.) korm. rendelet a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Alapítványról szóló 81/1990. (IV. 27.) MT rendelet módosításáról
- 1109/1994. (XII.2.) számú kormányhatározat
- 81/1990. (IV. 27.) MT rendelet a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Alapítványról
- 1104/1994. (XI. 10.) korm. határozat a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Alapítvány függő jogi helyzetének rendezéséről
- 93/1995. (VIII. 8.) korm. rendelet a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Alapítványról szóló 81/1990. (IV. 27.) MT-rendelet módosításáról
- 1995. évi LXIV. Törvény a Gyermekek- és Ifjúsági Alapról, valamint a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Közalapítványról

- (2/1999. (IX. 24.) ISM rendelet a Gyermekek és Ifjúsági Alapprogram és a Regionális Ifjúsági Irodák működéséről
- 1998. évi LXXXVI. Törvény) XXIX. Fejezet A Gyermekek és Ifjúsági Alapról, valamint a Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Közalapítványról szóló 1995. évi LXIV. törvény módosítása
- 113/1999. (VII. 16.) kormányrendelet az ifjúsági és sportminiszter feladat- és hatásköréről
- A 1044/1990. (X. 26.) kormányhatározat
- 81/1990. (IV. 27.) MT-rendelet a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Alapítványról
- 1048/1991. (X. 3.) korm. határozat a Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Alapítvány Kuratóriuma kijelölésének átmeneti visszavonásáról
- Mobilitás Ifjúsági Szolgálat alapító miniszteri határozata (1995. XII. 15, MKM)
- 21/1996. (II. 7.) kormányrendelet Zánka Gyermekek és Ifjúsági Centrum Oktatási és Üdültetési Közhasznú Társaság átalakulásáról
- Az Alapprogram által 1996. VII. 10-én H/20/1996. (VII. 10.) határozat a MaHolnap c. periodika alapításáról
- Az Érdekegyeztető Tanácsról szóló 2349/1995. (XI. 16.) kormányhatározat

RÖVIDÍTÉSEK

- BEIK Budapesti Európai Ifjúsági Központ
- DEMISZ Demokratikus Ifjúsági Szövetség
- G-NGYIKA Generáció – Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Közalapítvány
- GYIAP Gyermekek és Ifjúsági Alapprogram
- GYIÉT Gyermekek és Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács
- GYIKDB Gyermekek és Ifjúsági Kodifikációs és Deregulációs Bizottság
- GYIKT Gyermekek és Ifjúsági Koordinációs Tanács
- HAYICO Magyarországi Ifjúsági Információs és Tanácsadó Irodák Szövetsége
- HÖOK Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciáját
- IÉT Ifjúsági Érdekegyeztető Tanács
- ISM Ifjúsági és Sportminisztérium Kerekasztal a Gyermekekért Gyermekek és Fiatalokat Támogató Országos Szakmai és Érdekképviseleti Szervezetek Kerekasztala
- KIA Központi Ifjúsági Alap
- MAGYIT Magyar Gyermekek és Ifjúsági Tanács
- MEH Miniszterelnöki Hivatal MIK Magyar Ifjúsági Konferencia
- MISZ Mobilitás Ifjúsági Szolgálat
- MISZ TT Mobilitás Ifjúsági Szolgálat Tanácsadó Testülete
- MISZOT Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa
- MKM Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium
- MÚSZ Magyar Úttörők Szövetsége
- NGYIA Nemzeti Gyermekek és Ifjúsági Alapítvány
- NIT Nemzeti Ifjúsági Tanács
- NOE Nagycsaládosok Országos Egyesülete
- ODJT Országos Diákjogi Tanács
- OGYIP Országos Gyermekek- és Ifjúsági Parlament
- OKPT Országos Közoktatáspolitikai Tanács
- RII Regionális Ifjúsági Iroda
- RIT Regionális Ifjúsági Tanács
- ZÁNKA FEB Zánka Gyermekek és Ifjúsági Centrum Oktatási és Üdültetési Közhasznú Társaság Felügyelő Bizottsága
- ZÁNKA TT Zánka Gyermekek és Ifjúsági Centrum Oktatási és Üdültetési Közhasznú Társaság Tanácsadó Testülete

JEGYZETEK

- ¹ Ajánlva Havass Péternek
- ² Köszönettel tartozom Ditzendy Károly Arisztidnek és Boráros Andrásnak a cikk létrehozásában nyújtott segítségéért
- ³ Itt csak a kormány által létrehozott/finanszírozott intézményeket tekintjük át. Természetesen a szféra szempontjából kiemelt fontosságú a Soros Alapítvány, de ez inkább a kormány támadásait, mint támogatását „élvezhette”; s nem elhanyagolható az Ezredforduló Alapítvány szerepe (amelynek forrásbővítő funkcióját a KISZ-székház eladásából a Demisz teremtette meg 100 millió forint átutalásával), de ez is magánalapítványnak tekinthető, komoly kormányzati szerepvállalás nélkül.
- Ugyancsak nem része ekkor az intézményrendszernek a későbbiekben komoly szerepet játszó zánkai üdülő, mivel az Antall-kormány alatt az MKM alá tartozó minisztériumi közintézmény döntéshozási mechanizmusánál szóba se jöttek a civilek.
- ⁴ 1017/1991. (IV. 11.) korm. határozat, 1018/1991. (IV. 11.) korm. határozat 1048/1991. (X. 3.) korm. határozat, 119/1992. (VII. 29.) korm. rendelet, 1039/1992. (VII. 29.) korm. határozat, 1029/1994. (IV. 26.) korm. határozat, 1045/1994. (VI. 14.) korm. határozat.
- ⁵ Az ifjúsági ügy felügyeletének kérdésében a kisebbik koalíciós partner vezette Művelődési és Közoktatási Minisztérium és a nagyobbik kormányzóerő felügyelte Miniszterelnöki Hivatal között 1995 végére folyamatos konfliktusos viszony lett jellemző. Az új művelődési miniszter, lassan „kihátrált” az ifjúsági ügyek területéről (holott 1994-ben minden ifjúsági ügyet az MKM felügyelt), olyannyira, hogy a 94-ben alakult Ifjúsági Főosztályból előbb Osztály, majd Diákügyi Iroda lett. Kizárólag a zánkai üdülő és a diákjogok ügye maradt az MKM-nél. Az ifjúsági ügyekért felelős címzetes államtitkár folyamatosan vette át az 1996 folyamán a hatáskörébe utalt ügyeket.
- ⁶ A GYIÉT 1997-ben 7 plenáris ülésén 25 érdemi napirendi pontot, 38 hivatalos bizottsági ülésén 44 érdemi napirendi pontot tárgyalt meg, ezeken túl részt vett a tárcaközi egyeztetéseken és nem hivatalos bizottsági üléseken. Legtöbbször felsőoktatási, közoktatási és szakképzési ügyek (9 ülés), családi, gyermek- és szociális ügyek (8 ülés) és szabadidős ügyek (6 ülés) voltak terítéken.
- ⁷ Az Alapprogram Tanácsának tagjai a Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, a Külügyminisztérium, a Munkaügyi Minisztérium, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Népjelölti Minisztérium és a Miniszterelnöki Hivatal egy-egy képviselője, valamint az országos gyermek-, diák- és ifjúsági, illetve e korosztályokat segítő társadalmi szervezetek által delegált 6 és a helyi önkormányzatok szövetségei által delegált 2 képviselő. Elnöke a miniszterelnök által a tanács kormányzati tagjai közül megbízott személy (1995. évi LXIV. Törvény 3.§ (3)).
- ⁸ A civilesítés és az átfedések miatt szerepel benne az Országos Diákjogi Tanács (ODJT), és ugyanez ok miatt nem szerepel benne az Országos Közoktatáspolitikai Tanács (OKPT).
- ⁹ Az ábra nem tartalmazza – mivel nem elsősorban ifjúsági célból –, de legalább részben civilesített a döntéshozatal többek közt a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a Duna Televízió Kuratóriumában, ahol az ifjúsági szféra is rendelkezik egy mandátummal; valamint a Kincstári Vagyonkezelő Igazgatóság gondozta társadalmi szervezetek helyiségeinek tulajdonba adásáról szóló törvény bírálóbizottságában, ahol viszont a sorsolás folytán nincs ifjúsági képviselet.
- ¹⁰ Nyugat-dunántúli Regionális Ifjúsági Iroda, Győr; Közép-dunántúli Regioná-

lis Ifjúsági Iroda, Veszprém; Dél-dunántúli Regionális Ifjúsági Iroda, Szekszárd; Közép-magyarországi Regionális Ifjúsági Iroda, Budapest; Észak-magyarországi Regionális Ifjúsági Iroda, Miskolc; Észak-alföldi Regionális Ifjúsági Iroda, Debrecen; Dél-alföldi Regionális Ifjúsági Iroda, Kecskemét.

- ¹¹ Ifjúsági párbeszéd (ez alá került az azóta feledésbe merült ifjúsági kataszter projektje), regionalitás, ifjúsági turizmus; ifjúságkutatás („...az ifjúságot érintő folyamatok tudományos elemzése”), önkormányzatok, (ifjúsági referensek), határon túli fiatalok, képzés (az ISM és a Budapesti Tanítóképző Főiskola együttműködik a ifjúsági segítő felsőfokú szakképesítés és az ifjúsági referens pedagógus szakvizsga kidolgozásában) és pályázatok. (A minisztérium 1999-ben két pályázatot írt ki az ifjúsági ügyek területén. Ezek egyike a táborozási pályázat, amelyet évek óta a leginkább elkésve és legkevesebb öszszeggel írtak ki, viszont a legtöbb, kb. 60%-nyi pályázó nyert. 3119 nyertes jutott 53 millió forintra, ami kevesebb mint 17 000 Ft/nyertesnek átlagolható.)
- ¹² 1. § „Az Ifjúsági és Sportminisztérium ...a Gyermekek és Ifjúsági Alapprogram, a Regionális Ifjúsági Tanácsok, valamint a Mobilitás Ifjúsági Szolgálat és a Regionális Ifjúsági Irodák ...működésén keresztül valósítja meg a Kormány ifjúságpolitikai célkitűzéseit.” (2/1999. (IX. 24.) ISM-rendelet)
- ¹³ „A Tanács elnökét és tagjait az ifjúsági és sportminiszter bízta meg az Alapprogram céljai szempontjából érintett kormányzati szervek és az ifjúsági, illetve e korosztályt segítő szervezetek kiemelkedő személyiségei közül.” (1998. évi LXXXVI. Törvény 59. § (4)), a „személyeket a szervezet képviselőtét ellátó (testület) személy jelöli a miniszter megkeresése alapján.” (2/1999. (IX. 24.) ISM rendelet)
- ¹⁴ A Gyermekek és Ifjúsági Alapprogram Tanácsának tagjai: a Belügyminisztérium, az Egészségügyi Minisztérium, az Ifjúsági és Sportminisztérium, a Miniszterelnöki Hivatal, az Oktatási Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Szociális és Családügyi Minisztérium egy-egy képviselője; a települési önkormányzatok országos szövetségeinek egy jelöltje; a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája, a Magyar Gyermekek és Ifjúsági Tanács, a Nagycsaládosok Országos Egyesülete, valamint az Országos Gyermekek és Ifjúsági Parlament által jelölt egy-egy személy; a történelmi egyházak képviselőjében közösen jelölt két személy. (2/1999. (IX. 24.) ISM-rendelet 7. §)
- ¹⁵ A Regionális Ifjúsági Tanács tagjai: a régió területén működő megyei közgyűlések képviselőjében közösen jelölt egy személy, a régió területén működő megyei jogú városok önkormányzatainak képviselőjében közösen jelölt egy személy, a Regionális Területfejlesztési Tanács képviselőjében egy személy, a Magyar Gyermekek és Ifjúsági Tanács, az Országos Gyermekek és Ifjúsági Parlament, a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája, a Nagycsaládosok Országos Egyesülete által jelölt, az adott régióban élő és/vagy tanuló, dolgozó egy-egy személy, a régióban székhellyel (telephellyel) rendelkező ifjúsági egyesületek képviselőjében az első évben a miniszter által felkért egy személy, ezt követően a szervezetek által választott képviselők, a történelmi egyházak képviselőjében közösen jelölt két személy, a miniszter képviselőjében egy személy. (2/1999. (IX. 24.) ISM-rendelet 9. §)
- ¹⁶ A közalapítvány legfőbb döntéshozó szerve a kuratórium, amely 7 főből áll. Tagjai: az országos gyermek, diák-, valamint ifjúsági szervezetek képviselői által jelöltek közül (tehát a szervezetek jelölnek, a minisztérium választ partner magának) 4 személy, az alapító által felkért 3 személy. A közalapítvány Kuratóriuma mellett Tanácsadó Testület működik. A tanácsadó testület tagjait az országos ifjúsági szervezetek javaslata alapján az ifjúsági és sportminiszter kéri fel (1998. évi LXXXVI. Törvény 61. §).
- ¹⁷ A felügyelőbizottság mandátuma 2001 májusáig tart.
- ¹⁸ Néhány kihagyhatatlan aranyköpés az ISM honlapján szereplő a minisztériumot bemutató és annak értékelési szándékával készült Tárcatükörből: „Az ISM ...hozzásegítheti a kormányzatot a... hatékony, interaktív párbeszéd ki-

alakításához.” (egy párbeszéd mindig interaktív); „Az Ifjúsági és Sportminisztérium egy interaktív ügynökség közreműködésével indította útjára honlapját az Interneten. Mérföldkőnek számít ez mind a Minisztérium, mind pedig a sportot szívügyének tekintő magyar polgárok életében”; „A Minisztérium hosszú távú gondolkodásmódjára jellemző, hogy a honlap elkészültével párhuzamosan, már az elkövetkező évezred várható kihívásaira keresi a megfelelő válaszokat”.

¹⁹ „Az Alapprogramból nyújtható támogatások és kedvezményezettek körét, a Tanács által meghirdetett pályázatokat, valamint a támogatásban részesültek névsorát és támogatásuk célját, mértékét az országos sajtó útján közzé kell tenni” (1998. évi LXXXVI. Törvény 60. § (2)).

²⁰ Hatékonyan érthető a kitűzött célok gyors és zökkenőmentes végrehajtása, azonban a célok kitűzése, azok társadalmi elfogadtatása, ahhoz partnerek keresése mind-mind a munka eredményességének jelzője – Weber-értékek és eszközök racionalitás-magyarázatának parafrázálása.

ESSZÉ-TANULMÁNY

FRICZ TAMÁS

Mi lesz a pártokkal?

A pártok válságjelenségei és esetleges funkcióváltása a XXI. században

BEVEZETŐ

Az alább következő írásban arra igyekeztem választ keresni, hogy vajon milyen szerep, feladat és funkció várhat a modern értelemben vett politikai pártokra a 21. században.

A téma jelentősége legalább két szempontból is indokolható. Egyfelől jól megfigyelhető, hogy a fejlett demokráciákban egyre növekvő mértékű kritika illeti a pártok tevékenységét mind a nyilvánosság előtt, a közbeszédben, mind a politológiai szakirodalomban – ennyiben tehát a tudományos és nem tudományos vélekedés „összeér”. Másfelől, ezzel szinte párhuzamosan, a pártok „klasszikusnak” tekinthető működésében is változások állnak be, a pártok egyes jól ismert funkciói háttérbe szorulnak, míg másfajta, eddig kevésbé ismert funkciók fokozatosan előtérbe kerülnek, sőt, centrális szerepet kezdenek játszani. A *válság és a funkcióváltás* tehát szinte egyszerre, egymással szoros összefüggésben jelenik meg, s alapkérdéseket vet fel. Úgy mint: Hosszú távon megmaradnak-e a pártok a 21. századi demokráciákban? Ha megmaradnak, hogyan tudják leküzdeni válságtüneteiket, s ez milyen változásokat okoz politikai és intézményi szerepükben? Ha lesz, mennyire lesz radikális a funkcióváltás és mi lesz ennek a politikai, rendszerszintű jelentősége?

Elemzésemben ezeket a kérdéseket igyekszem körbejárni. Vizsgálati területem alapvetően Európa, döntő részben a fejlett demokrácia világa, ám legalább annyira izgalmas kérdés, hogy

a kelet-közép-, illetve közép-európai új demokráciák – s így Magyarország – új pártjai hogyan „csöppennek bele” a modern pártok válságjeleket felmutató, potenciálisan funkcióváltásokat hozó korszakába. Ezért az elemzés során időnként ezt a kérdést is érinteni kívánom.

I. A VÁLSÁGJELENSÉGEK

A század utolsó éveiben, a 90-es években már a pártokkal kapcsolatos kritikákkal volt hangos a sajtó, a média, a nyilvánosság, de legalább annyira a pártokkal foglalkozó szakirodalom is. Úgy tűnik, a század 50-es, 60-as éveig tartó tömegpárti, majd a néppárti (catch-all party) korszak után diszfunkciók mutatkoznak a pártok eddig „jól bevált” működésében. Azokat a válságjelenségeket, amelyekről a kritikák szólnak, kétféle megközelítésben lehet tárgyalni. Egyfelől említést lehet tenni az *endogén*, azaz kifejezetten a pártok működésével, tevékenységével kapcsolatos jelenségekről, másfelől az *exogén* jelenségekről, amelyek a pártok megváltozott-működésének mintegy következményeképpen a külső környezetben, a társadalomban, az állampolgárok között tapasztalhatók.

Vegyük először az endogén megközelítést! Milyen tényezőket ér kritika?

1. A pártok eltávolodnak eredeti közegüktől, a polgároktól, s tevékenységüket döntő hányadát az állami, ha tetszik, a „nagypolitikai” intézményekben (parlament, kormányzás, közigazgatás, állami intézmények, külpolitika, nemzetközi szervezetek stb.) fejtik ki. Ez ugyebár azért probléma, mert a modern tömegpártok eredeti funkciójukat tekintve a civil társadalomból erednek, annak részei, s a civil társadalom „üzeneteit” közvetítik az állami szférának. A pártok tehát a demokrácia ilyenét lételeményesei lennének, hiszen, úgymond, a népakaratot közvetítik és a döntéshozatal részévé teszik; ehhez képest, ha a pártok „bevonulnak” az államba, s elveszítik kapcsolatukat eredeti közegükkel, akkor sérül a demokrácia elve és gyakorlata, sérül a népakarat érvényesülése.

A nemzetközi szakirodalom ezt a jelenséget már évek óta a pártállamiság (party state, Parteienstaat) fogalmával írja körül. Ez egyik oldalon megmutatkozik a pártok hagyományos társadalmi kapcsolati formáinak (tömeggyűlések, pártok kulturális, civil és egyéb szatellit-szerveződésai, mozgalmi, agitációs fórumok stb.) kiürülésében, háttérbe szorulásában, másik oldalon a pártok állami funkcióinak növekedésében (a legkülönbözőbb állami intézmények vezetésében, ellenőrzésében jelennek meg institucionalizált módon a pártok).

A pártok „hangsúlyváltása” – szól a kritika –, a civil társadalomból az államba való „átvonulás” megkérdőjelezi a pártok eredeti funkcióinak teljesíthetőségét.

2. A pártszervezetek működése elbürokratizálódott A pártok évtizedekkel korábban még mind kifelé, mind befelé mozgalmi elemeket is felmutattak, a szervezet belülről nem „merevedett meg”, nem vált teljesen azonosá az egyéb hivatalok szervezeteivel. Mára azonban az figyelhető meg, hogy a pártok úgy működnek, mint egy állami hivatal: a felső vezetés kezében koncentrálódik az igazi hatalom, amelybe a tagság nemigen szólhat bele, szerepe arra korlátozódik, hogy a közgyűléseken, küldöttgyűléseken stb. „demokratikusan” legitimálják a pártvezetés által elhatározott döntéseket. A pártszervezetek egyre erőteljesebben és egyre bonyolultabban hierarchizáltak, az alsóbb és felsőbb szintek közötti kapcsolat egyre távolibb. Mindez kiöli a pártszervezetekből azt a mozgalmi lendületet, amely lehetővé tenné, hogy a pártok nyitottak maradjanak a tagság, illetve a társadalom változó igényeire; hiszen amíg egy hivatal a változatlanúságra épít, addig a párt sajátos funkciójú szervezet, pontosabban egyszerre mozgalom és szervezet – legalábbis elvileg.

A kritika indokoltsága mellett mégis meg kell említeni, hogy azért a hivatalokkal szemben a pártszervezetek megőriznek valamit flexibilitásukból. A deklaráltan diktatórikus belső szervezeti felépítésű pártokat leszámítva a formálisan demokratikus döntéshozatalra épülő pártok legtöbbször mindig lehetőség van a centrum akaratától eltérő platformok képzésére, amelyek sajátos, alternatív ideológiai-politikai célokat hirdetnek meg. Emögött természetesen mindig egy csoport hatalmi ambíciói húzódnak meg, ám az ellenelítkezés lehetősége mindenképpen fenntarthatja a demokrácia minimumát a pártokon belül, hiszen alternatívát kínál a centrummal szemben a párttagság számára.

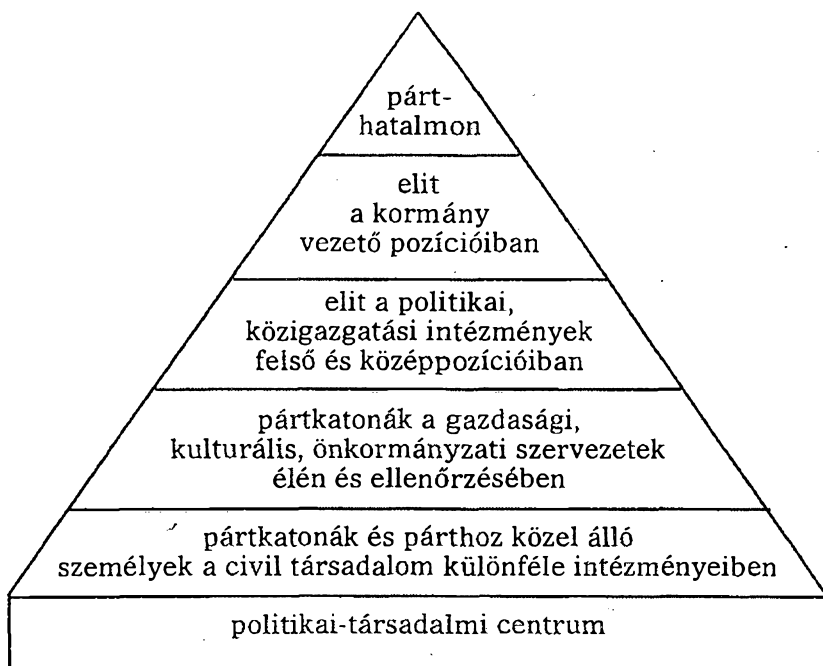
3. A pártok számára ma már csak a választók megnyerése a cél, a párttagság szerepe jelentéktelenedik, az úgynevezett „pártmunka” elsikkad. Ez a folyamat a hatalmas taglétszámú tömegpártok vagy osztálypártok fokozatos visszaszorulásával, s az úgynevezett néppártok avagy gyűjtőpártok megjelenésével kezdődött meg. Kétségtelen, hogy megfigyelhető a pártok stratégiaváltása: a korábbi, „romantikus” tömegpárti korszakkal szakítva már nemcsak a törzsválasztók megnyerésére koncentrálnak, hanem gyakorlatilag minden választói réteget meg kívánnak nyerni maguknak a választási siker vagy eredményesség érdekében. Ugyanakkor egy sajátos ellentmondás is megfigyelhető ebben a törekvésben: ha a párt szélesíteni kívánja a rá szavazó választópolgárok körét, akkor „engednie” kell zárt ideológiai nézeteiből és értékeiből, ami viszont eltávolítja, elidegeníti a törzsválasztók egy körét. Ha viszont a törzsválasztóknak

akar „kedvezni” és így ideológiai programját újra zártabbá teszi, akkor a szélesebb választói kör fordulhat el a párttól. Ez a tulajdonképpen 22-es csapdája-helyzet korlátozóan hat a pártok néppártosodására, s afféle köztesstratégiák kidolgozására ösztönzi őket.

Mindezzel együtt is tény, hogy a pártok stratégiaváltása valóban bekövetkezett, a párttagságtól a választópolgárságra tevődött át a hangsúly. E tényt lehet kritikailag is értelmezni, ám e váltásnak igen fontos társadalmi és strukturális okai is vannak, amelyekre a későbbiekben szeretnék kitérni.

4. A pártok a választásban megszerzett hatalmat a zsákmányszerzés eszközének tartják. Mit jelent e tekintetben a zsákmányszerzés? Azt, hogy a (kormányzati) hatalomra jutott párt vagy pártok helyzetüket a legkülönbébb pozíciók megszerzésére használják fel. A párt elitje, a párthoz hű emberek, egyáltalán az úgynevezett „pártkatonák” kerülnek politikai, gazdasági, kulturális és egyéb intézmények, cégek, szervezetek élére, illetve meghatározó befolyású pozíciókba – a közigazgatási intézményektől kezdve kulturális alapítványok vezető testületein át egészen gazdasági társaságok felügyelőbizottságainak tagságáig. A skála tehát nagyon széles, amelyben a lényeg a *kontroll*, azaz a folyamatok feletti ellenőrző szerep megszerzése, s nem pedig a kontroll aktuális formája. (Ami lehet valóságos tulajdonszerzés, lehet vezetői pozíció, lehet felügyeletgyakorlás, lehet informális befolyásolás stb.)

A pártok tehát a hatalom birtokában nem pusztán a politika területén maradnak, hanem az összes fontos és „elérhető” társadalmi intézményt megpróbálják az ellenőrzésük alá venni. „Vadászterületté” válik tehát az egész társadalom, ami mögött nyilvánvalóan az a megfontolás húzódik, hogy a párt és annak holdudvara a választási ciklus időszaka alatt alakítsa ki magának a sikeres politikai szerepléshez szükséges háttérbázist. A zsákmányszerzés során a pártok tulajdonképpen *társadalmi-politikai centrumokat* hoznak létre, olyan hatalmi hálózatot a társadalom minden szférájában, amely a párthoz való kötődést végső soron egzisztenciális érdekké formálja. Ezek az alternáló politikai-társadalmi centrumok az érvényesülés, a karrierépítés részben intézményes, részben informális útjait és lehetőségeit kínálják. E centrumokat egy piramisalakzattal ábrázolhatnánk leginkább, körülbelül ilyen formában:

A pártok zsákmányszerzésével kapcsolatos kritika döntően azt „rója fel” a pártoknak, hogy egyfelől „nemes” ideológiai és politikai célkitűzéseiket feledve és feladva, szigorúan sajátos pártérdekeiket és egzisztenciális érdekeiket érvényesítik a hatalomban, ami a választók becsapása. Másfelől arra irányul a kritika, hogy a pártok zsákmányszerzése, a piramisszerű társadalmi-politikai centrum létrejötte a társadalmi demokráciát korlátozza, korlátozza az esélyegyenlőséget, a szabad érvényesülési lehetőséget, a nyilvánosságot stb. Egyszóval, a pártok e tekintetben már régen nem a társadalom összes vagy legtöbb tagjának boldogulásáért küzdenek kormányra kerülve (miként programjaikban ezt természetesen megígérik), hanem sajátos, zárt csapatérdekek érvényre juttatásáért.

5. A pártok hatalomra kerülve érvényesítik a pártpatronázs intézményét. Ez a jelenség sok tekintetben az előző kritika egy fontos részeleme, hiszen itt arról van szó, hogy a kormányzati hatalmat megszerző pártok saját klientúrájukkal cserélik ki, „töltik fel” az államigazgatási, közigazgatási intézmények apparátusait.

Az a tény, hogy egy új kormány felállásával személycserék sokasága következik be az apparátusokban, önmagában természetesnek tekinthető, hiszen ez figyelhető meg szerte Európá-

ban a fejlett demokráciákban és különösen az Egyesült Államokban. A probléma azonban ott kezdődik – s ez a kritika tárgya –, hogy a közigazgatásban elvileg bürokratikus, politika-mentes szaktudásra van szükség (ahogyan azt már Max Weber megfogalmazta), ám ha ezeket a pozíciókat sorra-rendre párt-emberekkel töltik be, akkor a bürokratikus szelektálás igénye sérül. Másképpen, *a racionális bürokrácia logikája és a pártpolitikai cselekvés logikája ütközik, vagy legalábbis ütközhet egymással*, ami a közigazgatási, államigazgatási tevékenység hatékonyságát rontja (szakszerűség helyett politikai megfontolások, ügyek helyett személyi ügyek, személytelenség helyett korrupció stb.). A pártpatronázs eltúlzott mértéke tehát hátrányos, sőt káros a kormányzati munka egészét illetően.

A kritika indokolt alapjait nem megkérdőjelezve annyi megjegyzés ide kívánkozik, hogy a pártpatronázs léte önmagában nem jelenti a közigazgatási racionalitás felszámolódását. A kormányon lévő pártoknak is alapvető érdeke ugyanis, hogy a kormányzás és a közigazgatás működjön, sőt jól működjön, ezért a pártok nem teljesen alkalmatlan pártkatonákat küldenek a kormányzati pozíciókba, hanem olyanokat, akik szakemberek, de egyben a párthoz kötődnek (tehát részben irányíthatók). Körösenyi András egy tanulmányában ezt a típust egyfajta harmadik vagy „hibrid” típusnak nevezte, aki a „színtiszta” politikus és a „színtiszta” közigazgatási bürokrata között helyezkedik el. Szakmailag felkészült, tanult, tehát „hozzáértő”, ám egy meghatározott pártpolitikai és kormányzati koncepció által vezérelve cselekszik.

6. A pártok – függetlenül attól, hogy kormányon vannak vagy ellenzékben – egyre nagyobb mértékben veszik igénybe az állami támogatásokat működésük finanszírozására. Nem kétséges, hogy a fejlett európai demokráciákban az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb mértékben járult hozzá a mindenkori állam a pártok működéséhez. A 20-as, 30-as években még alig-alig ismerték ezt a finanszírozási formát, a 80-as, 90-es években viszont természetessé vált, hogy az állami büdzsé egy részét a parlamenti pártok működésének támogatására fordítják. Ez persze nem valamifajta misztikus állami „belátás” eredménye, hanem a pártok akarata, hiszen az ő frakcióik azok, amelyek az ezzel kapcsolatos törvényeket és szabályzatokat megszavazták szerte Európában.

Az állami pártfinanszírozás intézményesedésének kétségtelenül racionális magva volt, hiszen a mediatiszálódó politika korszakában a pártok egyre nehezebben fedezték tagdíjából és adományokból a működési költségeiket, nem is beszélve a választási kampányokkal összefüggő, rohamosan növekvő kiadásokról (reklám, médiabemutatók, látványos rendezvények, szórólapok stb.). Ahhoz, hogy a pártok ne szegjék meg

folyton-folyvást a rájuk vonatkozó költségvetési szabályokat és így ne kövessenek el állandóan törvénszegést, a hivatalos állami finanszírozás feltétlenül jó megoldásnak látszott. Nagyjából – az adatok és arányok szintjén – az mondható el, hogy a fejlett nyugati demokráciákban az állami finanszírozás a pártok költségvetésének egyharmadát – felét – háromnegyedét teszi ki, országonként eltérő arányban és mértékben.

Más kérdés az, hogy úgy látszik, az állami finanszírozás mértéke „sohasem lehet megfelelő”: a törvénytisztelő pártköltségvetést még nem igazán találták ki Nyugaton sem. (Jó példa mindehhez Németország esete, ahol józan elképzelések szerint már nem lenne szükség korrupcióra a pártok sikeres működtetéséhez. 1999 végén ugyanis kiderült, hogy a minden szempontból támadhatatlannak tűnő exkancellár, Helmut Kohl titkos pénzeket fogadott el bizonyos jóakaróktól és e pénzeket „feketén” használták fel a párt, a CDU céljaira.) Mégis elmondható, hogy az állami hozzájárulás elvileg jó célokat szolgál, ha és amennyiben a pártok átlátható és ellenőrizhető gazdálkodásának kialakulását segíti elő.

Más kérdés, hogy a parlamenti, kormányzati és ellenzéki pártok az új lehetőséggel nemcsak éltek, de vissza is éltek. A „kapun belüli”, azaz a parlamenten belüli pártok a finanszírozási elveket egyre inkább úgy szabták meg, hogy az kizárólag a parlamentbe jutott pártok számára legyen kedvező, s a parlamenten kívüli pártok sikeres működését lehetetlenné tenné. Azaz, fokozatosan kialakult a parlamenten belüli pártok sajátos „kasztja”, egyfajta sajátos és közös pártérdek, amely a kormányzat-ellenzék szembenállást is áthidalja.

Két neves politológus, Katz és Mair fejtik ki ismertté vált tanulmányukban azt a tézist, hogy kialakult a „kapun belüli” pártok közös érdekrendszer, létrejöttek az úgynevezett kartellpártok (a gazdasági szervezetek analógiája alapján), amelyek egyeztetik érdekeiket és nem bántják egymás köreit, miközben a szó szoros értelmében kirekesztik a pártversenyből a kapun kívül rekedt, avagy a kapun már régóta dörömbölő pártokat. E kartellésedés egyik igen lényeges mozzanata éppen az állami pártfinanszírozás szabályainak meghatározása, a finanszírozás arányainak és mennyiségének a növelése, ami a meghatározó pártokat lényegében egy jól működő állami intézménnyé avasztja. Katz és Mair nézetei szerint kialakult egy sajátos párt-, vagy ha tetszik politikai osztályérdek, s ezen érdek alapján a pártok kartellésednek, tehát „felülemelkednek” a kormányzat-ellenzék szembenállásán is, s kizárták a rajtuk kívül lévőköt.

Itt nem részletezhető okoknál fogva nem teljesen értek egyet a szerzők összes megállapításával – többek között mert a kartellésedéssel korántsem lehet átfogóan leírni a pártok átalakulásának folyamatát –, ám mondandójuk jól mutat rá a pártokkal szembeni kritikák egyik okára. Arra mégpedig, hogy az úgyne-

vezett nagy, bevett, kormányzóképes pártok érdekeiket és mozgásterüket összehangolva lépnek fel igen sok esetben, s ez már messze túlmutat a pártok hagyományos, választói csoportérdekeket aggregáló célkitűzésein, s szakadékot hoz létre a nagy pártok és a választók között.

A pártok működésének ezen változásai – melyek okaira a következő fejezetben visszatérek – nem maradtak, nem maradnak következmények nélkül a pártok környezetét illetően sem. Azok az endogén faktorok, amelyeket a fentiekben vázoltam, fontos és kézzelfogható változásokat eredményeztek a szélesebb társadalmi közegben. Lényeges megjegyezni azonban, hogy az exogén, környezeti tényezők nem pusztán következmények, hanem, miután kialakultak, erőteljesen vissza is hatnak a pártok működésére, s nem kevés esetben még erősítik is a kritikára okot adó jelenségeket.

Nézzük meg ezek után, hogy milyen exogén faktorokról beszélhetünk!

1. Először is jól kimutatható trend a párttagok számának csökkenése.

A taglétszámcsökkenés a 70-es, 80-as években kezdődött el, s ez a trend nem változott a 90-es években sem. A trend ugyanakkor csak nagy átlagban érvényesül, nem minden európai országban mutatható ki ugyanolyan mértékben, sőt olyan ország is akad, ahol időnként enyhe növekedés is tapasztalható. Mégis, ha a 2000. évi helyzetet összehasonlítjuk mondjuk a nagy tömegpárti korszakokkal, a 30-as, 40-es, 50-es évekkel, akkor a taglétszámok csökkenésének mértéke már szembeszökő.

A kilépések, illetve az újonnan belépők arányának csökkenése elsősorban éppen azzal magyarázható, hogy az egyszerű párttagság kezd funkciótlanná válni. A modern pártokba elsősorban azok lépnek be, akik politikai vagy más karrierpályát kívánnak befutni, s ehhez „felhasználják” a párt által kínált lehetőségeket. A „szimpla” párttagság romantikája megszűnt vagy csaknem megszűnt; korábban ez adott legalább egy identitás-és kollektivitásérzetet, ma már azonban az ezen érzületeket fenntartó mozgalmi jellegű párttevékenységek és funkciók jó részét megszűntek.

2. Csökken a választói részvétel aránya. Ez a folyamat nagyjából a 80-as években kezdődött el Európában, és a 90-es években is folytatódott. Itt is, akárcsak a párttagság csökkenése esetében, általános trendről van szó; vannak országok, ahol stagnál a választói részvétel, illetve egyes országokban egy-egy választáson még növekedik is a választók létszáma. Az átlagos trend azonban a csökkenés; csak példaként említeném a szomszédos Ausztriát, ahol korábban természetes volt a 90 százalék feletti részvételi arány, mára azonban ez az arány gyakran 80 százalék

alá süllyed. Ugyanez mondható el Németországról is, ahol szintén markánsan esett a választásokon részt vevők száma. Nyugat-Európai átlagban nézve a részvétel csökkenésének mértéke 10–20 százalékos vagy annál is nagyobb, de kétségtelen, hogy továbbra is jóval 50 százalék felett van a szavazatok aránya.

Amíg a párttagok számának visszaesése alapvetően a pártok integráló, organizáló erejébe vetett hit megroppanásával áll elsősorban összefüggésben, addig a választásoktól való távolmaradás mögött a pártok alapvető létének megkérdőjelezése áll. A protestáló, nem választó állampolgárok lényegében annak a kétélyüknek adnak kifejezést – vagy legalábbis közvetetten ez következik távolmaradásukból –, hogy a választásokon induló pártok egyáltalán bármilyen, a polgárokat foglalkoztató problémák megoldására alkalmasak-e. Képesek-e, akarnak-e egyáltalán rezonálni a pártok – a 21. századba lépve –, rugalmasan alkalmazkodni az emberek változó igényeihez, elvárásaihoz, avagy a pártok döntően a saját problémáik megoldását tartják elsődünek? A választásra jogosultak egyre nagyobb aránya tartja úgy, hogy a választások a pártokról „szólnak”, s nem az állampolgárokról.

Mindezzel együtt mégis látnunk kell, hogy a pártoktól való növekvő elfordulásnak határai vannak az európai demokráciákban; ha csökkent részvétel mellett is, de érvényes parlamenti választásokat tartanak és a teljes „kiürülés” – a szavazói arány vészes csökkenése – nem fenyeget.

3. Az állampolgári aktivitás autonómmá, „civilisé” válása. Szoros összefüggésben a fentiekkel, az állampolgárok új problémák megoldására új szerveződési-működési kereteket keresnek. Az utóbbi években a fejlett világban új típusú törésvonalak, konfliktusok keletkeztek (mint például a feminizmus, a homoszexualitás, új vallási közösségek, etnikai identitások felerősödése, a globalizációval szemben regionális-kulturális törekvések, új civil szerveződések stb.), s ezek kezelésére a hagyományos, bevett pártok eleddig képtelennek bizonyultak. A német politikatudományban *új típusú miliők* megjelenéséről beszélnek, amelyek mögött új értékválasztások és új érdekszerveződések bukkannak fel, amelyekkel a „régik” pártok nem sokat tudnak kezdeni.

Az figyelhető tehát meg, hogy a pártok „államosodásával” párthuzamosan, illetve annak következményeként a polgárok új civil társadalmi formákat keresnek identitásuk megtalálására. Lipset és Rokkan klasszikus tanulmányukban még arról beszéltek, hogy a lényeges társadalmi törésvonalak (cleavages) voltak az inspirálói és meghatározói a párttagoltságnak; ma viszont már az mondható el, hogy az újonnan keletkező társadalmi törésvonalak csoportthordozói, szerveződései nem is kívánnak pártmegosztottság alapjává válni.

Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon a 21. században meg tudják-e őrizni a pártok azon közvetítő funkciójukat, amely a 19. és 20. században markánsan jellemezte őket.

4. Megjelenik a pártokkal szembeni általános undor, előítélet. Ez a mozzanat lényegében a fenti jelenségek összegződése: azért a csökkenő párttagság, azért a süllyedő választói részvétel, azért a pártok helyett a civil szerveződések keresése, mert kialakulóban egy általános távolságtartás, rosszabb esetben „undor” a pártokkal szemben. E jelenség közvetetten tetten érhető azon felmérések sokaságában, amelyek arról kérdezik a lakosságot, hogy mely politikai intézményekben bíznak meg a legjobban, illetve legkevésbé. A komparatív vizsgálatok azt bizonyítják, hogy nemcsak a kelet- és közép-európai új demokráciákban, hanem – ha kisebb mértékben is – a nyugat-európai „bevált” demokráciákban is hátul állnak a pártok a bizalmi rangsorban. Az emberek egyre kevésbé hiszik el azt a pártoktól, hogy a legfontosabb – s főleg, hogy az összes! – problémáikra választ tudnának adni.

A főként a német politológusok által bevezetett, kissé publicisztikus kategória („Politikverdrossenheit”, vagyis politika-undor) mögött az a kritikai megítélés áll, hogy a pártok valahol a 20. század végén elveszítették „gyökereiket”, elveszítették azon problémamegoldó és -kezelő képességeiket, amelyekre szerveződtek a kezdetek kezdetén, s amelyek jellemezték őket hosszú évtizedeken át. A választók, a polgárok talán részben ösztönösen, részben tudatosan felismerték ezt, de legalábbis reagáltak erre a mélyreható változásra.

5. Megjelenik a radikális, szélsőséges pártok iránti vonzódás, szimpátia. Azok a radikális, populista, esetenként és elemeiben szélsőséges – főként jobboldali – pártok, amelyek szerte Európában egyre jobb választási eredményeket érnek el, a modern, „bevett” pártok válságjelenségeinek torz jelzői. Mert hiszen minek köszönhetik Ausztriában, Svájcban, Dániában, Norvégiában, Franciaországban, Magyarországon és máshol az említett pártok viszonylagos előretörésüket? Nem elsősorban és nem döntően a rasszizmusuknak, antiszemitizmusuknak, idegengyűlöletüknek, mint ahogyan azt sokan gondolják szerte Európában. Megjelenésük és fellépésük bornírt módon újra a civil társadalom, az állammal szembeni „lent” megjelenése, szembehelyezkedése a pártállammal, a kartell-pártokkal, amelyek már régen elveszítették kapcsolatukat a választókkal, a mindennapi emberekkel. Döbbenetes módon ezek azok az „egyetlen” pártok, amelyek megkérdőjelezzik a beépült nagy pártok „politikai szerződését”, azt a szerződést, amely végső soron az erőforrások, a pénz, a befolyás és a hatalom egymás közötti felosztására épül. (Bordieauvel szólva a különféle tőkék felosztásáról is beszélhetnénk.)

A populista, radikális jobboldali pártokra szavazók tehát azt az esélyt látják – elsősorban – ezekben a pártokban, hogy meg tudnak törni egy túlzottan megmerevedett, bebetonozódott pártállami szisztémát, hogy mobilitást, esélyegyenlőséget tudnak vinni a társadalom mozgásába, hogy a civil társadalom képviselőiként lesznek képesek fellépni a politikai nagy intézményekben is. Nagy a valószínűsége annak, hogy ezek a várakozások alaptalanok, hogy e pártok hatalomra kerülve nem tudnának változtatni az alapvető trendeken, amelyek a 21. század elején már körvonalazódnak. Mégis, megjelenésük és időleges sikereik valódi kihívást jelentenek a bevett pártok számára, s arra készíthetik őket, hogy újragondolják tevékenységük alapjait.

II. A VÁLSÁGJELENSÉGEK OKAI

A fentiekben a pártok működésével összefüggő, illetve a pártok és a választópolgárok kapcsolatában beállított változásokat és (válság)jelenségeket tekintettük át. Eleddig azonban legfeljebb csak érintőlegesen és jelzésszerűen utaltam a lehetséges okokra; az elemzés ez ideig megmaradt a jelenségek leírásának szintjén. Fontos azonban, hogy feltegyük a kérdést: mik azok a mögöttes, szélesebb értelemben vett háttértényezők, amelyek a pártok működésében alapvető funkcióváltás(ok)hoz; valamint a pártok megítélésének megváltozásához – a bizalom kisebb-nagyobb mértékű elvesztéséhez, távolságtartáshoz stb. – vezettek. A következőkben erre próbálok röviden választ keresni; feltételezésem szerint a lehetséges válaszok egyben ahhoz is fogódzók, hogy a pártok 21. századi szerepét, szerepváltozását körvonalazhassuk.

Megítélésem szerint a pártok válságjelenségei és fokozatos funkcióváltásai mögött háromféle tényezőre bukkanunk: *társadalmira, társadalomtechnikaira és politikaira.*

Először is induljunk ki a következő alapkérdésekből: mi volt a 20. század első évtizedeiben kialakult, majd megerősödött modern demokráciákban a pártok elsődleges szerepe, funkciója? Mi volt az a „klasszikus” szerep, amelyet az úgynevezett modern tömegpártok felhasználtak? Nos, a logika a következő: éppen a modern tömegpártok érdekvállaló, érdekaggregáló, reformer, sőt forradalmi tevékenysége volt az, amelyeknek eredőjeként fokozatosan általánossá lett az általános választójog, illetve a pártokra épülő parlamentáris demokrácia. A pártok, pontosabban a modern tömegpártok eredendően társadalmi csoportok vagy – klasszikusan szólva – osztályok (munkásság, parasztság, vallási csoportok, etnikai közösségek, kistulajdonosok stb.) képviselőitére vállalkoztak, s éppen e pártok politikai

küzdelseinek, illetve e csoportok fokozatos emancipálódásának eredményeképpen alakultak ki a modern értelemben vett parlamentáris demokrácia keretei. A pártok tehát „klasszikusan” azt az illúziót hordozták, hogy széles és egységes érdekekkel, értékekkel rendelkező csoportok, osztályok illúzióit, vágyait tudják valóra váltani, ha hatalomra kerülnek.

A modern társadalmak a második világháború után, az 50-es, 60-as évektől kezdve hatalmas változásokon mentek keresztül. Ebben az időszakban alakul ki ugyanis Nyugat-Európában és a fejlett világban a *jóléti államok* kora; ekkor kezd rohamosan emelkedni az átlagos életszínvonal, ekkor alakul ki egy masszív és igen széles középosztály, amelyhez fel tudnak zárkózni már a munkásság felső rétegei (az úgynevezett fehérgallérosok) is. Ez egyfelől „lelohasztja” a munkásság forradalmi romantikáját (s ezáltal a kommunista pártok rohamosan háttérbe szorúlnak, a baloldalon a szociáldemokrácia erősödik meg, amely már csak reformokat akar, rendszerváltást nem), másfelől kialakít a középosztályon belül egy nagyon hasonló értékrendet, szokást, magatartásmódot és stílust („fogyasztói társadalom”, Marcuse: egydimenziós ember stb.). A fogyasztói attitűd általánossá válása viszont szétrobbantja a csoporttudatos, osztálytudatos kollektivitást, helyette a polgárok erőteljes individualizálódása, atomizálódása következik be.

Mindezek következtében fokozatosan átalakul a polgárok választói attitűdje is: a pártok mögött álló egységes csoportok és osztályok felbomlanak, részekre, sőt egyénekre tagolódnak, a pártok közötti választás esetében az affektív-érzelmi mozzanatok növekvő mértékben átadják helyüket a *racionális* és *változó* megfontolásoknak. Bonyolódik, finom rétegszerkezetekre bomlik, s átstrukturálódik a modern társadalom, és a pártok már nem számíthatnak automatikusan azokra a választókra, akik eleddig „törzsi” módon, osztálytudatos, érték(vallási)-avagy etnikai alapon csatlakoztak a pártokhoz.

De ennél többről is szó van: a választók individualizálódása és atomizálódása mellett, szinte ezzel párhuzamosan újfajta érdekek- és érték kötöttségek jelennek meg, vagy ahogyan a német politológusok mondják, új miliók szerveződnek (csak példaként: feminista, homoszexuális mozgalmak, környezetvédő közösségek, új vallási identitások, bázisközösségek, a globalizációval szemben fellépő mozgalmak, felerősödött etnikai közösségi tudatok, lokális autonómiák és egyéb civil érték- és érdekközösségek stb.). Az új miliók egyben arra is megadják a lehetőséget, hogy a polgárok egyszerre többféle kötődéssel rendelkezzenek, s ráadásul e kötődéseket viszonylag gyorsan változtathassák (az internetkorszakban ennek a sebessége elképesztő méretűvé válhat).

Vagyis a modern pártokat egyszerre többféle *társadalmi* kihívás érte: a hagyományos, nagy osztályok felbomlottak és a tár-

sadalomnak egy sokkal bonyolultabb, tagoltabb és átfedésekre épülő finomszerkezete jött létre; a választópolgároknak teljesen újfajta érték- és érdekkötöttségei alakultak ki, amelyek ráadásul változók is, és mindebből következően alapjaiban átalakulnak a politikával, a pártokkal szembeni elvárásaik. Ennek lényege, hogy ma már nem bíznak a nagy rendszerváltó illúziókban (kapitalizmusból a szocializmusba, kommunizmusba), hanem réteg- avagy miliőérdekekkel összefüggő konkrét problémákra várnak konkrét megoldásokat a pártoktól.

Az egyik oldalon – a társadalom oldalán – tehát változó, átalakuló, „kiscsoportos” igények megjelenése, a másik oldalon viszont a változatlan, kevés rugalmasságot mutató „nagypartok”, amelyek eleddig csak kevéssé váltak nyitottá új típusú érdekek és értékek becsatornázására, felvállalására. Mindazonáltal – a másik oldalon – a pártok is reagáltak a 60-as, 70-es években kezdődő változásokra, hiszen ez idő tájt jönnek létre az úgynevezett néppártok avagy gyűjtőpártok (catch-all parties, Allerweltparteien), amelyek igyekeztek túllépni a szűk osztálylogikán, és a legkülönbélebb rétegekből próbáltak-próbálnak szavazókat szerezni maguknak. A 90-es évekre azonban világossá vált, hogy a néppárti stratégiának korlátjai vannak: egyfelől nem lehet túlságosan szélesre nyitni a kapukat, mert akkor a hagyományos szavazói bázis erodálódik és elfordul a párttól, másfelől a néppártiság nem volt képes feloldani a pártokkal szembeni általános elégedetlenséget, sőt, még jobban ki is élezte azokat (a pártok államosodása, kartelleseése, a nagy cent-rumpártok egymáshoz közeledése a közös pártérdekek mentén stb.).

Elmondható tehát, hogy az utóbbi évek-évtizedek társadalmi változásai – középosztályosodás, individualizálódás, új miliók megjelenése stb. – gyökeresen átalakították a pártok működési keretfeltételeit. A modern pártok alapjaiban nagy, zárt társadalmi csoportok képviselőitére vállalkoztak, most pedig mindez feloldódott, minden egyes szavazóért újra és újra meg kell küzdeni, új típusú érdekek és igények jelentkeznek, amelyek felvállalása hatalmas rugalmasságot követelne stb. A pártok reakciójának lényege a következő: mint „néppártok”, a párttagságról egyértelműen „áttették a hangsúlyt” a „megnyerhető” összes választópolgárra, ideológiai alapú megváltásígéretet helyett a konkrét érdekek érvényesítésének ígéretével lépnek fel, amelynek alátámasztására éppen a hatalomban, az államban való aktív jelenlétük szükségességét hangsúlyozzák. Tehát: a mai párt azért nem „romantikus”, civil társadalmi párt, hanem állampárt, mert többiként valós eszközökkel rendelkezik az egyes társadalmi csoportok érdekeinek érvényesítéséhez. „Nem álom, hanem valóság” – próbálják hirdetni a pártok. De, miként tapasztalható, törekvéseik még nem meggyőzőek a választópolgárok nagy része számára.

A századvég társadalmi, strukturális változásai kihúzták a szőnyeget a „klasszikusan modern” pártok lába alól. A pártok vagy alapjaiban átalakulnak, vagy fennáll a veszély, hogy inadekvát szereplőkkel válnak a politikai életben.

A válságjelenségek másik mögöttes oka *társadalomtechnikai, ha tetszik infrastrukturális*. Nem másról van itt szó, mint a 60-as évek elejétől megjelenő *televízióról*, majd néhány évtizeddel később a *média* átfogó hatásmechanizmusairól, megspékelve mindezt a hatásában igencsak a 21. században kibontakozó *internetvilággal*. Mit eredményez mindez a pártok és a választópolgárok kapcsolatában?

Döntően hatalmas lehetőséget kínál a pártoknak ahhoz, hogy közvetlenül jussanak el a választók legszélesebb köreihez, közvetlenül gyakoroljanak hatást rájuk. Nincs vagy csökkenő mértékben van szükség nagy tömeggyűlésekre, intenzív és mozgalmi elemeket hordozó pártmunkára, állandó személyi kapcsolattartásra stb. A médiában való egy-egy jó szereplés, meggyőző érvelés, egy-egy jó és hatásos párthirdetés, jó tévés kampányszereplés többet ér több ezer pártgyűlésnél – s ez átalakítja a pártok belső szerveződését, működési súlypontját.

Sajátos módon a technológiai-infrastrukturális változás a társadalmi változásokkal egységes hatást mutat, hiszen az osztálykötődések felbomlása, az individualizálódás arra készíti a pártokat, hogy egyre nagyobb körökhöz, sőt, az egész társadalomhoz szóljanak a minél több szavazó megnyerése érdekében. Erre a televízió, a rádió, a sajtó együttese óriási lehetőséget ad, aminek következtében a pártok e munkát állítják működésük tengelyébe. Mindennek kedvező hatása is van a pártválasztópolgár-hangulatra, hiszen követelménnyé válik a közérthető, konkrét, de egyben szakértői beszéd, fontos a karizmatikus, de egyben meggyőző és közvetlen személyiségű politikusok kinevezése és előtérbe állítása, s nem utolsósorban valóban figyelni kell a társadalmi közhangulat diktálta elvárásokra, valós problémamegoldó receptek felkínálására stb.

Kétségtelen tehát, hogy a mediatizált politizálás kényszere a pártok tevékenységét gyakorlatiasabbá, ellenőrizhetőbbé teszi, és a demokrácia határfokát is növeli. Másfelől a pártokat még inkább „államosítja”, a pártmunkát még inkább háttérbe szorítja, és egy professzionális, szakmailag magasan képzett pártvezetés és pártbürokrácia, valamint a szakértői gárda és a párt mögött álló agytrösztök kezében koncentrálja a párt irányítását. A társadalmi és a társadalomtechnikai változások tehát egy irányba mutatnak, egymás hatásait erősítik fel.

Nem kisebb jelentőségük azonban a pártok válságának és funkcióváltásának szempontjából azok a *politikai folyamatok*, amelyek 1989–1991-ben kezdődtek és a mai napig is tartanak, hatásuk pedig egyre átfogóbb. Természetesen a kommunista-szocialista vilárendszer bukásáról van szó, a Közép- és Kelet-

Európában elkezdődött demokratizációról, a Szovjetunió 1991-es széteséséről. E forradalmi tartalmú (de nem formájú) változások, amelyek éppen 200 évvel a nagy francia forradalom után zajlottak le, alapjaiban felborítottak egy, több évtizeden keresztül fennállt kétpólusú, duális politikai világrendszert. Erre a történelmi fordulatra reagálva írhatta meg Francis Fukuyama híressé vált könyvét, a *The End of History* című munkáját, amelyben az „egypólusossá” váló világ kapcsán a liberális demokráciák végérvényes történelmi győzelmét és annak következményeit taglalja.

A kapitalista demokráciák és a szocialista-kommunista diktatúrák harcának eldőlése az előbbieik javára átfogó hatást gyakorolt és gyakorol a politikai folyamatok egészére, s így természetesen nagymértékben befolyásolja a demokratikus pártok és pártrendszerek működési feltételeit, „auráját” is. Annál is inkább, hiszen a demokratikus tábor pártjai és pártrendszerei évtizedeken át egy meghatározott politikai világrend, a dualitás keretei között kialakítottak egyfajta magatartás- és működésmódot, egyfajta nyelvezetet, amely már-már szinte automatikusan működött, kvázi legitimációt adott a pártoknak. A nagyívű változások azonban mindezt felborították, s új helyzet, új kihívások elé állították az egész demokratikus tábor pártjait.

De vajon miben érhetjük tetten a kihívásokat?

Elsősorban is abban, hogy a kommunista-szocialista diktatúrák, egypártrendszerek vagy látszat-többpártrendszerek szétesése alapvetően megváltoztatta a pártverseny politikai és ideológiai tartalmát. A dualitás „felrobbanásával” megszűnt, illetve értelmét veszítette a kapitalizmus–szocializmus szembenállás, azaz a fejlett demokráciákon belül *elveszett a társadalmi és politikai rendszer-alternatíva lehetősége*. Ez pedig éppen azért lényeges, mert már a 19. századi, de főként a 20. századi bal–jobb színezetű politikai csatáknak éppen ez adta az „eszenciáját”: a Bal és a Jobb rendszer-alternatívákat is jelentett. A bal- és jobboldali politikai pártok éppen azért és általa tudtak hatalmas tömegeket maguk mögé állítani, mert el tudták hitetni híveikkel, hogy az ő pártjuk hatalomra jutása egy új rendszer, egy új világ, a „Kánaán” (a szocializmus) uralomra jutását is eredményezi, vagy ellenkezőleg, az ő pártjuk hatalmon maradása megvéd egy rémséges új rendszer eljövételétől és a „rég”i rend előnyeit még magasabb fokon garantálja.

Mindezekből következően a pártok és a választópolgárok kapcsolata a hűségre és a hitre épült, arra az illúzióra, hogy az „én pártom” az én vágyott világomat hozza el nekem, amelyben majd boldogan élek, míg meg nem halok. Tehát, egészen a 20. század utolsó évtizedeiig, egészen a 80-as évek végéig, a bal- és jobboldali pártokra való szavazás egyfajta hűségnyilatkozat volt, az elkötelezettség újabb és újabb bizonyítása – a szűkebb és tágabb környezet számára – a kapitalizmus, a demokrácia és

a szabadság, vagy a szocializmus, a totális egyenlőség kommunisztikus elképzelése mellett. Ilyen körülmények között a pártok biztosan számíthattak a „törzsszavazóikra”, akik tűzön-vízen át – még a hibákat is elnézve! – kitartottak pártjaik mellett.

Az egypólusossá váló világrend, a rendszer-alternatíva megszűnése azonban teljesen újszerű helyzet és kihívás elé állítja a pártokat; s nemcsak a baloldaliakat, hanem a jobboldaliakat is. Mert hiszen mi mutatkozik meg? Az, hogy nincs „csodálatos jövő”; az, hogy a fennálló keretek között kell és lehet kormányzati és ellenzéki politikát folytatni, s kiderül, hogy a politizálási-kormányzási stratégiák közötti különbségek egyre jobban szűkülnek. A 80-as, 90-es évektől egyre feltűnőbb, hogy a fejlett demokráciákban a baloldali, balközép- (szociáldemokrata), illetve jobboldali, jobbközép- (nemzeti, konzervatív-kereszténydemokrata) pártok váltakozó kormányzásai között egyre kevesebb mélyreható, társadalmi, gazdasági és kulturális jellegű különbség fedezhető fel. Egy-egy kormánypártok gazdasági mozgásterére egyre szűkebb, „csodákat” egyetlen kormány sem képes művelni. Azaz, megkérdőjeleződik a szoros pártkötődés jelentősége, a totális párthűség hasznossága és ésszerűsége, és felvetődik, hogy valójában egyetlen párt sem tudja alapjaiban orvosolni a társadalmi problémákat, legfeljebb változó sikerrel kezelgeti azokat.

Ezek a felismerések, mint említettem, persze nem kizárólag 1989 után fogalmazódtak meg, hanem már az előző évtizedekben is, a jóléti államok kialakulásával párhuzamosan. Mégis, a kiábrándulás igazából csak a 90-es évektől válik erőteljessé, hiszen egészen 1989-ig a fejlett demokráciák pártjai élvezték a komparatív előnyt és az abból következő legitimitást. Magyarán: amíg fennállt a kommunista-szocialista világrend, amíg „állt” a Szovjetunió, addig a nyugati pártokkal kapcsolatos belpolitikai, ha tetszik, „sui generis” kifogások tompíthatók, elkenhetők voltak. Hivatkozva arra, hogy ha nem is mindenben „jók”, „tökéletesek” a nyugati pártok, de még így is ezerszer jobbak, mint a kommunista egypártok, vagy másképp: egy rosszul működő demokratikus párt mindig jobb, mint egy rendkívül hatékony diktatórikus egypárt. Mondhatjuk, hogy e komparatív előny egészen a 90-es évekig „megvédte” a nyugati pártokat a belső közvéleménnyel szemben, a kritikák nem éleződtek ki annyira, hogy ez szerep- és funkcióproblémákhoz vezessen.

A 90-es évektől azonban a helyzet és a kritika pozíciója is gyökeresen megváltozik. Most már nincs komparatív előny, a pártok működési problémái sui generis módon kerülnek felszínre, pontosabban reflektorfénybe. Ez tipikusan „a király meztelen”-szindróma, amely most már legitimációs, bizalmi kérdéseket is felvet a pártokkal szemben. Nem is beszélve arról, hogy a pártok alternatívaállítással, funkció-megfeleléssel kapcsolatos kételyeket a globalizációs folyamatok hatalmas mértékben fel-

erősítik. A globalizálódó világpiac, a nemzeti gazdaságok fölé emelkedő multinacionális cégek befolyása, a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek, a nemzetközi politikai szervezetek és a politikai integrációs folyamatok (Európai Unió) mindmind egyre növekvő befolyással vannak a belpolitikai mozgás-terre, s lassan az válik felismeréssé, hogy egyik vagy másik *párt kormányzati hatalomra kerülése már-már pusztán politika- avagy demokraciatechnikai műveletté degradálódik*. Ez természetesen tudatosan eltúlzott megfogalmazás, s ilyen szinten nem tükrözik a valóságot (hiszen belpolitikai szinten sok-sok kérdésben döntési lehetőségei vannak a kormányoknak, különösen az egyes résztémákkal *kapcsolatos hangsúlyok, preferenciák* megválasztásában), ám mégis, a közvéleményben és a választókban egyre gyakrabban megfogalmazódik „a pártok egyformák” jellegű ítélet, és megjelenik az ebből következő szkepszis.

Azt mondhatjuk tehát, hogy mind a jóléti államok létrejöttével párhuzamosan csökkenő erejű ideológiai szembenállások, mind a világ egypólusossá válása, a rendszeralternatíva megszűnése 1989-től, mind a századvégen felerősödő globalizációs folyamatok a pártok szerepét, funkcióit illetően egyirányú hatásokat, kihívásokat mutatnak. A tekintetben mégpedig – egészen egyszerűen megfogalmazva –, hogy amiért valamikor az emberek „megszerették” és később megszokták a pártokat, s amiért természetes szereplői lettek a politika színpadának, nos, azért már nem lehet kitartani a pártok mellett. Ahhoz hasonlatosan, amikor a szerelem múlóban van egy házasságban, vagy már el is múlt, akkor újra kell gondolni a szerepeket, át kell strukturálni a feladathatárokat, egyes illúziókat el kell felejtetni és helyette új típusú örömeket és előnyöket kell felfedezni – s mindezt a viszony fenntartása érdekében.

III. ÉS AZ ÚJ DEMOKRÁCIÁK?

Érdemes röviden kitérnünk arra is, hogy az európai pártok válságjelenségeire hogyan hatnak a Közép- és Kelet-Európában létrejött vagy létrejövő új demokráciák, a maguk új, demokratikus pártjaival és pártrendszereivel. Nem kevésbé lényeges kérdés persze az sem, hogy a fejlett demokráciák mint „modellek” hogyan befolyásolják, formálják – közvetetten vagy közvetlenül – az új demokráciák, köztük Magyarország pártjainak működését.

Megítélésem szerint Nyugat- és Közép-, valamint Kelet-Európa kölcsönhatása leginkább abban érvényesül, hogy az új demokráciák pártjai és pártrendszerei még élesebben és látványosabban mutatják fel azokat a válságjelenségeket, amelyekkel fejlettebb „testvéreik” már évek óta küszködnek. Az alábbiakban ennek az okait taglalnám.

Alapvetően azt kell megállapítanunk, hogy Közép- és főleg Kelet-Európa új pártjai és pártrendszerei „halmozottan hátrányos” helyzetben kezdték el működésüket. Egyfelől ezen országok nem vonhatják ki magukat az általános válságjelenségek hatása alól, másfelől azonban saját, sui generis problémáikkal is meg kell küzdeniük. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az új demokráciák esetében egyszerre jelentkeznek *premodern, modern és posztmodern problémák*. A premodern kihívás lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy ezekben az országokban a demokratikus politikai kultúra, a demokratikus mentalitás és szemléletmód még kialakulatlan, pontosabban ebben az időszakban formálódik. Természetesen e tekintetben élesen külön kell választani egymástól egyfelől az úgynevezett „visegrádi” országokat (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország), ideértve Szlovéniát is, másfelől a balkáni államokat és a szovjet utódállamokat. Utóbbiaknál a demokratikus mentalitás és politikai kultúra olyannyira nem honosodott meg, hogy gyakoriak még a véres összecsapások, polgárháborúk; mindez pedig a pártok és a pártrendszerek stabilizálódását rendkívül lelassítja. Azonban a demokratikus hagyományokkal rendelkező közép-európai országokban is megfigyelhető az a premodern vonás, hogy a pártok nem jutottak el egymás kölcsönös elismeréséig, a „*pas pro toto*”-elv még nem vált egyértelművé. A közép-európai pártok viszonyából is hiányzik még a bizalmi tőke, egymás – demokratikus keretek közötti – kiszorítására törnek, a demokratikus intézményépítés konszenzushiánnyal küszködik. Ez a bizalom- és konszenzushiány viszont túlfeszítetté teszi a pártok közötti ellentéteket, ami viszont negatív hatással van a választópolgárokra; a polgárok úgy vélik, hogy a pártok képtelenek ellátni funkcióikat, mert túlságosan magukkal, „belterjes” vitáikkal vannak elfoglalva.

Ugyanakkor nem csekély gondot okoznak a modern problémák is. Az, hogy a pártok mennyire képesek megfelelni alapvető – legalábbis „klasszikusan” alapvető – funkciójuknak, a fontosabb társadalmi érdekek és értékek politikai megjelenítésének, képviselésének. Ez a régió ebből a szempontból is sajátos képet mutat: Nyugat-Európához képest, ahol – Lipset és Rokkan alapján – a pártok eleve társadalmi törésvonalak (*cleavages*) mentén jöttek létre, s ezáltal a képviselő „kódolva volt” a kialakuló demokratikus többpártrendszerbe, Közép-Európában mindez egészen eltérően, sőt ezzel ellentétesen alakult. Utóbbi országokban a szocialista-kommunista évtizedek alatt a társadalmi törésvonalak elhalványultak, sőt meg is szűntek, és így a demokratizáció és pártosodás *eleve nem* alulról, hanem felülről, a politikai és párteliték immanens ellentétei alapján formálódott ki. Vagyis ebben a térségben sajátos történelmi okok folytán a törésvonal-elmélet nem érvényesíthető, helyette másfajta, öntörvényű logika mentén formálódtak-formálódnak ki a párt-

rendszerek. Viszont a modern konfliktus adott: a pártok a *képviselést* problémáival küszködnek, azzal, hogy a köztük és a választópolgárok között meglévő szakadékot áthidalják. „Egyedülálló párt keres magának választói bázist” – adhatnának fel az új demokráciák pártjai a hirdetést; s valóban, e régió országaiban, pontosabban a visegrádiaknál a pártoknak még nem igazán sikerült integrálniuk a demokratikus rendszerekbe a polgárokat. Ennek az a következménye, hogy a polgárok pártokhoz való kötődése igen-igen gyenge, bizalmatlanul vagy kritikusan szemlélik a pártok ténykedését.

Míndezeken a speciálisnak is nevezhető, premodern és modern problémákon túl azonban a régió országainak azonnal szembe kell nézniük a „*posztmodern*” kihívásokkal is. Ez utóbbiak esetében nincs másról szó, mint mindazokról a válságjelenségekről, amelyekről a fentiekben már szóltam. Hiszen az új demokráciák a modelleknek tekintett nyugatiaknál még határozottabban szembekerülnek a mozgástér beszűkülésével, a nemzetközi erőter meghatározó voltával, „megspékelve” mindezt azzal, hogy ezen országok az EU-integráció kapcsán még inkább alkalmazkodásra vannak kényszerítve. Azaz: a pártok, ideológiáktól és politikai arculatoktól függetlenül, hihetetlenül behatárolt mozgástérrel rendelkeznek, s ezért rendkívül korlátozottak az egymással szembeni alternatívaállítás lehetőségei.

Gondoljuk el ezek után: az új demokráciák – így Magyarország – pártjai nem pusztán a kevéssé meggyőző alternatívaállításuk miatt váltják ki a közvélemény, a választópolgárok kritikáját – miként nyugati „társaik” –, hanem ráadásul eleve túlzottan nagy távolság alakult ki köztük és a választópolgárok között, integrálóerejük tehát jóval szerényebb a fejlett demokráciák pártjaihoz képest. Ez már csak azért is így van, mert bár a nyugati pártok is részben elvesztik-elveszítették tekintélyüket, az mégis elmondható, hogy a politikatörténeti tapasztalatok alapján a választók „el tudják helyezni” őket, azaz az integrálóképesség elvi feltételei fennmaradnak. Ezzel szemben az új demokráciák pártjai nem „hoznak magukkal” semmilyen integrálóerőt, mindezt itt és most kell megszerezniük, ha pedig ez nem sikerül, akkor a távolságtartás és a bizalomvesztés (pontosabban a bizalom meg nem szerzése) sokkal mélyebbé válhat, mint Nyugat-Európában. Másképpen: az új demokráciák szinte az „állatorvosi ló” esetének megfelelően hordozzák a pártok válságjelenségeinek összes tünetét – talán még „kilúgozottabban”, mint a modellországokban. A pártok államosodása, civil társadalomtól való eltávolodása, a pártok „kartellesedése”, a pártpatronázs, a zsákmányszerzés, a párttagság hiánya, a pártmunka elsikkadása stb. mindmind igen erőteljesen jelentkeznek, s nincs semmi, ami ezt a közvélemény előtt ellensúlyozni tudná.

Míndez azt jelenti, hogy az új demokráciák pártjai és pártrendszerei sajátos üzenetet hordoznak a nyugatiak számára.

Azt mégpedig, hogy a „klasszikus” társadalmi kapcsolatrendszer minimálisra redukálódhat és a pártok szélsőséges esetben teljes egyértelműséggel „állampártokká” válhatnak. Ez egyben egy olyan tapasztalat és olyan változás, amely a pártok működésének, szerepének európai szintű újragondolására készíthet, illetve kényszeríthet.

Ebben a dologban az a paradoxon, hogy *a nyugat-európai értelmiség, a politikai elitek új eszméket, új gondolatokat, új intézményeket és új megoldásokat vártak el a közép- és kelet-európai új demokráciáktól – s helyette nem kaptak mást, mint a saját modelljük görbe tükrét.* Az új demokráciák pártjai nem győztek hasonulni a nyugati párttestvéreikhez, igyekeztek a nemzetközi pártszervezetekhez csatlakozni, s mindennek, valamint sajátos belső problémáik következtében szinte kilügzött formában hozzák felszínre a pártok működésének összes lényeges problémáját.

Igy tehát az történik, hogy a közép- és kelet-európai új demokráciák pártjai nem hoznak megváltást Nyugat-Európa számára, ellenkezőleg, inkább önvizsgálatra, talán katarziszra készítik-kényszerítik a nyugati pártokat – s egyben önmagukat is.

IV. AZ ORGANIKUS FUNKCIÓ FELÉ?

A pártok tehát úgy érkeznek el a 21. századba, hogy számos, külső és belső válságjelenség, illetve funkciózavar jellemzi működésüket. Csak röviden, címszavakban felidézve ezeket: a pártok erőteljes államosodása, elszakadása a civil szférától, a pártszervezetek bürokratizálódása, a belső demokratizmus látványos csökkenése, a párttagság háttérbe szorulása és a választópolgárokra való „túlzott” koncentráció, a pártok hatalmi szákmányszerzése, a pártpatronázs túlburjánzása, az állami finanszírozás túlméretezettsége, egyfajta „kartellpárti” érdekek kifejlődése, mely elmosza a kormányzat és ellenzék közötti ellentéteket stb. Mindezeknek következményeként látványosan csökken a pártok tekintélye, illetve a pártokkal kapcsolatban évtizedeken át meglévő bizalom, hűség, sőt érzelmi elkötelezettség. Elveszöben a hit, hogy a pártok azok a politikai (társadalmi?) szervezetek, amelyek egyedül képesek az emberek problémáinak megoldására.

Felvetődik tehát a kérdés: vajon mi lesz ezek után a pártokkal a 21. században. Lehetséges, hogy a pártok mégiscsak a 19. és a 20. század „klasszikus” politikai képződményei, amelyek a nagy, megváltó ideológiák korszakában széles társadalmi csoportok (osztályok) emancipációs küzdelmeit közvetítették, funkciójukat és szerepüket veszítik egy olyan „posztmodern” korszakban, amelyben a társadalmak individualizálódnak, mikroszférákra bomlanak és újraparendeződnek, s az újonnan fel-

merülő érdek- és értekszférák kifejezésére már más, újfajta szerveződések válnak alkalmassá? Vagy pedig a pártok mégis tartósan a „felszínen maradnak”, mert – alkalmazkodva a változásokhoz – bizonyos klasszikus funkcióikat fokozatosan leépítik, más, részben régi, részben új funkcióikat azonban felerősítik, s ezáltal tartósan és stabilan a 21. századi politikai élet integráns szereplőiként működnek tovább?

Nos, a fenti alapvető kérdésekre nyilván nem lehet végleges és egyértelmű választ adni, mégis, az eddigi trendekből kiindulva néhány feltételes következtetés talán megfogalmazható.

Abból indulnék ki, hogy a történelem arra tanít: a problémák soha nem oldódnak meg teljesen, hanem átalakulnak, vagy más, fontosabbá váló problémák szorítják háttérbe azokat. Azt hiszem, a pártok esetében is valami hasonló figyelhető meg: napi funkcióik teljesítése egyre nehezebbé válik, ám már új kihívások jelentkeznek, amelyeknek új módon és eszközökkel kell megfelelniük.

Mit jelent mindez konkrétan? Azt, hogy miközben a pártok meghatározott funkció- és szerepzavarral küzdenek, addig ezalatt – mintegy a „háttérben” – meghatározott, részben régi, részben új pártfunkciók erősödnek meg és intézményesednek a pártok életében. Utóbbiakra már csak azért is kevés fény vetül – egyelőre –, mert az egész közvélemény még a klasszikus elvárások mentén ítéli el vagy kritizálja a pártokat, s nem hajlandó – egyelőre – egy egészen megváltozott politikai világot tudomásul venni. Holott a „mélyben” átfogó folyamatok zajlanak, amelyek, ha tartósak maradnak, átvezethetik a pártokat a jelenlegi válságkorszakon egy újfajta, részben szűkebb, részben tágabb és átfogóbb szerepeket kínáló korszakba.

De végül is mik azok a funkciók, amelyek a viták és válságok háttérében megerősödni, karakterizálódni látszanak? Ezeket igyekszem röviden sorra venni az alábbiakban.

1. Először is észrevehető, hogy a pártok egyre nagyobb súlyt fektetnek a teljes mértékben pragmatikus, konkrét problémamegoldó funkció érvényesítésére. Emögött az a felismerés áll, hogy a legkülönfélébb és legegyszerűbb társadalmi, kulturális, gazdasági, szociális, civil stb. problémát sem lehet zárójelbe tenni, arra hivatkozván, hogy a párt nagyívű céljaihoz képest ezek részletkérdések, s minden megoldódik majd akkor, ha az általuk preferált rendszert bevezetik. 1989 és a kommunista tábor bukása ettől az illúziótól végleg megszabadította a közvéleményt, ami egyben azt jelentette, hogy lassacskán befejeződik a klasszikus rendszerideológiák küzdelme, és maradnak a konkrét és „itt és most” megoldandó társadalmi problémák. Ma már nem lehet a mindent megoldó „szép jövő” ígéretével szavazatokat szerezni, helyette sokkal inkább azzal, ha a pártok – akár kormányon, akár ellenzékben – konkrét és világos koncepciókat

ciókkal rendelkeznek a felmerülő konfliktusok és ügyek megoldására.

E követelményt a pártok jelentős része felismerte, és ezért minden erővel arra törekszik, hogy a párttevékenységét a *szakmai kompetencia* szempontjából professzionalizálja. Ennek érdekében a pártok – természetesen különösen a „tehetősebb”, bevált pártok – egyre szélesebb és egyre sokrétűbb szakmai apparátusokat foglalkoztatnak, kiépítik a maguk „agytrösztjeit”, amelyek megteremtik az infrastruktúrát a szakmai felkészültséget igénylő társadalmi problémák kezeléséhez. Minél kevesebb ideológiai alapú propagandaszöveg, általános ígéretetés, és minél több kézzelfogható, közérthető és szakmailag megalapozott recept a problémák kezelésére – ez az, amit a pártok nagy része érvényesíteni kíván.

S mindemögött az áll, hogy a választók egyre kevésbé jövőképet várnak el pártoktól, hanem egyre inkább úgy fogják fel őket, mint *állami intézményeket*, amelyeknek kutya kötelességük az emberekről, a legkülönbélebb társadalmi csoportokról gondoskodni, illetve megoldani problémáikat. Ha egyszer a pártok döntően az állami intézményrendszer részeként, államilag finanszírozva tevékenykednek, akkor nem is várható el tőlük más, mint *állami típusú feladatvállalás*. Ezért, és ennek okán egyre fontosabbá válik a pártok megítélését illetően a *szakmai kompetencia*.

2. A fentiekből következik – pontosabban annak egyik igen markáns vetületeként jelentkezik –, hogy a pártok számára kiemelkedően fontos a *kormányzási funkció*, másképpen fogalmazva a kormányzóképeség állandó bizonyítására irányuló tevékenység. Ez mintegy szubsztanciája az előző hangulat- és főként igényváltásnak: ha kevésbé az eszmék, és sokkal inkább a problémamegoldás válik alapvető elvárássá, akkor nyilvánvalóan a kormányzati teljesítményre irányul a közvélemény figyelmé, s nem elsősorban – sőt egyre kevésbé – a pártmunkára. Egy párt akkor válik-válhat igazán hatékonyvá, hitelessé, ha kormányzati funkcióban bizonyítja problémamegoldó képességét, hiszen igazából csak a kormányzati hatalom birtokában és eszközeivel lehet a társadalmi problémákat kezelni.

A cél tehát a kormányra kerülés és hatékony kormányzati munka, ellenzékben pedig annak bizonyítása, hogy a jelenlegi hatalomnál is sikeresebb és eredményesebb kormányzati tevékenységre lenne képes a párt. Ez tehát összességében nem más, mint a pártok *kormányzóképeség-funkciójának* hallatlan mértékű előtérbe kerülése; s miközben a kormányzó és ellenzéki pártok egymással versengve igyekeznek bizonyítani összes vetélytársuknál jobb kormányzati potenciáljukat, lassacskán rögzülhet az az általános meggyőződés, hogy a pártok nélkül nem képzelhető el a kormányzati funkció teljesítése.

3. Más összefüggésben észre kell vennünk, hogy a pártok „álmamosodása”, állami és igazgatási eszközeinek bővülése, a pártpatronázs, a pártklientúra kiépítésének növekvő igénye és lehetősége a pártok *karriermegvalósítási funkcióját* állítják előtérbe.

Mindez kettős értelemben is logikus. Egyfelől, ha a pártok tevékenységében a mozgalmi jelleg egyre inkább háttérbe szorul, ha már egyre kevésbé nyújtja egy eszmei-ideológiai közösségbe való bekerülés érdekektől mentes élményét, akkor az „marad” a pártból, ami realitás: a párt jogosítványai, intézményi lehetőségei arra, hogy a hozzá csatlakozók karriervágyait és céljait megvalósítsák. Ezért, e funkciók okán a pártba való belépés, a párt „holdudvarához” való csatlakozás továbbra is jelentőséggel bír, igaz, most már más motivációk alapján, mint a klasszikus korszakban.

Az persze világos, hogy egy politikai ambíciókkal rendelkező ember miért egy párthoz való csatlakozással igyekszik karrier-céljait megvalósítani. Az azonban kérdés, hogy annak, aki nem politikai, hanem valamilyen szakmai karriert kíván elérni, miért szükséges pártot választania és ahhoz integrálódnia. Nos, a válasz a következő: bármennyire is „pragmatizálódnak” a pártok meghatározó funkciói a 21. század elejére, a politikai értékek, a politikai-kulturális beállítottságok eltérései, törésvonalai megmaradnak, s ez a szakmai karrierre vágyó emberek között is megjelenik. Vagyis a szakmai karrier egy bizonyos szintjén még demokratikus politikai viszonyok között is megjelenik a pártpolitika, illetve meghatározott – kormányzati vagy ellenzéki – politikai értékekhez való alkalmazkodás dilemmája. Ezt figyelembe véve a szakmai karrierre törekvő egyén gyakran arra a következtetésre juthat, hogy az általa vallott értékekhez legközelebb álló párthoz valamilyen szinten csatlakoznia kell, s nem pusztán szervilitásból, hanem valóságos politikai önvédelemből. Magyarán: még a kifejezetten technokrata beállítottságú karrieristáknak sem teljesen mindegy a pártokhoz való viszony kérdése.

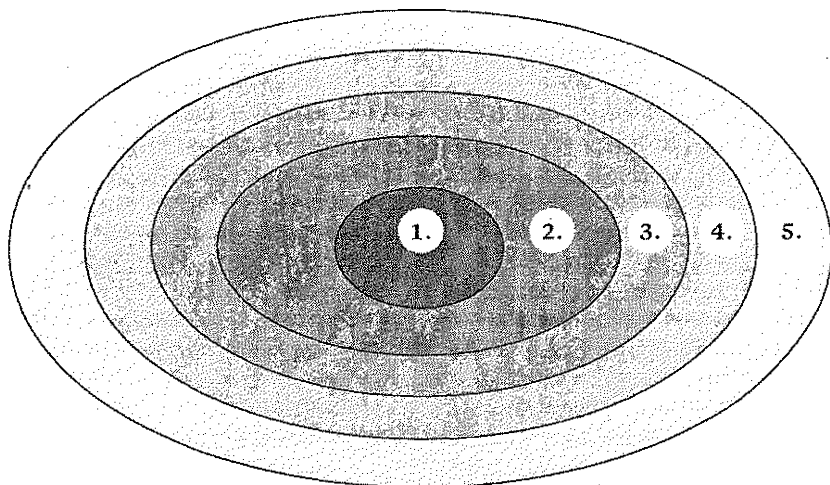
Egyfelől tehát a pártok a modern politikában az egyéni érvényesülés, karrierépítés „hivatalos” intézményeivé váltak, másfelől azonban a karrierépítés meghatározott értékek, motivációk, mentalitások mentén való alternatíváit kínálják – együtt és egyszerre. Mindemögött az áll, hogy bár a 19. és 20. század nagy ideológiai lassacskán valóban elkopnak, elhasználódnak, kiüresednek, ám megmaradnak ezen hagyományok mentén, ezekből merítve meghatározott értékek, világlátások, mentalitások, nyelvezetek és szokások, amelyek a 21. században, a posztmodern korszakban is élesen el fognak különülni egymástól. A nagy társadalmi törésvonalak *értéktörésvonalakká* válnak, ám ezek súlya legalább akkora, ha nem nagyobb – illetve egyszerűen más – lesz, mint az előzőeké.

4. A karrierfunkció mögött észre kell vennünk a pártok azon markánsná, karakterisztikussá váló szerepét, hogy a politikai feladatokon túl *a társadalom egészének organikus működését teszi lehetővé*. Ezt annak révén érik el, hogy a – természetesen meghatározó erejű – pártok nem pusztán egy politikai csoportot hoznak létre, hanem egy társadalmi pólus centrumává válnak, amely aztán koncentrikus körök módjára terjed szét a társadalom legkülönbözőbb – gazdasági, kulturális, lokális stb. – szféráiban.

Ha jobban belegondolunk, akkor egy országban akkor működik ténylegesen a demokrácia, ha ezekből a koncentrikus körökből legalább kettő van, *legalább kettő* képes egymással versenyezni. Miután 1989-ben egyértelművé vált, hogy a politikai küzdelemben egyik fél sem tudja az *egészet* (az egész rendszert) megváltoztatni, s hogy *egy rendszeren belül* kell az összes politikai erőnek elhelyezkednie és helyet adnia egymásnak, egyre fontosabbá vált és válik az egyébként már eddig is létező *társadalomorganizáló, organizatorikus funkció*. Mert hiszen miről szól most már a politikai verseny? Nem másról, mint hogy a meghatározó pártok által szimbolizált politikai és nem csak politikai világlátás, értékrend, magatartásmód és kulturális attitűd képes legyen fennmaradni, egzisztálni, sőt, időnként – egymást váltogatva – domináns pozícióba jutni.

Valahogyan így: belső körtől kezdve

1. Pártelit
2. Kormányzás vagy ellenzék
3. Politikai funkciók, szerepek
4. Szférakon belüli és közötti kapcsolati hálók
5. Civil szerveződések, pártkötődések

A diktatórikus rendszerek soha nem képesek arra, hogy a társadalmak természetes vérkeringését biztosítsák, hiszen egyetlen világlátáshoz, kultúrához és értékrendhez akarnak igazítani mindent és mindenkit; ebben a rendszerben csak az érvényesülhet, aki „szerencséjére” ennek az értékrendnek a híve, avagy képes ahhoz alkalmazkodni, vagy – jobb híján – képes meggyőződése ellenére korrumpálódni és beilleszkedni.

A posztmodern társadalom azonban, amelyik már nem vár totális „átalakításra”, hanem hosszú távra rendezkedik be, egyre inkább hasonlatossá válik a természethez, a természeti organizmusokhoz. Folyamatos és fokozatos *belső* átalakulások, megújulások teszik lehetővé az organizmusok fennmaradását, sőt fejlődését. Nos, a 21. századi „organikus” társadalmak állandó megújulását csak és kizárólag a liberális alapokon álló demokráciák képesek garantálni, amelyek minden nyűgük, bajuk és ellentmondásuk ellenére szabad teret adnak a spontán, s ugyanakkor nagyon szervezett mozgásoknak, annak, hogy a társadalom, mint organizmus, önmaga hozza létre önmagából a megújuláshoz szükséges társadalmi és politikai erőket. Ehhez természetesen intézmények kellene, például politikai pártok, amelyek mint *politikai és társadalmi centrumok* funkcionálnak; felszínre hozzák a társadalomban meglévő tehetségeket és koncepciókat, s ezeknek politikai harcok (választások) által megadják a lehetőséget, hogy érvényesüljenek, hogy új típusú gondolkodásmóddal és szakmai koncepciókkal adjanak a társadalom (ha tesszük állam) fejlődéséhez új impulzusokat.

A demokratikus rend tehát megkerülhetetlen lesz a 21. században is, mint olyan elv, keret és módszer, amelyről most már feketén-fehéren kiderül, hogy nem valamifajta végcél, hanem igazából az egyetlen lehetséges eszköz, amellyel egy társadalom sajátmaga „gyógyítására” és megújítására válik-válhat képessé. Konkrétan ez azt jelenti, hogy az alternáló pártok vezérlése alatt meghatározott *személyi, politikai és szakmai garnitúrák* kerülhetnek felszínre, melyek között kialakulhat egyfajta rivalizálás, hatalmi harc, ám éppen ez a garanciája a társadalom nélkülözhetetlen felfrissüléseinek. Amikor tehát egy-egy „új” párt hatalomra kerülése sok-sok személycserével, afféle „tisztogatással” jár együtt, akkor ezen lehet berzenkedni és megütközni, ám ha belegondolunk ennek a jelentőségébe, akkor észre kell vennünk, hogy ez nem más, mint egy társadalmi organizmusnak a megújulási lehetősége. A régi arcokat évek múltán új arcok váltják fel, amin természetesen lehet sopánkodni vagy örülni vagy dühöngeni a politikai vagy pártszimpátiák alapján, ám így és ezen váltójáték által kerülhetnek meghatározó pozícióba garnitúrák, amelyek még nem próbálták ki magukat, avagy újra szeretnék kipróbálni magukat. A garnitúrák ezen küzdelme és váltakozó szerephez jutási lehetősége az

talmi-kormányzati szintű, avagy befolyásoló erejű fellépésére, s ezáltal az ország mint egy társadalmi organizmus válik képessé önmaga megújítására, arra, hogy minden tavasszal zölddé váljanak a rétek és a fák.

A demokrácia tehát nem más, mint az utolsónak megtalált politikai berendezkedésforma, amelyen nem lehet tovább jutni, hiszen ez adja meg a legszabadabb és legtágabb keretfeltételeket, amelyek között lezajlik az *élet*, persze minden világosságával és sötéttségével, tisztaságával és aljasságával stb. együtt. A demokrácia mint keret és módszer tehát az életet teszi megélhetővé, s ezáltal lehetőséget ad az organizmusnak arra, hogy bármerre fejlődjön – saját belátása, törvényei szerint. Mindebben pedig a pártok, úgy látszik, nélkülözhetetlenek maradnak, mert szervezeti kereteket adnak a társadalomban mint organizmusban szunnyadó erőforrások felszínre hozatalához.

Ha tehát ezek után összegezni szeretnénk a válságjelenségekkel és funkcióváltással kapcsolatban elmondottakat, akkor azt mondhatjuk, hogy a pártok – minden jelenlegi nyűgük és problémájuk ellenére – valószínűleg megmaradnak a 21. században is a demokratikus politikai berendezkedések tartós, stabil és integráns szereplőinek. Ezt döntően azáltal érik el, hogy válságba jutott klasszikus funkcióikat fokozatosan háttérbe szorítják, és olyan új, pragmatikus funkciókat helyeznek előtérbe és fejlesztenek professzionális szintre, amelyek egy teljesen átalakuló, „posztmodern” korszakban elsődlegessé válnak.

Mert hiszen mi válik fontossá a 21. századi posztmodern demokráciák működésében? Alapvetően az, hogy létezzen az adott országban legalább két politikai garnitúra – természetesen „magjukban” a pártokkal, amelyek szabad választások révén meg tudják kaparintani a kormányzati hatalmat –, amelyek ellenőrizni tudják egymást, és le tudják egymást váltani, ha a kormányon lévő hatalmi-társadalmi centrumok már elfáradtak, másképpen, ha már elvesztették organikus megújuló-képességüket. E pártok köré koncentrikus körökként megszerveződött centrumok egyben egy professzionálisan felépített szakmai kompetenciahálót is jelentenek, azaz nem pusztán alternáló politikai, hanem alternáló szakmai koncepciókat jelenítenek meg, teljes egyenjogúsággal, teljes legitimitással. Ez egyben azt is jelenti, hogy eltérő érték- és kulturális beállítottságú politikai és/vagy szakmai karriert elérni vágyó „gárdák” kapnak-kaphatnak váltakozó módon lehetőséget elképzeléseik és céljaik érvényre juttatására. Mindez a társadalom organikus megújulását, felfrissülését teszi lehetővé azáltal, hogy a legkülönbözőbb tudások kapnak teret az ország vezényletésére és szükségessé váló újjászervezésére.

A dolgok legmélyén tehát a *politikai és szélesebb értelemben vett társadalmi alternáció igénye húzódik meg*, amelynek teljesítését, mint funkciót, úgy tűnik felvállalják a pártok. A pártok

válsága, a pártokkal szembeni elégedetlenség tehát nem feltétlenül úgy oldódhat fel, hogy a pártok vagy újra megpróbálják teljesíteni klasszikus funkcióikat – ez eleve képtelenség –, vagy egyszerűen széthullanak, felszámolódnak, hanem úgy, ha a pártok tartós funkcióváltása által a közvélemény, az emberek elvárásrendszere átalakul a pártokkal kapcsolatban. Ez úgy történhet meg, ha a „rég” igények egyszerűen „elkopnak”, háttérbe szorulnak, és a választópolgárok egyre inkább az új funkciók teljesítésére figyelnek, már azt minősítik és értékelik első sorban.

Felmerülhet persze a kérdés, hogy vajon miért éppen a pártok válnak képessé a 21. században az alapvető alternációfunkció teljesítésére? Elképzelhetetlen az, hogy más és új, akár politikai, akár társadalmi szervezetek vállalják fel e funkciót, talán még jobban is, mint az „ösrégi” pártszervezetek? Nos, ez teljesen indokolt kérdés, és rögtön le kell szögezni: a demokratikus társadalmak alternációját persze soha nem kizárólag egyetlen szerveződéstípus képes érvényesíteni, s a legteljesebb bizonyossággal állapítható meg az, hogy az új típusú civil autonómiák, új érték- és érdekalapú miliókból „kibomló” organizációk egyre növekvő szerepet fognak vállalni az alternáció- és megújulásigény teljesítésében. Mindez nem mond azonban ellent annak, hogy az alternáció politikai megjelenítője, ha tetszik politikai magja, úgy tűnik, mégis a párt mint szervezet marad.

Ennek oka egyszerű: a pártok, élve a múltból hozott és ma is meglévő, más szervezetekkel szembeni helyzeti (alkotmányos, jogi, szervezeti, funkcionális stb.) előnyükkel, úgy tűnik, képesé válhatnak a megújulásra, átalakulásra, az arculat nagyfokú átforgatására. Ezzel olyan társadalmi organizmusnak bizonyulhatnak, amelyik életképes és amelyik ezáltal a szélesebb közeg megújulási lehetőségeit is megteremti. Márpedig ha a párt mint szervezet képes önmaga organikus megújítására, akkor alkalmassá válhat egyben a politikai szféra és szélesebb értelemben a társadalom, mint organizmus ismétlődő önmegújulásának levezénylésére is.

A kérdés persze nyitott, ám a pártok lehetőségei adottak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Alemann, v. U.–Heinze, G. R.–Schmid, J., 1998.: Parteien in Modernisierungsprozeß. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1-2. sz. 29-36. Alemann, v. U., 1995. *Parteien*. Rowohlt Verlag
- Politische Theorien in der Ära der Transformation*. Westdeutscher Verlag, 1995.
- Aufbruch im Osten Europas. Hanser Verlag, 1993.
- Beck, U. (Hrsg.), 1998.: *Politik der Globalisierung*. Suhrkamp, Verlag.

- Bendel, P.-Kropp, S., 1998. Zivilgesellschaft – ein geeigneter Konzept zu Analyse von Systemwechseln? Ergebnisse eines interregionalen Vergleichs: Lateinamerika und Osteuropa. 2 für P, 1. sz.. 39–68. S.
- Berber, B., 1994. *Starke Demokratie*. Rotbuch Verlag.
- Berg-Schlosser, Müller-Rommel (Hrsg.), 1997. *Vergleichende Politikwissenschaft*. Leske+Budrich Verlag, Opladen
- Beyme, K. v., 1982. *Parteien in westlichen Demokratien*. München.
- Beyme, K. v., 1996. *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*. Piper Verlag.
- Bobbio, N., 1994. *Rechts und Links*. Wagenbach Verlag
- Buer, G.-Reiman (eds.), 1997. *Systemwechsel und Demokratisierung*. Westdeutscher Verlag
- Der Osten Europas im Prozeß der Differenzierung*. Hanser, 1997.
- Fehr, H., 1998. Von der „Solidarität zum Kampf um die Macht. Elitenbildung und Intelligenz in Polen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 8. sz. 10–20.
- Fenshe, H., 1994. *Deutsche Parteiengeschichte*. Schöningh, UTB
- Giddens, A., 1997. *Jenseits von Links und Rechts*. Suhrkamp Verlag
- Immerfall, S., 1998. Strukturwandel und Strukturschwächen der deutschen Mitgliederparteien. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1–2. sz. 3–12.
- Ismayr, W. (Hrsg.), 1997. *Die politischen Systeme Weteuropas*. Leske+Budrich, Opladen
- Kitschelt, H., 1992. The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics and Society*, 24 /1. 7–52.
- Kitschelt, H., 1995. Die Entwicklung post-sozialistischer Parteiensysteme. Vergleichende Perspektiven. In: Wollmann, H.-Wissenthal, H.-Bönker, F. (Hrsg.): *Transformation sozialistischer Gesellschaften: Am Ende des Anfangs?* Leviathan Sonderheft 15., Opladen, 475–505.
- Kitschelt, H., 1995. Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*, 4., 447–472.
- Klingemann, H.-D., 1994. Die Entstehung wettbewerbsorientierter Parteiensysteme in Osteuropa. In: Zapf, W.-Diekes, M. (Hrsg.): *Institutionenvergleich und Institutionendynamik*. Berlin, 13–38.
- Lemke, C., 1998. Protestverhalten in Transformationgesellschaften. *Politische Vierteljahresschriften*, März. 50–78.
- Lijphart, A., 1992. Democratization and Constitutional Choices in Checho-Slovakia, Hungary and Poland 1989–1991. *Journal of Theoretical Politics*, 4/2. sz. 207–233.
- Lijphart, A., 1993. Constitutional Choices for New Democracies. In Diamond, L.-Plattner, M. (Hrsg.): *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore-London 146–158.
- Lipset, S. M.-Rokkan, S., 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In: Lipset, S. M.-Rokkan, S. (Hrsg.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York-London 1–64.
- Mansfeldova, Z, 1998. Zivilgesellschaft in der Tschechischen und Slowakischen Republik. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 6-7. sz. 13–18.
- Merkel, W. (Hrsg.), 1996. *Systemwechsel*. Leske+Budrich
- Merkel, W.-Sandschneider, E.-Segert, D. (Hrsg.), 1996. *Systemwechsel 1*. Leske+Budrich
- Merkel, W.-Sandschneider, E. 1997. *Systemwechsel 3. Parteien im Transformationsprozeß*. Opladen
- Merkel, W.-Sandschneider, E.-Segert, D., 1996. Einleitung: Die Institutionalisierung der Demokratie. In: Merkel, W.- Sandschneider, E.-Segert, D. (Hrsg.), 1997. *Systemwechsel. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen 9–37.
- Mildenberger, M., 1998. Zwischen Konsens und Polarität. Zur Entwicklung der

- demokratischen politischen Kultur in Polen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 6-7. 39-45.
- Münkler, H. (Hrsg.), 1990. *Politisches Denken im 20. Jahrhundert*. Piper Verlag
- Neugebauer, G., 1993. Change and Transition of the East German Political System.: A Chronicle. In: Frederic D. Weil (Hrsg.): *Research on Democracy and Society. Democratization in Eastern and Western Europe*. Greenwich-London, 299-326.
- Neugebauer, G.-Stöss, R., 1996. *Die PDS. Geschichte - Organisation - Wähler - Konkurrenten*. Opladen
- Neumann, F. (Hrsg.), 1996. *Handbuch Politische Theorien und Ideologien 2*. Leske+Budrich Verlag
- Neumann, F. (Hrsg.), 1998. *Handbuch Politische Theorien und Ideologien 1*. Leske+Budrich Verlag,
- Niclauß, K., 1995. *Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland*. Schöningh, UTB
- Niedermayer, O.-Stöss, R. (Hrsg.), 1995. *Parteien und Wähler im Umbruch*. Westdeutscher Verlag
- O'Donnell, G., 1996. Illusions and Conceptual Flaws. *Journal of Democracy* 7/4. sz. 160-169.
- Offe, C., 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt a. M. Campus
- Olzog, G.-Liese, H-J., 1996. *Die politischen Parteien im Deutschland*. Olzog Verlag
- Ökosoziale Marktwirtschaft. *Das Jahrhundertkonzept der Volkspartei für Österreichs Zukunft*. Multiplex Media Verlag, 1989.
- Pelinka, P.-Steger, G., 1988. *Auf dem Weg zur Staatspartei. Zur Geschichte der SPÖ seit 1945*. Verlag für Gesellschaftskritik
- Pelinka, A.-Plasser, F., 1988. Das österreichische Parteiensystem im internationalen Vergleich. In: Pelinka-Plasser: *Das österreichische Parteiensystem*. Böhlau
- Pickel, G.-Walz, D., 1997. Politikverdrossenheit in Ost- und Westdeutschland: Dimensionen und Ausprägungen. *Politische Vierteljahresschrift*, März. 27-49.
- Pickel, S.-Pickel, G., 1998. Elitenwandel in Osteuropa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 8. sz. 3-9.
- Plasser, F.-Sommer, F., 1989. *Landtagswahlen. Österreichisches Jahrbuch für Politik*.
- Plasser, F.-Ulram, P. A., 1992. Überdehnung, Erosion und rechtspopulistische Reaktion. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2. sz.
- Plasser, F.-Ulram, P. A., 1982. *Unbehagen im Parteienstaat*. Wien-Köln-Graz.
- Plasser, F.-Ulram P. A.-Waldrauch, H., 1997. *Politischer Kulturwandel in Ost-Mitteleuropa. Theorie und Empirie demokratischer Konsolidierung*. Opladen
- Pridham, G.-Lewis, P. (Hrsg.), 1996. *Stabilising Fragile Democracies. Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, London-New York
- Sandschneider, E., 1996. Die Europäische Union und die Transformation Mittel- und Osteuropas. *Z für PW*, 1. sz. 27-50.
- Schmidt, F., Rußland - Land der Extreme. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 8. sz. 34-38.
- Schmidt, U., 1998. Sieber Jahre nach der Einheit. Die ostdeutsche Parteienlandschaft im Vorfeld der Bundestagswahl. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1-2. sz. 37-53.
- Schmitter, P. C., 1991, The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. In: *American Behavioural Scientist*, 35/4-5. 422-449.
- Segert, D.-Machos, Cs., 1995. *Parteien in Osteuropa. Kontext und Akteure*. Opladen

- Segert, D.–Stöss, R.–Niedermayer, O. (Hrsg.), 1997. *Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas*. Opladen
- Sontheimer, K.–Bleek, W., 1998. *Grundzüge der politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland*.
- Srubar, I., 1998. Elitenwandel in der Tschechischen Republik. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 8. sz. 21–33.
- Stöss, R.–Segert, D., 1997. Entstehung, Struktur und Entwicklung von Parteiensystemen in Osteuropa nach 1989 – Eine Bilanz. In: Segert, D.–Stöss, R.–Niedermayer, O. (Hrsg.), *Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas*. Opladen 379–428.
- Taylor, C., 1997. *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung*. Fischer Verlag
- Thibaut, B., 1998. Präsidentielle, parlamentarische oder hybride Regierungssysteme? Institutionen und Demokratientwicklung in der dritten Welt und in den Transformationsstaaten Osteuropas. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 1. sz. 5–38.
- Unger, F.–Wehr, A.–Schönwälder, 1998. *New Demokrats–New Labour–Neue Sozialdemokraten*. Elefant Press,
- Urban, W.–Zeidner, E., 1983. Vom Umfang und Nutzen der Parteimitgliedschaft. In: Gerlich, P.–Müller, W. C.: *Zwischen Koalition und Konkurrenz. Österreichs Parteien seit 1945*. Braumüller.
- Weindenfeld, W. (Hrsg.), 1996. *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Verlag Bertelsmann Stiftung
- Wiesendahl, E., 1998. Wie geht es weiter mit den Großparteien in Deutschland? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1–2. sz. 13–28.

VITA

DEBRECZENI JÓZSEF

„Publicisztikai politológia”: fából vaskarika

Szabó Marton tanulmányának (Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években) tárgya a magyar politikatudomány művelőinek erőteljes részvétele a politikai napi- és hetilapok hasábjain zajló publicisztikai tevékenységben. E konkrét jelenség leírása és értelmezése kapcsán a szerző általánosabb érvényű megállapításokat is tesz a politika, a politológia, és az újságírás kapcsolatáról, egymásra gyakorolt hatásáról, különös tekintettel a sajátos magyar viszonyokra. Tárgyának megjelölésére Szabó új fogalmat vezet be: a „publicisztikai *politológia*” kategóriáját. Ennek értelmezése során arra a megállapodásra jut, hogy a politikatudósok rendkívüli aktivitása a hírlapi publicisztika terén egyértelműen pozitív hatással volt a magyar politikai életre, de nem vált az akadémiai politikatudomány hátrányára sem.

Szabó Márton e megállapításaival nem értek egyet, az elemzéseinek kiindulópontjául használt kategóriát pedig eleve elhibáztottnak tartom. A szerző nem határozza meg, mit ért a „publicisztikai politológia” fogalmán, mindössze ennyit mond: „A jelenséget azért nevezem így, mert ezzel kívánom megkülönböztetni a tudósok publicisztikáját mások nyilvános politizálásától.” Nem a szóban forgó művek tartalmi jegyei szolgálnak tehát a megkülönböztetés alapjául, hanem szerzők személye. Ebből következik, hogy ha például Ágh Attila valamely kormányt kritizáló Népszabadság-beli írásáról van szó, akkor nyilvánvaló pártpolitikai érdekkötődésétől, elfogultságától, szubjektivitásától, érzelmi és retorikai túlfűtöttségétől – tehát a tudomány kritériumaival össze nem egyeztethető jellemzőitől – függetlenül a publicisztikai politológia kategóriájába sorolható, ellentétben

mondjuk Tölgyessy Péter szintén a Népszabadságban megjelent, ugyancsak a kormány politikáját bíráló – Ághénál esetleg objektívebb, érzelemmentesebb, elemzőbb, tárgyyszerűbb és tárgyilagosabb nyelven megírt – cikkével, pusztán amiatt, hogy az utóbbi szerzője parlamenti képviselő, tehát politikus.

Azonnal adódik a kérdés: hova soroljuk Pokol Béla professzor publicisztikáit, aki momentán kispap képviselő és parlamenti bizottsági elnök, tehát politikus is.

E szörszálhasogatónak tűnő – de Szabó definíciójából elháríthatatlanul következő – konkrét példák után értelmezzük nyelvi szemantikai szempontból a szóban forgó fogalmat. A magyar nyelv szabályai szerint a jelzős szerkezettel megnevezett jelenségek esetében a jelzett szó rögzíti az adott jelenségek szubsztanciális tartalmát, a jelző pedig az attributívát. Magyarul: a dolog *mibenlétét* a jelzett szó nevezi meg, a jelző csupán az ezen belül érvényre jutó *sajátosságot*. A piros alma tehát mindenekelőtt: alma. Akár a zöld alma. Nem almaságunkban, csupán színükben különböznek egymástól. A „publicisztikai politológia” a magyar nyelv szemantikai szabályai szerint tehát: politológia. Olyan politikatudomány, amelyet nem az egyetemi katedrán, illetve tudományos szakfolyóiratokban művel a politika tudósa, hanem napilapok hasábjain. Csak az a baj, hogy amit a politikai napilapok hasábjain művelnek, az nem felel meg a politikatudomány (általában a tudomány) követelményeinek. A közéleti-politikai „küldetés” vagy a „küzdelem” például, amelyeket a szerző elsőként és másodikként nevez meg a magyarországi „publicisztikai politológia” alapfunkciói közül, merőben idegenek a tudomány tényfeltáró, öncélú objektivitásától. Ezt Szabó Márton is tudja, hisz maga jelenti ki: „világosan le kell szögezni, hogy a publicisztika, még ha „felkent” tudós műveli is, nem tudomány”. Ez esetben viszont elhibázott a megnevezés: talán helyesebb lett volna a „politológiai publicisztika”. Ebből viszont Szabó gondolatmenetén belül – ahol deklaráltan nem a műnek, hanem a szerző személyének van döntő szerepe – ez előbbi konkrét példánál maradva az következne, hogy Ágh cikkét „politológiai publicisztikának”, Tölgyessyét pedig „politikai publicisztikának” kellene minősítenünk. De minek nevezhetnénk Tamás Ervin vagy Aczél Endre írásait? Az övékét bizony „publicisztikai publicisztikának” kellene hívunk, ha következetesek vagyunk. Ez a megvilágító erejű Szabó Márton-féle terminológia „javított formájában” is természetlen.

Talán ezért van, hogy a szerző maga sem következetes az ön-maga konstruálta alapfogalom használatában. Így fordulhat elő, hogy tanulmányának záró bekezdésében – három egymást követő mondaton belül – szinonimaként használja a politikai publicisztika, illetve a „publicisztikai politológia” kategóriákat, ráadásul – a tanulmány elején olvasható definícióval ellentétben – négy olyan szerzőre alkalmazva, akik közül kettő (Esterházy

Péter és Csurka István) semmi szín alatt nem minősíthető akadémiai politikatudósnak, s a másik kettő (Lengyel László és Tamás Gáspár Miklós) is csak erős fenntartásokkal – ha egyáltalán.

A szerző másutt is bizonytalannak tűnik a politológia szerepének megítélésében. Előbb határozottan és pontosan definiálja az akadémiai tudomány mibenlétét mondván: az „értelmet és célját saját gyakorlásában leli meg: művelése a világ tudományosságának recepciója, fejlesztése válasz a saját magának feltett kérdésekre, terjesztése az adott szakmára készülő egyetemi ifjúság tanítása”, később azonban egyetértőleg idézi Gombár Csabát, aki szerint a politológia igenis elkötelezett tudomány, minthogy a „a demokrácia ügyében nyilatkozik”, művelése tehát „jóval több, mint szaktudományos feladat”.

Szabó fogalomhasználata más helyeken is problematikus. A „marxista-leninista diskurzus” gyámsága alól a hetvenes években kiszabaduló társadalomtudományok helyzetét jellemezve például azt írja, hogy ezek ekkor egy „tudomány alapú, modernizációs *politikai nyelvet*” kezdtek el használni, aminek viszont az lett az ára, hogy a „a társadalomtudomány és a politika nyelve *összemosódott*” (kiemelések tőlem – D. J.). Nézetem szerint a valóságban az ellenkezője történt: a szóban forgó tudományok a *tudomány nyelvét* kezdték használni az addig (kényszerből) használt politikai-ideológiai nyelv helyett, amit „összemosódás” helyett inkább szétválasztódásnak kellene hívunk. Az igaz, hogy a politikától nyelvileg is függetlenedő társadalomtudományok – köztük a politológia – paradox módon éppen függetlenedésük révén kezdtek politikai szerepet betölteni. Amint kezdett kibontakozni a tudományos szocializmus és a politika ölelő karjai közül, amint a diktatúra és az egypárti hatalmi monopólium adott közegében elkezdett tudományos, leíró tárgyilagossággal demokráciáról, pluralizmusról, hatalommegoszlásról stb. értekezni, az adott közegben a politológia máris politizált, ha tetszik, akarata ellenére. Am ezt éppenhogy a hivatalos politikai ideológiai nyelvhasználattól való elszakadása révén tette!

Szabó a következőképpen vázolja föl a maga „hipotézisét és értelmezési keretét”: létezik egyfelől a „politika nyelve”, ezt a politikusok és az újságírók beszélik. Létezik egy ettől különböző másik is, a „politizálás nyelve”, ez utóbbit használják a tudósok, a művészek és a „közemberek”. A kettő együtt adja ki a „politikai nyelvet”. A szerző adós marad a maga alkotta nyelvi kategóriák definiálásával. (Ha mégsem az ő alkotásai, akkor viszont a forrásmegjelöléssel marad adós.) Mindössze ennyit közöl róluk: e kategóriák különvált létezését „a magyar tapasztalatok egyértelművé teszik”. Jelen sorok írójának tapasztalatai nem igazolják ezt az egyértelműséget. Számomra nem evidens, hogy például Horn Gyula és Torgyán József nyelve azonos volna, teszem azt Kristóf Attiláéval és Seres Lászlóéval. Továbbá

azt sem erősítik meg a politikai közélet terén szerzett tapasztalataim, hogy velük szemben viszont Konrád György és Makovetz Imre beszélne egy nyelvet Bayer Józseffel és Schlett Istvánnal, továbbá a Bolgár György-féle betelefonálós műsor és mondjuk a Népszava olvasói levelezési rovatának aktivistáival.

Szabó Márton „a magyar tapasztalatok egyértelműségén” túl csupán a hivatásos politikus és az újságíró együvé tartozását igazolandó hivatkozik tudományos forrásra. Igaz; ez nem kisebb tekintély, mint Max Weber, aki „az újságírókat is politikusnak tekintette, mert írásaival hatni és változtatni akar és képes is erre”. Túl azon, hogy pusztán ezen az alapon a költőt és a regényírókat is a politikusnak tekinthetnénk, nézzük mag közelebről Weber hivatkozott kijelentéseit. Szabó hitelesen interpretálja azok tartalmát, de egy dolgot nem vesz figyelembe: azt, hogy *A politika mint hivatás* című mű a század elején, a szervezett tömegpártok és a velük szorosan összekapcsolódó pártajtó korában született (1919). Weber azt a korszakot írja le, amikor ez a két szerep – kiváltképp a baloldalon – valóban szorosan összefonódott. Mikor az újságírói és a képviselői szerepkört sűrűn töltötte be ugyanaz a személy. A magyar történelemből is bőven hozhatunk erre példát, elég csak Kossuth Lajos, Bartha Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy – utoljára – Barankovits István nevét említeni. De ezek az idők rég letűntek. Amikor a szociáldemokrata vezetőség, mint Weber mondja, döntéseket hoz „a párton belüli szerkesztőségi helyek” ügyében. Amikor a legszorosabb pártkötelékben működő újságírónak „parancsra és azonnal kellett dolgoznia” (Weber, 1989: 35–36.). Bármekkora tudományos tekintély is Max Weber, ebben a kérdésben nem lehet hivatkozási alap: a századelő szervezett tömegpártjait s a velük szoros szimbiózisban létező korabeli pártújságok viszonyát leíró tézisei nem alkalmazhatók a századvég kompetitív néppártjai, illetőleg a modern üzleti sajtó vonatkozásában.

Szabó írásában problematikus az is, hogy számára a publicista azonos az újságíróval. Pedig az újságírók nagy többsége egyáltalán nem ír publicisztikát (szerkeszt, interjút, riportot készít, tudósít, híreket szállít és fogalmaz, tévékritikát ír, stb.), illetve a publicisztikák legalább felét nem újságírók írják. Egy azonban biztos – legyen az illető a sportrovat vezetője, belpolitikai kommentátor, brüsszeli tudósító vagy a lappal semmiféle alkalmazotti vagy szerződéses kapcsolatban nem álló külsős publicista –: képtelenség azt állítani róluk, hogy ők a hivatásos politikusokkal tartoznak egy csoportba, mert „együtt képviselik és hordozzák a politika nyelvét, amelynek legfőbb jellemzője, hogy közel van hozzá a hatalom és a politikai cselekvés-lehetősége”. Szerintem egy ilyen állítást még hírlapi publicisztikában sem szabad leírni.

A hivatásos politikus „csinálja” a politikát. Cselekvő, résztvevő, döntéshozó, ezer érdek köti, benne van. A politológus csu-

pán *leírja*, értelmezi és elemzi. Kívülről, érdek és elfogultság nélkül. A publicista pozíciója valahol a kettő között található. Leír, értelmez, elemez ő is, de a tudóssal ellentétben rendszert hatni, mozgósítani akar. Nincs hatalmon, nem hoz döntéseket, mint a politikus, legfőljebb *befolyásolni* igyekszik annak döntéseit.

A politikus *érdekel*t abban a politikai ügyben, amelyben cselekszik, a politológusnak viszont teljesen *érdektelenül* kell azt vizsgálni. A publicista nem feltétlenül érdekelt, de mindenképpen *érintett* az adott tárgyban, különben nem fogna hozzá az íráshoz. Természetesen a politikus is írhat publicisztikát, s írhat a politológus is. Az előbbi ma kivételnek számít, az utóbbi – mint Szabó Márton adatai meggyőzően igazolják – tipikus jelenség Magyarországon. De ez a jelenség önmagában nem képvisel új minőséget: „publicisztikai politológiát”, pusztán azért, mert tudósok művelik.

Politológiai értekezés és politikai publicisztika között markáns és áthidalhatatlan különbségek vannak. Az előbbi megkövetelte érzelemmentes tárgyyszerűség az utóbbinál hiba. Az előbbinek a szabatos fogalmazás követelményen túl nem kell rendelkeznie egyéb nyelvi erényekkel, sőt, ez nem is kívánatos; az utóbbinál a nyelvi alakzatok, a szóképek, a különféle stiláris és retorikai eszközök szerepe kitüntetett. A publicisztikának alighanem több köze van a művészethez, mint a tudományhoz.

Még kell említenünk a tényt, hogy a rendszerváltozás évtizedében a magyar akadémiai politikatudomány két jelentős művelője is hivatásos politikusi pályára lépett: előbb Bihari Mihály, később Pokol Béla. (Furcsa véletlen folytán az a két politológus professzor, akik társszerzőként jegyezték az első egyetemi politológia-tankönyvet (Bihari-Pokol, 1992.). Nézzük meg, hogyan alakul a politikatudományhoz, illetve a politikai publicisztikához való viszonyuk politikussá válásuk után. Bihari – aki 1987–88-ban a Magyar Demokrata Fórumban, 1989-től a Szociáldemokrata Pártban, 1994-től a Szocialista Pártban vállalt politikai szerepeket – nem nagyon írt hírlapi cikkeket, tanulmányt viszont igen. Az előbbinél nem követelmény a pártatlanság, az utóbbinál alapkritérium. Véleményem szerint a politikai szerepvállalás e tekintetben nem vált előnyére Biharinak, munkáiban olykor tetten érhető a politikai elfogultság (Bozóki, 1993: 168–170).

Pokol „pályáíve” igen tanulságos. A kilencvenes évek elején (az első parlamenti ciklus idején) még tartózkodott a publicisztikától, sőt kritikusan szemlélte a tudósok sajtóbeli szereplését (Pokol, 1996: 12.). Aztán (az MSZP–SZDSZ koalíció éveiben) élénk és elkötelezett publicisztikai tevékenységbe kezdett, amit azonban markánsan elkülönített az akadémiai tudomány művelésétől. Ezzel egy időben és összhangban tanácsadói szerepet vállalt a kisgazda pártelnök mellett. A harmadik állomás (a

mostani parlamenti ciklus idején): hivatásos politikusi szerep kiegészítéseként, parlamenti bizottsági elnökként tartózkodás a politikai publicisztikától. Pokol politikai nézeteivel lehet vitatkozni, tevékenységét lehet bírálni. Egyet azonban nem lehet elvitatni tőle: e tevékenység során *nem keverte össze a szerepeket*. Az elkötelezett politikai publicisztikát nem a pártatlan tudós jelmezében művelte, mint mások; tanácsadóként pedig nyíltan vállalt pártkötődést, annak ellenére, hogy ezzel nagymértékben rontotta a saját presztízsét az akadémiai tudomány köreiből. Megkockáztatom: a Pokol Béla ellen megnyilvánuló erős ellenérzések nem pusztán abból erednek, hogy ő tudós létére milyen politikai célok érdekében, melyik politikus mellett és mely párt színeiben vállalta a politikai publicista, a politikai tanácsadó, illetve a politikus szerepét, hanem abból is, hogy ennek során – „deviáns” módon! – korrektil megtartotta az e szerepekhez tartozó szabályokat egy olyan közegben, ahol a szabályszegés gyakorlata nemcsak elfogadottnak, de túlnyomónak is mondható.

Szabó Márton szerint az akadémiai politikatudomány művelőinek publicisztikai szerepvállalása pozitív hatással volt magára a politikára. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy a politikai nyelv új fogalomkészlete „eminensen tudományos jellegű marad”. A „kirekesztő beszéd és az érzelmi politizálás elterjesztésére” tett kísérletek főként azért fulladtak kudarcba, mert „a kilencvenes években... olyan kategóriák honosodtak meg a politikai nyelvben, amelyeket a modern társadalomtudományok, mindenekelőtt a politológia 'szállítottak' a nyilvános okoskodás számára”.

Nézetem szerint már az is kérdéses, hogy a kirekesztő beszéd és az érzelmi politizálás visszaszorulóban, avagy éppen terjedőben van-e a magyar politikai életben. Szabónak az az állítása viszont, amely szerint például a *demokrácia*, a *képviselés*, az *emberi jogok*, a *sajtószabadság*, a *választás*, a *konzervatív*, a *piacgazdaság*, a *munkanélküliség*, a *vállalkozó*, a *tőzsde*, a *befektetés*, a *szponzorálás*, az *adórendszer*, az *önkormányzatiság* vagy a *polgármester* szavak az 1980-as években kibontakozó magyar politikatudomány szókincséből kerültek volna át a magyar közélet nyelvébe, még csak nem is vitaképes. (Lehetne hivatkozni arra, hogy az 1848. március 15-i tizenkét pont 130-140 évvel előbb keletkezett, mint a modern magyar politikatudomány, s mégis olvasható benne a sajtószabadság követelése; s ugyanígy sorra lehetne venni a többi is a „demokráciától” a „polgármesterségig”, de ez komolytalan eljárás volna – hírlapi publicisztikában illő.)

Szabó leírásában a magyar politológia és a politika kapcsolata elnagyolt, idealizált. „Az 1990-es években Magyarországon minden jelentős politikai eszmeáramlatnak megteremtődtek a tudományos háttérrel rendelkező prominens képviselői” – írja.

Ezt ennyivel – véleményem szerint – nem lehet elintézni. Egyrészt azért, mert e kiegyensúlyozottságot sugalmazó megállapítással szemben a valóságban nagyon is aránytalan helyzet alakult ki. Szoros összefüggésben a modern magyar politikatudomány megszületését megelőző és nagymértékben meghatározó monopolisztikus politikai és szellemi viszonyokkal, egy sajátos dominancia jött létre a magyar politikai gondolkodás világában. Körösényi András részletesen leírja e jelenséget, s annak következményeit. Ennek az erős túlsúlyt képező vonulatnak fő jellemzője szerint az emancipatorikus, normatív, konszenzusorientált felfogás, amely többek közt az antipolitikai szemléletben, a civil társadalom mitizálásában és a demokrácia szubsztantív felfogásában jelent meg (Körösényi, 1996: 83–95.). (Ez az a jelenség, amelyet a mérsékelt jobboldali publicisztika „balliberális”, a radikális pedig „liberálbolsevik” szellemi túlsúlynak, illetve uralomnak szokott nevezni.)

Szabó azonban nemcsak ettől a politika és a tudomány kapcsolatát meghatározóan befolyásoló erőviszony-eltolódástól tekint el. Eltekint attól a kulcsfontosságú körülménytől is, hogy a magyar társadalomtudományok képviselői elsősorban nem közvetlenül – például szakértőként –, hanem a média közegén keresztül gyakorolták befolyást a pártpolitikai szférára. (Ez annál furcsább, mert értekezésének tárgya a sajtóban űzött publicisztikai tevékenység.) Az akadémiai szférában is meglévő – fentebb leírt – túlsúly a médiában érvényesülő hasonló jellegű túlsúly révén nőtt dominanciává a szellemi-politikai közéletben. A Szabó Márton által vizsgált jelenség nem írható le korrekt módon, ha annak leírásából kihagyjuk a Pokol Béla által „nyelvpolitikának” nevezett jelenséget. A modern versengő néppártok és a tömegmédia korában ez lép a háttérbe szoruló ideológiai szféra helyébe (Pokol, 1993: 59–78.). Ebben zajlik a politikai tematizáció döntő fontosságú folyamata: egy nagyon konkrét pártpolitikai és médiabeli viszonyrendszer keretei között fejtették ki a politikára gyakorolt hatásukat a politikai publicisztika mezején tevékenykedő magyar politológusok is. Eerre vonatkozó nézeteit Pokol nemcsak a tudományos tanulmány, hanem később a harcos publicisztika műfajában is kifejtette (Pokol, 1995.). A megállapításaival, illetve az azokat alátámasztó érvekkel való szembesülést nem kerülheti el az, aki a szóban forgó jelenség érdemi vizsgálatát tűzi ki céljául.

Nem kerülhet el még valamit. Annak a politika-lélektani jelenségnek a vizsgálatát, amelyet a rendszerváltozás éveivel kapcsolódó „szakértői mítosznak” nevezhetünk (Debreczeni, 1996: 52–53.; Körösényi, 1996: 89–91.). A Kádár-rendszer utolsó éveiben, a válságba került egypárti diktatúra szétmálló viszonyai között felértékelődött a „szakértők” szerepe. A növekvő legitimitás és önbizalomhiánnyal küszködő kommunista politikusok (akik közül sokan nem voltak értelmiségiek, s emiatt fel-

tehetően kisebbségi érzéssel is küszködtek) egyre inkább igényelték és keresték a közgazdászok, jogászok, szociológusok, történészek, politológusok stb. támogatását. A közvélemény is fokozott érdeklődéssel fordult a tudomány emberei felé, mert a diktatúra korábban mindenek előtt párthűséget követelő elvárásai nyomán olyan vélekedés alakult ki, hogy a demokráciában az ügyek intézése, a döntéshozatal nem pártpolitikai alapon megy végbe, hanem a pártsemleges szakértelem alapján. A sajtóban, a rádióban, a televízióban a tudomány embereiként megnyilatkozó értelmiségeiket mind nagyobb közfigyelem és tekintély övezte. Az 1989–90 fordulójára kialakuló pártpolitikai vákuum idején tetőzött ez a folyamat. Az MSZMP, majd az MSZP politikai irányításától megszabaduló Németh-kormány ebben az értelemben – továbbá részben személyi összetétele folytán is – valóban afféle szakértői kormányznak tekinthető. Ez a pártpolitikai vákuum 1990 tavaszán ugyan megszűnt a szabad választások következtében, de a közvéleményt formáló sajtóban, magában a közvéleményben, továbbá nem utolsósorban az érintett – időközben valóságos médiasztárrá lett – szakértőkben továbbra is megmaradtak a korábbi szerepigények. Ez volt az egyik fő forrása az új kormánnyal szemben megnyilatkozó bírálatoknak, amely nem tartott igényt a szóban forgó szakértők – a pártpolitikától és a parlamentáris kormányzástól valójában idegen – szerepvállalására.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a tudomány embereinek ez a politikai fungálása a média közvetítésével, sőt annak „szervezésében” ment végbe. Hogy ugyanis kik a tudományos tekintélyek, azt nem az akadémiai tudomány értékelési mechanizmusa, hanem a média, illetve a hozzá kapcsolódó szereplési ambíció döntötte el (Pokol, 1966: 12.). A rádió- és tévéműsorok szerkesztői sorozatban azt a néhány szakértőt hívták meg stúdióbeszélgetésre, interjúra, akiket már ismertek, akiknek a telefonszáma a rendelkezésükre állt, s akik persze jöttek is szívesen, s azt is tudták, milyen szellemben kell megnyilatkozniuk az adott műsorban, ha annak vendégszeretétét a jövőben is rendszeresen élvezni akarják. Így alakult ki egy olyan, ügyeletes „média-közgazdászokból”, „média-szociológusokból”, „média-politológusokból”, „média-alkotmányjogászokból”, „média-történészekből” stb. álló gárda, amelynek tagjai a közvélemény szemében legfőbb tudományos tekintélynek számítottak. Ilyen volt például Lengyel László, Kéri László, Petschnig Mária Zita, Halmai Gábor, Gerő András és mások.

Ami a politikai életre kifejlett hatásukat illeti, annak sajátos jellemzője volt, hogy nem egy lehetséges tudományos álláspont, még csak nem is a *domináns* tudományos álláspont, hanem a tudomány álláspontjának képviselőiként léptek föl, és befolyásolták az eseményeket.

A tudomány embereinek politikára gyakorolt hatása után végezve meg kell vizsgálnunk azt is, hogyan hatott vissza ez a politikai szerepvállalás magára a tudományra. Szabó Márton – mint láttuk – nem érzékelt e téren negatív hatást. Vélekedésével szemben Körösényi András – már négy évvel ezelőtt – rendkívül erős érveket fogalmazott meg többször hivatkozott tanulmányában. Körösényi részletesen bemutatja és dokumentálja ezeket a tudomány normáival ellentétes, nemkívánatos hatásokat. Álláspontja szerint „politológusok politikatudósként fellépve valójában gyakran politikai ideológusi funkciót tölthettek be, s műfajilag is összeolvadtak egyéb közvélemény-formálókkal, míg a másik oldalon a 'hírlapi politológia' [Körösényi Szabóval ellentétben nyilvános ironikus felhanggal használja ezt az általa idézőjelbe tett kifejezést] nemcsak folyóiratokban, de a hazai és nemzetközi tudományos konferenciákon is megjelent” (Körösényi, 1996: 105.). Ennek következménye az lett, hogy a magyar politikatudomány fogalmai jelentős részben ideologikussá és szubjektívvá váltak, megsértve a tudományos semlegesség követelményét; sőt, aktuálpolitikai okok miatt számos esetben tudománytalan, illetve rég meghaladott XIX. századi normák (pl. a hatalommegosztás rég nem érvényesülő elvei) váltak uralkodóvá nemcsak a politikai publicisztikában, hanem az akadémiai politikatudomány fórumain is (Körösényi, 1996: 102.).

Az ellenérvek olyan alapos és részletes megfogalmazása után, mint amivel az említett tanulmányban találkoztunk, az akadémiai tudományosság normái szerint nincs mód részletes érvek és bizonyítékok nélkül leírni – miként Szabó Márton teszi –, hogy mindezek „nem befolyásolták lényegesen a (politika) tudomány fejlődését”, s „nem valószínű, hogy ezek elmaradása színvonalasabb tudományt eredményezett volna”.

A magam részéről osztom Schlett István véleményét, aki a következőképpen fogalmaz: „Itt az ideje, hogy a tudomány egyre inkább tudományos feladatra szorítkozzon. Ami azonban csak akkor történhet meg, ha szakít... a nagyon erős tradícióval: a tudomány politikai irányultságával. E kíváncsi persze nem azt jelenti, hogy a tudomány embere nem politizálhat, csupán annyit, hogy a tudományt és a politikát (publicisztikát) félreérthetetlenül különítse el egymástól” (Schlett, 1994: 113.).

Ez az, ami kevésbé történt meg az elmúlt évtizedben.

HIVATKOZÁSOK

Bozóki András, 1993. Racionalizálható-e a csoda? *Politikatudományi Szemle*, 3. 165-188.

Bihari Mihály-Pokol Béla, 1992. *Politológia*. Budapest: Universitas Kiadó

Debreczeni József, 1996. *Restauráció*. Budapest: Széphalom Könyvműhely

- Körösényi András, 1996. A magyar politikai gondolkodás főárama (1989-1995) *Századvég*, 3. 80-107
- Pokol Béla, 1993. *Pénz és politika*. Budapest. Aula Kiadó
- 1995. *Média hatalom*. Budapest: Windsor Kiadó
- Schlett István, 1994. Magyar politológia – tudomány és publicisztika. *Politika-tudományi Szemle*, 2. 109-113.
- Weber, Max, 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest: Medvetánc Füzetek

JOBBÁGY JÓZSEF

A tudós publicista

Szabó Márton, a diszkurzív politológia vezető hazai képviselője, ismét vitát látszik provokálni ezúttal a „publicisztikai politológia” magyarországi szerepéről írott tanulmányával. Szabó szerint az intézményesülés befejező szakaszában lévő magyarországi politikatudomány a rendszerváltást kísérő intenzív nyilvános okoskodás erőterében egy sajátos, a tudományosságot a közérthetőséggel vegyítő műfajban is megjelenítette magát. A publicisztikai politológia a szakember kilépése az agorára, a tudós politizálása, hozzászólása a közösség ügyeihez, melynek nyomán a tudomány művelésében kimunkált eszközeit, egyfelől kategóriáit és megállapításait, másfelől szemléletmódját „szállítja” a kialakuló autonóm politikai nyelv és a vitázó publikum számára. Szabó Márton úgy látja, hogy a tudós effajta nyilvános politizálása során egymástól jól megkülönböztethető politikai szerepeket épít fel magának, amelyek nem csupán a nyilvános megszólalás stílusát, de politikai világképét is kijelölik.

Az alábbiakban a tanulmányban felvetett, inspiratív megállapításainak némelyikére kívánok röviden reflektálni.

1. A publicisztikai politológia terminus – amely ebben a formában Szabó Márton leleménye, bár emlékezetem szerint Tamás Gáspár Miklós egy, még 1993 táján a magyar politológiát dorgáló megjegyzésében szerepelt – terjedelmét egyfelől a *politika* és a *politizálás* nyelvének megkülönböztetése, másfelől művelőinek szakmai minősége határolja be. Utóbbi illetően a publicisztikai politológia a politológus közírása. Szabó Márton értelmezésében a *politika* nyelvét a politikus és az újságíró (a publicista), míg a *politizálását* a tudós, a közember és az író műveli, s természetesen idetartozik a publicisztikai politológia is. Kissé megtévesztő éppen a publicista „kirekesztése” a publicisztikai politológia művelőinek köréből, ám ennél komolyabb

okból is problematikusnak ítélem a tanulmány innovatív szóhasználatát. A *politika - politizálás* Szabó által javasolt szembeállítás - az egyik a hatalom póré működtetése, szemben a civil szférával - e koordináták között nehezen kezelhető átfedéseket eredményez: mi van például akkor, ha történetesen egy (politika) „tudós”, politikai szerepet vállalva, tehát politikusként, politikai publicisztikát művel? Hová soroljuk szövegeit? A publicisztikai politológiához aligha, hiszen a „hatalom közelsége és a politikai cselekvés lehetősége” ezt eleve kizárják. Elképzelhetlen-e másfelől, hogy az újságíró, a közember, vagy éppen - horribile dictu - az író a publicisztikai politológia műfajában szóljon? Ha a politizálási szerepek valóban ilyen mereven jelölik ki a „nyilvános megszólalás stílusát és politikai világgépét”, akkor ezekre a kérdésekre csak a „konkrét szövegek konkrét elemzése” adhat(na) választ.

2. A vitaindító fontos észrevétele a politikai nyelv átalakulása, közelebről autonómmá válása a rendszerváltás nyomán. Ez jelenti a közéleti beszéd fogalomkészletének radikális kicserélődését, másfelől egy új politikai szemantikát is. Az előző politikai rendszer „nyelvi leváltása” - amint azt egyebek mellett a Kuczi-Becskeházi kötet nagyszerűen bemutatta - már 1989 előtt valóban megtörtént. Kérdés, hogy az új rendszer nyelvi felszentelése jelenleg hol tart; egyáltalán a nyelvpolitikai küzdelmek 1990 óta a rendszerről szóltak-e vagy az aktuálisan domináló politikai erők ambíciójáról a nyilvánosság kisajátítására. Ha az utóbbiról - aminek elfogadására hajlunk -, akkor még messze vagyunk a politika nyelvének autonómmá válásától, amit sajátos módon mindig éppen az egyik politikai erőtől - kevéssé meglepő módon, zömmel a parlamenti többségtől, illetve a végrehajtó hatalomtól - függése tesz lehetetlenné. A politika új fogalomkészlete ilyenformán változatlanul egyfelől ideológia függő, másfelől ki van szolgáltatva a végrehajtó hatalom nyelvpolitikai pressziójának.

Kérdés mármost, hogy a publicisztikai politológia milyen szerepet játszott-játszhat ebben a küzdelemben. Az átalakulás, rendszerváltás (rendszerváltozás?) nyelvi húzóágazata valóban a politikatudomány lett-e? Milyen szerepet játszottak más társadalomtudományok publicisztikai változatai, a publicisztikai történettudomány, a publicisztikai jogtudomány, a publicisztikai etika, morálfilozófia (l. igazságtétel, kárpótlás stb.) vagy éppen a publicisztikai teológia?

Szabó Márton szerint „a politikai nyelv új fogalomkészletének az a legfeltűnőbb vonása, hogy „eminensen tudományos jellegű (maradt), még ha új fogalmak honosodtak is meg, vagy kaptak a régiéik új értelmet”. A gond az, hogy a pluralista demokrácia intézményrendszerére vonatkozó kategóriák a rendszerváltás hektikus közegében, alkalmazóinak a politikai térben elfoglalt helyétől függően, gyakran egészen sajátos, a letisztult de-

mokráciáktól jelentősen különböző értelmet kaphattak. A sajtószabadság fogalma így a politikai hovatartozástól függően az egyik oldalról a MIÉP, másik oldalról a Munkáspárt által behatárolt és nyilván meglehetősen tagolt politikai mezőben „emí-nensen tudományos jellege” ellenére merőben eltérő, olykor egymással összeegyeztethetetlen politikai gyakorlatot tesz-tett lehetővé.

3. Szabó Márton, az érintettek szerepfelfogására támaszkodva, egy alkalmi tipológiát is készített a publicisztikai politikatu-domány funkcióját kutatva. Ennek változatai a *küldetéses*, a *küzdelmes*, az *elemző* és a *tanító* típusok lennének. E szerepek nem egyszerűen eltérő feladatértelmezést takarnak, de megszabják a politikai valóság lehetséges konstrukcióját is. Mint az effajta tipológiákkal szemben általában felvethető, úgy ebben az esetben is kézenfekvő ellenvetés, hogy miért éppen ez a négy típus alkotja, és hogy bővíthető lenne-e más típusokkal. Illetve megkérdőjelezhető egyik-másik kategória szerepeltetésének indokoltsága. Nézetem szerint így van ez mindjárt a *küldetés* kategóriájával, amely más megfogalmazásban a 70-80-as évek „generálkritikai tradíciójának” folytatása lenne. Amennyiben létezik ez a tradíció mint élő hagyomány. Ha a küldetést a rendszer egészét kívülről, kritikai nézőpontból elemző magatartás-ként fogjuk/fogják fel, akkor erre csak a plurális demokrácián kívül elhelyezkedve van lehetőség, ám Szabó Márton valószínűleg nem erre gondol. Aligha találunk erre példát a politológusok között – hiszen ne feledjük, a publicisztikai politológia a szaktudós publicisztikája. Amennyiben szűkebb értelemben, küldetéstudatról van szó, az eltérő intenzitással, de nyilván megvan a nyilvánosság elé lépő valamennyi szerző esetében. Kérdés, hogy ez elegendő-e önálló típus feltételezéséhez.

A *küzdelmes* publicisztika gyakorlatilag a politikai nyilvánosság normál üzemmódja, amennyiben meghatározott politikai ideológiák, értékek, pártok stb. mellett, védelmében, illetve a rivális felfogások ellenében a publicisztika eszközeivel lép fel a vállaltan elkötelezett szerző. Az *elemző* publicisztika ehhez képest távolságtartó, deklaráltan független – se küldetés, se párt-elkötelezettség –, a szerző leír és értelmez. A *tanítás*, mint a publicisztikai politológia negyedik szerepfelfogása, „magatartással történik”; a nem hivatásos politikus hozzászólása a közügyekhez és a közösség állapotához. Szabó Márton példája e tárgyban Hankiss Elemér emlékezetes performance-e a parlament kulturális bizottsága előtt, amikor is alapfokú oktatást rendezett a demokrácia procedurális felfogásáról. (Más kérdés, hogy a történet hasznos illusztráció volt annak szubsztantív megközelítéséhez is.)

A fenti tipológiával kapcsolatos egyik fenntartásom, hogy sem a *küldetés*, sem a *tanítás* önálló szerepeltetése mellett nem látok meggyőző argumentációt. A küldetéses attitűd kétségtelen-

nül jelen van a közéleti publicisztikában. Ám nehezebb lenne példát találni arra, hogy ebben a tónusban „a tudomány kategóriáit és megállapításait, szemléletmódját” közvetítené a szerző. Vagy tudomány, vagy küldetés – eltekintve természetesen a tudományos küldetéstől, ami azért más, mint valamelyik politikai ideológia megszállott képviselője. A tanítás motívuma ugyan csak ott van/lehet bármelyik – akár küzdelmes, akár elemző – politikai publicisztikában, önálló típusként történő kiemelése mégsem feltétlenül indokolt. Kivált, hogy „magatartással történi”, amire a példa Hankiss nevezetes gesztusa, hiszen ha a közéleti magatartásra is kiterjesztjük a publicisztikai politológia illetékességét, akkor végképp körvonalazatlan területre kerülünk. Végezetül azt gondolom, könnyen belátható, hogy a tanítás és a küldetés, legyen szó szövegről vagy magatartásról, attitűdjei közötti határ túl könnyen átjárható ahhoz, hogy önálló típusképző elemek lehetnének. A próféta és a pedagógus ideális – azaz legrosszabb – esetben felettébb könnyen becserélhető egymással.

Lényegesebbnek gondolom azonban a politizálási szerepeket nem ama Szabó Márton által felvetett, leírt jellemzőjét, hogy „nem intézményeket vagy foglalkozást jelölnek, hanem a nyilvános megszólalás stílusát és politikai világképét”. A diszkurzív elemzésnek – gondolom – itt kellene kezdődnie, mégpedig a szövegek elemzésének szintjén. Mind a tipológia, mind a publicisztikai politológia fogalmának magyarázóértékét egy ilyen analízis demonstrálhatná meggyőzően.

Egy ilyen elemzésnek ki kell térnie az egyes szereptípusok jellemző tárgyválasztására, szövegszervező, „műfajteremtő elveire”, az általuk konstruált valóság jellemzőire, világ- és politikaképére, fogalomhasználatára, retorikai eszköztárára, értékészletére stb. A tipológia enélkül némileg absztrakt és nem annyira a rendelkezésre álló szövegekből, mint inkább a priori konstrukcióból fakad.

4. Szabó Márton írása felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire különböző szövegeket termelnek a politikai közélet különböző szereplői. Nem tekintette feladatának, de írásával kétségtelenül igényt teremtett arra is, hogy a *politika* nyelvének, beszédmódjainak leírásával egészüljön ki tanulmánya. A *politizálás* szereplőit, nyelviségüket vizsgálva, üresen marad a másik hely, tudniillik a *politika* nyelvének a helye, működtetőinek tipológiája, nyelvhasználatuk, szerepfelfogásuk jellemzése. Benyomásom szerint, ha a politika világában kívánnánk a vallott szerepfelfogás szerint tipológiát felállítani, akkor mind a küldetéses, mind a tanító attitűd több okkal igényelhetne helyet magának. Ami az újságírók (publicisták) besorolását illeti a *politika* világába, itt ismét kisebb fenntartásaimnak adnék hangot: egy független közíró egyfelől tartja a távolságot a hatalomtól, ilyen értelemben a közvetlen politikai cselekvés lehetősége és

főleg szándéka ennek megfelelő távolságra van tőle. Másfelől írásaival természetesen hatni akar, de vajon nem célja-e ez a küzdelmes vagy éppen az elemző publicisztikai politológiát művelők körének. Változatlanul azt gondolom tehát, hogy a *politika* és a *politizálás* határai itt is túlságosan is átjárhatóak ahhoz, hogy rájuk elméletet építeni lehessen.

Ha a politika nyelvét azzal jellemezzük, hogy „közel van hozzá a hatalom és a politikai cselekvés lehetősége”, akkor mondjuk a hatalom és a nyelvhasználat összefüggéseit vizsgálva kézenfekvő lehetőség a nyelvi pragmatika eszköztárának alkalmazása, a beszédaktus – elméleti bevonása az elemzésbe. Nyilván érdekes eredményeket hozna mondjuk egy komparatív elemzés Antall József, Horn Gyula és Orbán Viktor megnyilatkozásainak nyelvi összetevőiről. Vélhetően más retorikai pozíciót is jelent a hatalom részesének lenni, mint ellenzékiből politizálni, s ez alighanem kimutatható az érintettek nyelvhasználatában is.

Ugyanígy stílus – meghatározó tényező lehet a megcélzott közönség köre, milyensége, a választott nyilvánosság szélessége, a továbbítás közege (élőbeszéd vagy írás, személyes találkozás vagy tömegkommunikáció stb.). Politikai ideológiák szerint is tagolható a nyelvhasználat, a pártoknak és értelmiségi holdudvaruknak megvan a csak rájuk jellemző szókészlete, stíluseszmenye, léteznek szemantikai elkötelezettségei, rögzült értelmezései stb. A közbeszéd ideológiai és aktuálpolitikai „terheltsége” ugyancsak elemzésre méltó téma.

Szabó Márton cikke hatásosan kelti fel a figyelmet a közéleti nyilvánosság, közéleti kommunikáció nyelvi-diszkurzív vonatkozásai iránt, meggyőzően érvel a rendszerváltás óta kialakult politikai nyelv új típusú tagoltsága mellett, és teljes joggal hangsúlyozza a politikatudomány szerepét a közéleti vitákban. Inspiratív írása nyomán vélhetően és remélhetően számos, a politikai nyilvánosság aktorainak „szövegváltozatait” nyelvi szempontból vizsgáló elemzés születik majd.

KÖNYVEKRŐL

TÖRÖK GÁBOR

A szentháromság tankönyve

Bayer József: A politikatudomány alapjai.
Budapest: Napvilág Kiadó, 1999

Nehéz tudomány a recenzióírás, különösen akkor, ha a szerkesztői felkérés tárgya éppen annak a szerzőnek a munkája, akitől e sorok írója – sok minden más mellett – a recenzió írásának fortélyait is igyekezett megtanulni. Tovább nehezíti a recenzens helyzetét az a tény, hogy egyetemista korában éppen ennek a műnek a kézirat formájából tanult először a politikatudományról, s most egyetemi oktatóként ugyanezt – az időközben a Napvilág Kiadó gondozásában nyomtatásban is megjelent – jegyzetet használják hallgatói vezérfonalként. Így aztán „többszörös érintettség” okán is elfogult lesz az alábbi írás, amely Bayer József politikatudományi tankönyvéről kíván véleményt formálni.

A fentiek fényében ítéltessék meg az a tömör megállapításom is, mely szerint Bayer József tankönyve a legjobb bevezetés az eddig e műfajban magyar nyelven született munkák közül. A kilencvenes években négy bevezető jellegű jegyzet jelent meg Bayer könyve előtt, mindegyik sajátos arculattal, erényekkel és hátrányokkal. Bihari Mihály és Pokol Béla könyvét (1992) sokakkal ellentétben alapvetően használható munkának tartom, de nem azok számára, akik először találkoznak a politikatudománnyal. Ha – ahogy a hallgatók nevezik – a Bihari-Pokol-t nem bevezetésként olvassuk, hanem néhány politikatudományi kurzus elvégzése után, akkor a „politológia haladóknak” tárgykörben – már ismerve a diszciplína fogalomkészletét – új ismeretek felfedezése mellett alapvetően alkalmas arra, hogy végig gondoljunk néhány releváns összefüggést. A Fisichella-fordítás (1991) bevezetésnek talán hasznosabb, de különösen az első fe-

jezete több ponton is vitatható, míg Haskó Katalin és Hülvely István munkája (1996) a teljesség igénye nélkül számos olyan területtel is színvonalasan foglalkozik, amelyeket a rivális munkák nem, vagy nem eléggé alaposan tárgyaltak. A *Mi a politika?* című összeállítás (1993) pedig inkább egy társadalomtudományi felvételre készülő diák igényeit elégíti ki, méghozzá színvonalasan, de kevésbé alkalmas egyetemi bevezető tankönyvnek.

Ilyen előzmények után – bármennyire is közhelyes a megállapítás – megítélésem szerint Bayer József tankönyve valóban nevezhető hiánypótló munkának. A téma feldolgozásának színvonala és mélysége pontosan illeszkedik egy két szemeszteres bevezető egyetemi kurzus igényeihez. Oktatási tapasztalataim azt mutatják, hogy leginkább a politikatudomány iránt komolyabban érdeklődők, jelesül a szakra már felvett hallgatók használhatják haszonnal, a politikatudománnyal csak egy féléves kurzus keretében találkozóknak ugyanis különösen az első részben tárgyalt elméleti alapokkal nehezen birkóznak meg.

Miután elméletileg a politikatudomány teljes spektrumát lefedő munkáról van szó, ha bárhol felütjük a könyvet, könnyen találhatunk kiegészítésre szoruló gondolatokat, kritikai elemeket. Így aztán a következőkben nem próbálom meg bebizonyítani, hogy milyen komoly szakértelemmel és olvasottsággal rendelkezem a területen. Azaz nem idézek mondatokat, nem ajánlok újabb irodalmat. Nem teszem, mert tudom, hogy a szerző számára is komoly dilemmát okozott, hogy milyen területeket hagyjon homályban, melyekről írjon kevesebbet. Egy bevezető jellegű tankönyv főszabályként mindig a szelekcióról, s nem az elfogyott mondanivalókról szól. Ezért aztán a recenzens is inkább a koncepcionális kérdésekre koncentrál a négyszázvalahány oldal részletetekbe menő elemzése helyett. Talán az olvasó elhiszi, hogy nem a tények nem ismerete vagy lustaság miatt teszi ezt.

A szerző az eddigi tankönyvektől eltérően könyvében bevezeti a „politológiai háromszög” fogalmát, amely az egész könyv legfontosabb innovációja. A polity-politics-policy „szentháromság” a munka hangszerelése: a legterjedelmesebb második részben (a politikai rendszer) ezt a tagolást használja a szerző. A politikatudomány kutatási irányait is jelképező három fogalom használata módszertani vagy szakmai szempontból lehet természetesen vitatható, az azonban kétségtelen, hogy a bevezető tankönyvek alapvető igényét, a tudományterület, a megtanulandó anyag valamilyen felparcellázását, értelmes felosztását képes kielégíteni. Bayer könyvében több alkalommal is hangsúlyozza az elválasztás módszertani jelentőségét, és felhívja a figyelmet arra, hogy a valóságban a három terület egységet alkot. Ebben az értelemben a szerző ezzel az innovációval először tesz arra sikeres kísérletet, hogy tanulható módon közelítse meg a politikatudomány korpuszát.

A könyv *első része a politikatudomány elméleti alapjait* járja körül, három fontosabb kérdéssel foglalkozván: a politikatudomány fejlődésével, az elméleti és módszertani sajátosságokkal, valamint az alapvető politológiai fogalmakkal. A politikatudományi szakos képzés igényeihez talán jobban igazodna, ha az elméleti és módszertani alfejezet bőségesebb lenne. Hiányolom a legfontosabb módszerek akkurátus ismertetését, különös tekintettel a nálunk alig-alig alkalmazott empirikus kutatásokat segítő módszerek bemutatását. Az 57. oldalon – Beyme nyomán – adott felsorolás szerepeltetése jelzi, hogy a szerző fontosnak érezte a módszertani utalást, ám ez ebben a formában nem pótolhatja a komolyabb elemzést. Ebben a részben, avagy egy függelékben a szellemi és földrajzi távolság okán érdemes lett volna talán írni néhány gondolatot a politikatudomány klasszikusairól. Mindez esetleg segítene elkerülni, hogy a hallgatók a politikai kultúra tipológiáját gyakran egyetlen „kötőjeles nevű” személyhez, Almond-Verbához kössék...

A politológiai fogalmak ismertetésénél világosan megjelenik a szerző weberiánus elkötelezettsége, valamint – ezzel párhuzamosan – az a méltányolható törekvés, hogy egy bevezetés minél több szempont, vélemény bemutatására vállalkozzon. A politika tudományos definíciójáról (pontosabban e vállalkozás nehézségéről) írottak megítélésem szerint sokkal jobban megfelelnek egy társadalomtudományi képzés sajátosságainak, mint a Bihari-Pokol jegyzet által alkalmazott, a jogi stúdiumokra jellemzően pontokba szedett meghatározások. Természetesen a guvernamentális, normatív és konfliktusorientált felosztás is vitatható (nagyon könnyű munka lenne például egy mindhárom elemet egyesítő definíció fabrikálása), hiszen a társadalomtudományokban „x csak ritkán egyenlő valamivel”. Ám a szerző szerencsére a könyv egyetlen helyén sem veszi túlságosan komolyan a felsorolásokat, tipológiákat, ezáltal mindvégig sikeresen adja meg a lehetőséget a kételkedésre, az újragondolásra. Nagy erénye a munkának, hogy úgy közöl fontos ismereteket, úgy mutatja be a politikatudomány klasszikus ismeretanyagát, hogy sikerült elkerülnie a műfaj veszélyeit: a végzetes leegyszerűsítéseket, a végleges lezárttság érzését. Sőt, olykor a recenzió inkább azt érzékeli, hogy több „tankönyves” megoldásra lett volna szükség.

A *második részben* Bayer igyekszik elhatárolni a *politika intézményelméleti* és *rendszerelméleti* fogalmát, ám miután a rendszerelmélet fogalmai és legfontosabb állításai következetesen nem kerülnek kifejtésre – mint ahogy sajnos a szerző a végzős szerzőből a racionális választás elméletéről és a konfliktuselméletéről írott színvonalas részeket is kihagyta-, nehezen érthető, hogy mi is a valódi értelme a megkülönböztetésnek. A következőkben használt intézményelméleti leírás alkalmazkodik a

bevezető munkák követelményeihez: korrekt képet kínál a politikai rendszerről.

Mint minden bevezetés, ez a könyv is kénytelen megküzdeni a szelektálás és a mélység problematikájával. Bayer igyekszik a magyar politikai rendszerre vonatkozó ismereteket is átadni, ám Körösényi András megjelent munkája (1998) után talán érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy szükséges-e ezen óhatatlanul szűkített részek szerepeltetése. Annál is inkább, mert a szerző nem mutatja be mindenhol a magyar vonatkozásokat: a pártok esetében például kísérletet sem tesz erre. Amennyiben ennek a területnek a tárgyalását a magyar politikai rendszerről szóló rendszerezett munkáknak engedné át, talán a politikatudomány klasszikusaira is több hely maradna. Különösen a pártrendszerek tipológiájánál érzem fontosnak, hogy Sartori mellett más szerzőket is ismertessen a munka. A Sartori-tipológia esetében a szerző a predomináns típust a nem versengő csoportban tárgyalja, holott éppen a verseny léte különbözteti meg a hegemón rendszerektől.

A könyv csak felületesen szól a választói magatartás vizsgálatáról, s egyáltalán nem ismerteti a legfontosabb elméleti modelleket és empirikus tapasztalatokat. Miután e tárgykörben folyóknak talán a legszínvonalasabb hazai empirikus kutatások, a modellek bemutatását elengedhetetlenül fontosnak gondolom.

A szükségyszerű hiányok után azonban ismét egy komoly innovációhoz értünk. Bayer ugyanis az eddigi könyvektől eltérően két fontos területről is ír a – szerző kifejezésében – politika tartalmi oldaláról (policy) és a politikai rendszerek változásáról szóló részekben. A közpolitikai látásmód felvillantása önmagában is komoly eredmény, hiszen e terület művelése valóban elképzelhetetlen a magyar politikatudomány által egyelőre mostohán kezelt empirikus kutatások nélkül. Bármennyire is dicséretes azonban a szándék, ezt az alfejezetet tartom mégis a könyv leginkább kidolgozatlan részének. A szerző tizenhét oldalt szentel a kérdésre, és bár rengeteg dolgot említ, alapvetően mégsem ad világos képet a közpolitika lényegéről. Bizonyos dolgokat a kelletténél talán részletesebben tárgyal (például a közpolitika osztályozási szempontjai), más talán fontosabb kérdéseket pedig egyáltalán nem említ meg (közpolitika-konceptiók, közpolitika-filozófiák, a közpolitika háttérelméletei stb.), a hivatkozott irodalom pedig nem tükrözi a nemzetközi trendeket. Az alapvető problémát abban látom, hogy az egyébként érdekes fejtegetéseket olvasva nem alakulhat ki világos kép az olvasóban arról, hogy valójában mi is a közpolitika lényege, milyen konkrét kutatásokra ad lehetőséget.

Hasonló problémát vélek felfedezni a politikai rendszerek változásáról szóló fejezetben, amely szintén sok kérdéssel foglalkozik, talán olykor inkább esszéisztikus, semmint egy tanönyv szigorúságára jellemző stílusban, de a tranzitológia alap-

fogalmait, legfontosabb szerzőit (például: Rustow, Schmitter) és modelljeit csak érintőlegesen tárgyalja.

A *nemzetközi politika – nemzetközi kapcsolatok* fejezet szerepeltetése szintén újdonságnak számít. Bátor – de nem vakmerő – vállalkozás, hogy a szerző bevezetésében ennek a hihetetlen anyaggal dolgozó diszciplínának is igyekszik helyet szorítani. Kétségtelen, a politikatudomány tárgykörébe beletartozhatnak azok a kérdések, amelyeket Bayer megpróbál körüljárni, de a több mint nyolcvanoldalas fejezet alaposan megterheli a könyvet. Fontos döntés, hogy az ilyen határterületnek számító kérdésekről kell-e beszélni (a politikatudományban, persze, minden határterület), amennyiben azonban a szerző úgy határoz, hogy szerepelteti, kisebb terjedelemben lehetetlenség ezekről a kérdésekről írni. Néhány terület, különösen a történeti részek, így is olykor óhatatlanul a túlzott leegyszerűsítés vádjára adhatnak okot. Magam is tamáskodtam, hogy vajon szükséges-e ezekről a kérdésekről beszélni, hiszen politológushallgatók minden bizonnyal önálló stúdiumokat hallgatnak majd e témában. Bayer azonban olyan fontos kérdéseket is érint (a globalizációtól a szuverenitásig), amelyek nem kerülhetők meg még egy bevezető munkában sem. Így aztán ez az újítás is inkább figyelemre, semmint elítélő kritikára érdemes.

A *zárófejezetben* újabb határterülettel, a *politikai szociológiával* foglalkozik a szerző. Itt a tagolás már nem követi a politológiai háromszög logikáját, s bár a téma – talán erőltetetten? – elhelyezhető lett volna ebben a rendszerben, a szerző nem tesz kísérletet az összekapcsolásra. Három kérdéssel foglalkozik: a politikai elit és osztály szerepével, a politikai kommunikációval, valamint a politikai kultúra fogalmával. Ez utóbbi rész a munka fontos eleme. A szerző ismerteti a klasszikus írások tanulságait, de talán hasznos lett volna az alapvető modellek újragondolását is bemutatni. A magyar politikai kultúráról írottakra pedig ugyanaz a dilemma érvényes, amit az intézmények kapcsán már említettem. A rész teljes elhagyását vagy empirikus adatokkal való kibővítését javasolnám.

A harmadik (nemzetközi politika) és a negyedik (politikai szociológia) fejezetet persze még számos újabb rész követhetné, hiszen a szerző – általam helyesnek vélt – logikája alapján a politikai pszichológiától a politikai antropológián keresztül egészen a politikai gazdaságtanig sok minden legitim elemét képezhetné egy ilyen bevezetésnek. Nemzetközi mintákat tekintve is elfogadható azonban, hogy Bayer ezeket a részeket meghagyja a további tanulmányok számára.

Összefoglalva tehát azt mondhatom, hogy ha az arányok és a mélységek tekintetében lehet is vitatkozni, a bevezetés követelményeinek jól megfelelő témákat tárgyal a szerző. Szívesebben láttam volna olyan könyvet, amelyben a nemzetközi politikatudomány módszerei, klasszikusai, modelljei és eredményei még

ennél is hangsúlyosabban szerepelnek, s a magyar vonatkozású részeket átengedi a könyv önálló, kiérleltebb tanulmányozásra. Az elméleti orientáltság mellett az empirikus politikatudomány – mint a nemzetközi kutatások jelentős részét lefedő vállalkozás – hangsúlyosabb megjelenését is nagyon hasznosnak látnám, s örömteli, hogy Bayer könyve egy kis lépést tesz is ebbe az irányba.

A tanítás, a használat során természetesen számos érdekes tapasztalat halmozódik fel egy könyvről. Talán megbocsátható, ha a recenzió keretében ezekről is számot ad a recenzens. Az első év tapasztalatai azt mutatják, hogy a hallgatók számára a legkönnyebben használható fejezet a második rész, amelyben a szerző igyekszik magát a tankönyvírás követelményeihez tartani. A téma egzakttsága is arra ösztönzi, hogy e helyen olvasmányos, elgondolkodó és gondolkodásra ösztönző stílusát szigorúbb, feszebb előadásra változtassa. Korábban azt gondoltam, hogy az első fejezet a hallgatók számára is hasonlóan érdekes és fontos lesz, de a beszámoló alapján úgy tűnik, hogy ennek a fejezetnek az eltérő stílusa – a téma elvontságával párosulva – nehezen érthetőbbé teszi a tárggyal elsőként találkozők számára. A szerző rengeteg új kifejezést vezet be, ezek többségét korrekt módon el is magyarázza, de azonnali használatuk a tapasztalatok szerint nehezen feldolgozhatóvá teszi az írást. Azt gondolom, hogy erre a fejezetre is illik a Bihari–Pokol tapasztalata: igazán a későbbi tanulmányokkal felvértezve lehet értékelni, újragondolni.

Miután a munka bevallottan politikatudományi tankönyvnek készült, az olvasmányos stílus ugyan könyvként nagy előnye, de tankönyvként talán javíthatná, ha a szerző erőteljesebben alkalmazta volna a jegyzetek sajátjait: a világos elhatárolásokat, a lényeges részek gyakoribb kiemelését, a megértést segítő táblázatokat, ábrákat.

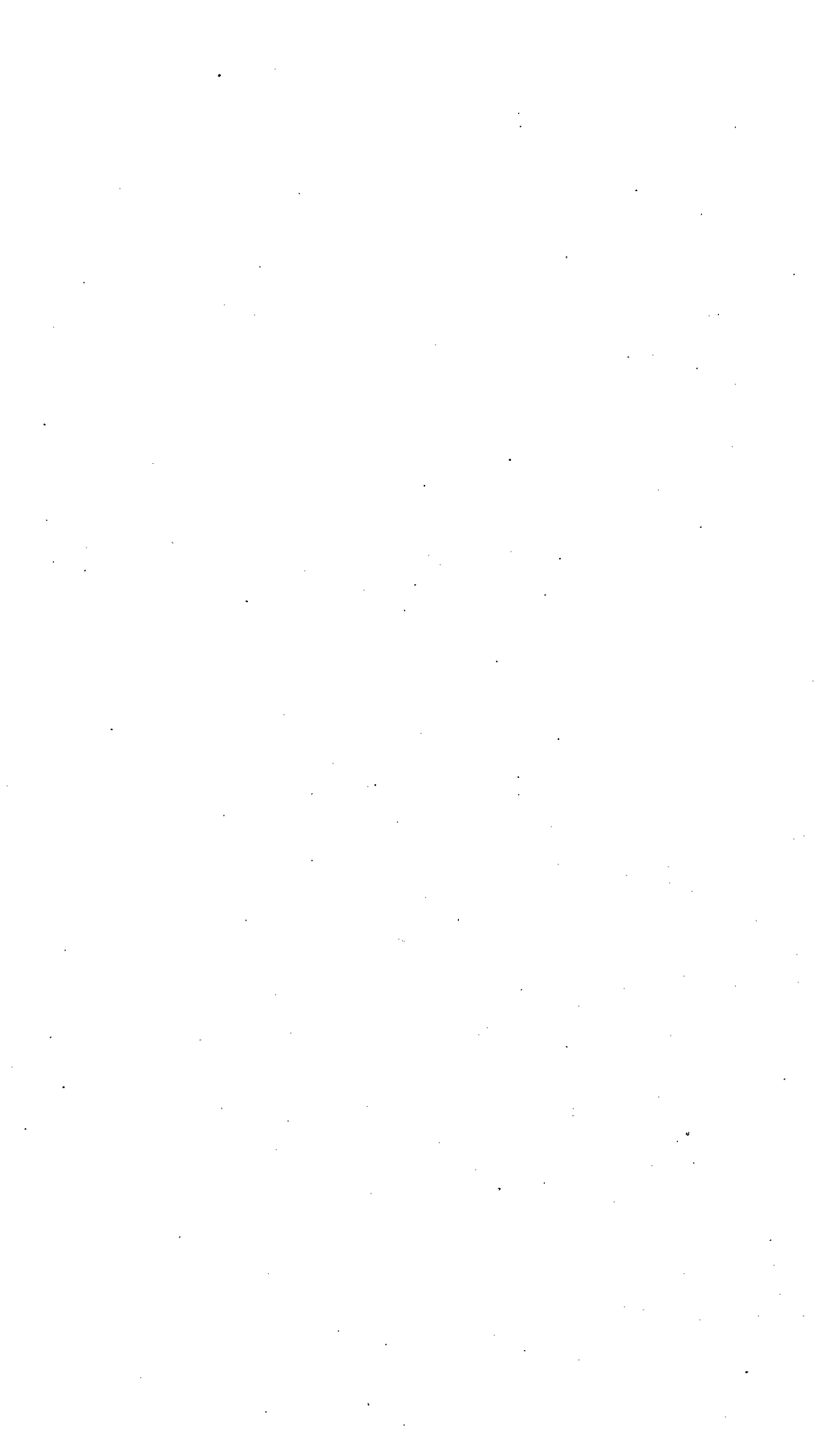
Az azonban kétségtelen, hogy a magyar politikatudomány ezzel a könyvvel egy újabb fontos állomásához érkezett, a bevezetőben röviden ismertetett eddigi munkákkal együtt most már rendelkezésünkre áll egy olyan jegyzetválaszték, amely alkalmas lehet arra, hogy a bevezető kurzusok háttéranyagául szolgáljon. A tudományterület legfontosabb feladata megítélésem szerint most már az, hogy alapkutatásokkal segítse az újabb munkák megszületését, hogy végre adatokkal erősítse meg vagy cáfolja azokat a toposzokat, amelyeket a magyar politológusok az elmúlt tíz évben leírtak. A tudományterületre nézve a legnagyobb veszélynek éppen azt látom, hogy megmarad a nemzetközi modellek ismertetésénél, és nem tesz kísérletet arra, hogy – elméleti fejtegetéseken és publicisztikai írásokon túlmenően – szisztematikusan feldolgozza a magyar politika történéseit. A magyar politikatudomány jelen állapotai leginkább a múlt századi szociológiához mérhetőek, azzal a jelentős különbséggel,

hogy a nemzetközi modellek, kutatási irányok segítenek megmutatni az utat a valódi tudományos teljesítmény irányába.

A tudományterület intézményesülése, a berendezkedés és a konszolidáció fontos állomása Bayer József könyve. Ezt követően elméleti megközelítésből most már az olyan munkáknak van létjogosultságuk – mint a nemzetközi mércével mérve is alapműnek számító, a közelmúltban megjelent, Lánczi András által írt *Demokrácia és politikatudomány* című monográfia –, amelyek egy-egy területet járnak körül aprólékosan, akár normatív irányultsággal. A terep most már a kutatásé kell, hogy legyen, mert e nélkül minden, amit ma magyar politikatudománynak hiszünk, nem egyéb, mint egy ócska légvár. S hogy aztán a „szentháromság” jegyében, vagy valami másban építkezünk-e, e nézőpontból apró részletkérdésnek számít csupán.

IRODALOM

- Bihari Mihály–Pokol Béla, 1992, *Politológia*. Budapest, Universitas
Fisichella, Domenico, 1991, *A politikatudomány alapvonalai*. Miskolc
Gyurgyák János (szerk.), 1999, *Mi a politika?* Budapest, Osiris
Haskó Katalin–Hülvely István, 1996, *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány
Körösényi András, 1998, *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris

PESTI SÁNDOR

Magyar liberalizmus a XIX. században

Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története

II/1. k. Budapest: Korona Kiadó, 1999.

Schlett István terve, a magyar politikai gondolkodás történetének megírása, jelentős vállalkozás. Jelen kötet e munka második kötete, pontosabban annak az első fele. A szerző ugyanis a magyarországi liberalizmus korszakát két részletben dolgozza fel, elkülönítvén – a német liberalizmuskutató Lothar Gall tipológiáját felhasználva – annak „mozgalmi” és „berendezkedő” szakaszát. E munka tehát a mozgalmi szakaszt tekinti át a Hitel megjelenésétől a liberalizmus 1848. márciusi hatalomra kerüléséig.

Ez az időszak már – szemben az első kötettel – a szerző szűkebb kutatási területéhez tartozik, és ez tükröződik is a művön. Végig érződik a befektetett hatalmas munka, az, hogy keményen megküzdött minden egyes szöveg értelmezésével. Aki ugyanis olvasta már eredetiben múlt századi nagyjaink alkotásait, az tudja, hogy nem egykönnyen „adják meg magukat” a ma emberének. A régies nyelvezet, a bonyolult mondatfűzés igen megnehezíti a kutató dolgát – ez is magyarázata lehet a gyakori értelmezési vitáknak, téves interpretációknak. A szerző a szövegeket az adott időben, az adott paradigmán belül értelmezi, elkerülve ezzel a visszavetítések, történelmietlen hasonlítgatások gyakran tapasztalt hibáját.

Igen nagy szolgálatot tett Schlett István a mai olvasóknak azal, hogy miután a műveket elmélyült kutatással feldolgozta, azokat – bőségesen és hosszan idézve belőlük – számukra „émészthető módon” feltalálta, logikus gondolati rendbe igazít-

va értelmezte azokat és – ahol ennek relevanciája volt – egymással összevetette őket.

Ennél többre azonban nem is törekedett. Saját maga által kitűzött célja ugyanis „megérteni” és nem „megítélni” gondolkodóinkat, illetve műveiket. Ehhez a munkamódszerhez szigorú következetességgel igyekezett tartani magát, és csak nagyon ritkán esett ki – maga vállalta – szerepéből.

A könyv öt fejezetre oszlik. Az elsőben a liberalizmus áttörését tárgyalja, alapvetően Széchenyi művein keresztül (Hitel, Világ). A következő két fejezet a liberális tematikát és a programokat tekinti át. Igen nehéz – gyakorlatilag megoldhatatlan – feladat a liberális tematika ezer szállal összefonódó, különböző aspektusait különválasztani és úgy tárgyalni. Hisz a nemzeti szabadság, a nemzeti szuverenitás programja magába foglalta nemcsak az osztrák befolyás megszüntetését (csökkentését), a nemzeti nyelv és kultúra mind szélesebb körű elterjesztését, hanem magának a modern értelemben vett, az egész társadalomra kiterjedő nemzetnek a megteremtését (tehát a társadalmi-politikai rendszer átalakítását, a polgárosodást), és az abszolutizmus megszüntetését, a politikai berendezkedés megformálását is. A könnyebb áttekinthetőség mégis megkövetel egyfajta rendszerezést. A szerző három részre bontja a liberális tematikát, külön alfejezetben tárgyalja a nemzet, a polgárosodás és a politikai berendezkedés kérdéskörét. Ez mindenképpen releváns szétválasztás, még ha a korszakban inkább a kétosztatú („haza és haladás”) megkülönböztetés volt is a jellemzőbb, továbbá Schlett István maga is megjegyzi, hogy a polgárosodás magában foglalta a „társadalmi, politikai, gazdasági, jogi rendszer egészének” megváltoztatását. (140.) Ténylegesen persze keverednek a témák, így a polgárosodás alfejezetben ugyanúgy szó van a nemzeti kérdésről is.

A liberális programokat három olyan kérdéskör köré csoportosítva ismerteti a kötet (Széchenyi–Kossuth „modor”-vitája, a „municipalisták” és a „centralisták” ellentéte, valamint a birodalomhoz való viszony problematikája), melyek valóban lefedik a liberális paradigmán belüli legfontosabb áramlatokat, álláspontokat. Ezt követően tárgyalja a liberalizmus ellenfeleit (fontolva haladókat, konzervatívokat), végül, az utolsó fejezetben a hatalomra jutott liberális politika megvalósuló, sikeres és problematikusnak bizonyuló elemeit. Itt esik szó – véleményem szerint súlyuknál talán kisebb terjedelemben – a radikálisok politikai gondolkodásáról is.

A liberalizmus politikai gondolkodását Schlett a műfajok igen tág spektrumában mutatja be.

Így szerepel az elemzésben politikai publicisztika, röpirat, tudományos munka (történettudomány, statisztika), útleírás, szépirodalom (regény, vers), különböző politikai testületekben elmondott beszéd (parlament, kerületi ülés, megyegyűlés). Eze-

ket olvasva szembetűnik az ellentét Schlett István már említett „megértő” és az elemzett szerzők „megítélő” hozzáállása között. Igaz ez a tudományokra is, beleértve még az elvileg legobjektívebb statisztikát is. A liberális történetírásról szólva kimutatja, hogy annak átpolitizáltsága, használt kliséi, toposzai, visszavetítései dogmatikus elemeket tartalmaznak.

Ami a személyeket illeti, gyakorlatilag mindenki szerepel a műben, aki a korban igazán tekintélyesnek számított, és eredeti gondolatai voltak. Talán Kölcseytől lehetett volna bővebben idézni, illetve Batthyányt lehetett/kellett volna szerepeltetni (Deák és Kossuth nyilván a következő kötetben is főszerepet kap majd).

A szerző, miközben – még az első kötetben – bemutatja, hogy a liberalizmus nem a semmiből termett Magyarországon, hogy nem pusztán külföldi import, hiszen az általa érintett kérdések legtöbbjét már a XVIII. század végévek felvilágosult politika képviselői is megfogalmazták, egyszersmind kiemeli a liberális paradigma merőben újszerű jellegét. A Hitelről megjegyzi, hogy az „nem részleteivel, egyes javaslataival, hanem szemléletével hozott fordulatot”(15.), hangsúlyozva, hogy „Magyarország gazdasági-politikai válságának radikálisan új magyarázataát adja”(21.), a benne foglalt program „a korábbi reformjavaslatoktól merőben eltérő”(22.).

Ezzel a közvetítéssel alapvetően egyetértve, magam a hangsúlyokon kicsit változtatnék és talán jobban kiemelném a kontinuitást a felvilágosult és a liberális paradigma között. Ha ugyanis megnézzük a XVIII. századvégi rendi felvilágosodás legjobbjainak reformtervezeteit, abban gyakorlatilag (ha kevésbé koherens és kevésbé kidolgozott formában is) megtaláljuk a liberális nacionalizmus által felvetett szinte összes kérdést. Hajnóczy, Batthyány Alajos, Berzeviczy, Nagyváthy műveiben olyan javaslatok merültek fel, mint a perszónalunió, az alkotmányos királyság, a magyar nyelv hivatalossá tétele, a politikai jogok nem nemesekre történő kiterjesztése, a tized, kilenced megszüntetése, az önkéntes örökváltság, a nem nemesek birtokbírhatási joga, a közteherviselés, a „natio” fogalmának kiterjesztése az ország összes lakosára, a népszuverenitás elve, a rendi kiváltságok megszüntetése, a jobbágyok aktív választójoga, a politikai és egyéni szabadság, a jogegyenlőség, az úriszék megszüntetése, a lelkiismereti szabadság, a zsidóemancipáció, az érdekegyesítés stb. Ezek a javaslatok némelyiknél (kivált Hajnóczynál) átfogó társadalmi-politikai reformok jellegét öltötték.

Természetesen más fogalmi keretben gondolkodtak, másra hivatkoztak, eltérő volt az érvelés módja, a használt retorika, a toposzok, a programok címzettje, valamint a reformtervek nem alkottak olyan szerves egységet, melyben szinte minden mindennel összefügg, és egymást feltételezi, mint majd a liberális

programok esetében. És persze más lett, jelentősen átalakult a befogadó közeg (melyre egyébként Schlett István is utal), sokkal több ember ismerte és értette meg, sőt tette magáévá a liberálisok által megfogalmazott reformgondolatokat. Mégis úgy gondolom, túlzók azok a megállapítások, miszerint: „A (bécsi) kormányzat és a (nemesi) ellenzék szembenállása belül maradt a régi keretekben, és a régi logikák alapján, a régi érvelésben fogalmazódott meg. A változtatásra itt is, ott is megfogalmazódó igények csupán a rossz közérzet kifejezései...”; illetve: „A felvilágosult politika két fő áramlatának egyike sem lépett túl az (abszolutista) állam és a (nemesi) rendek immáron két évszázados, újabb és újabb kompromisszumokhoz vezető konfrontációján” (280.).

Azért is fontosnak tartanám a korai előzmények erőteljesebb kidomborítását (tehát, hogy volt mire építeni), mivel ez a köztudatban egyáltalán nem él. A gimnáziumi történelemkönyv pl. úgy tárgyalja Széchenyi és a liberalizmus megjelenését, mintha az a semmiből bukkant volna elő. A szakirodalomból pedig maga Schlett István idézi Bartha Istvánt, aki szerint az operátumok megyei megvitatása az a vízváltó „amelyen innen a reformigénynek még a nyomai is alig fedezhetők fel Magyarországon” (77.).

Kiderül a könyv gazdag forrásanyagából, hogy a reformkor nagy liberális gondolkodói (Széchenyi, Eötvös, Kölcsey, Szemere, Böllöny) műveikben tematizálták mindazokat a kérdéseket, melyek az egyetemes liberalizmus „szentjeinél” megjelennek. Így mindegyikünkre jellemző a liberalizmus törhetetlen optimizmusa, a haladásba, a tökéletesedésbe vetett hit („magasabbban az emberiség nem állott még, mint ma”, az a gondolat, hogy van az emberi civilizációnak egy tökéletesnek mondható végcélja, ami felé az folyamatosan halad („a magyar... ne pandjon örökké, de induljon valahára meg az emberi közvilágosság végcélja felé”). Megjelenik a liberalizmus „tudományos világnézet” jellege, a tudományba, a társadalmi törvények megismerésébe helyezett naiv bizalom, az „előítéletektől szabad ész” dicsőítése, a „felvilágosodásban való elmaradottság” ostorozása. Közös liberális gondolkodóinkban a polgárság, a mesterség, a kereskedés, a haszonelv, a kalmárszellemben heroizálása, másrészt a múlt, a „rossz” tradíciók iránti kemény kritika („fel kell oldanunk a múlt és a jelen közötti köteléket... a múltnak történetévé kell válnia elvégre”).

Általános a liberális univerzalizmus gondolata („az emberek egy közönséges nagy hazában élnek”), az erkölcsi egalitarianizmus („minden ember egyformán becsületesnek születik”), az esélyegyenlőség (a cél, hogy „egy nemzeti családnak minden tagja a szerencse s dicsőség templomátul egyenlő távolságra helyeztetve, abba mindegyik beléphet, ki belbecse által oda felemelkedhetik”) hangsúlyozása. Többeknél

felbukkan az állami paternalizmus ostromozása, az állam mindent átható szerepének szűk korlátok közé szorítása („a magyar minden előmenetelét az isteni gondviseléstől vagy a kormánytól várja”).

Büszkén elmondhatjuk, hogy legjobbjaink a tematika gazdagsága, az írások gondolati mélysége, az érvek sokszínűsége vagy akár a stílus tekintetében semmivel sem maradnak le a liberalizmus „felkent” apostolaitól (tekintetbe kell persze venni a recepciókat, az áthallásokat). E téren is megállapítható tehát, hogy ha egy Széchenyi, egy Eötvös mondjuk Angliában látja meg a napvilágot, műveiket talán ma világszerte ismernék és idéznék! Kérdés persze, hogy foglalkoztak volna-e akkor politikai filozófiával?

A könyv egyik legnagyobb érdeme a két Dessewffy gondolatrendszerének alapos és tárgyilagos bemutatása. A magyar politikai gondolkodás szinte elfelejtette ezt a két kiváló férfiút. Mivel – alaposabban tanulmányozva írásaikat – méltatlannak ítélem meg ezt a mellőzést, valamivel részletesebben kitérnék rájuk.

A művelt felvidéki arisztokrata, gróf Dessewffy József úgy él az értelmiségi köztudatban, mint a nagy Széchenyi maradi gondolkodású, az évszázados rendi-nemesi szólamokat szajkózó, a kor szavát megérteni képtelen ellenfele, akivel szemben a jövő mindenben Széchenyit igazolta. Ezzel kapcsolatban helyesen mutat rá a szerző, hogy a kétségtelenül meglévő nagy különbség a két gondolkodó között elsősorban nem a (később még részletezendő) konkrét kérdésekben ragadható meg (sőt egyes esetekben Dessewffy javasol radikálisabb változtatást), hanem épp a politikai gondolkodásban, az értékrendben, a mentalitásban, a habitusban, a „modorban”. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy számos kérdésben lényegében ugyanazt vallják, csak más irányból közelítenek a problémához, más szempontokat hangsúlyoznak erősebben (például a nemzeti hagyományok és a külföldi átvételek viszonya, a törvények megváltoztatása). Másrészt ezt mindketten meg is állapítják műveikben („A dolgokban ritkábban hibázik a Gróf ítéletem szerint, de a módban igen gyakran” – állítja Dessewffy)¹

Schlett István azonban ezt az ellentétet a rendi és a liberális paradigma között látja, úgy ítéli meg, hogy a Taglalat a „régí típusú rendi konzervativizmus álláspontját” képviseli (266.). Magam ezt némileg másként gondolom. Véleményem szerint Dessewffy műve és az abban megfogalmazott gondolatok – legalábbis, ami a szemléletet illeti – közelebb állnak a modern, vagy ha tetszik, az „újkonzervativizmus” álláspontjához. Gondolatrendszerének legfontosabb elemei: tradicionalizmus, organicizmus, a társadalom töretlen fejlődésével szembeni szkepticizmus, tekintélytisztelet, antidoktrinerizmus, a közjóból való kiindulás („A régiek okosabbjai a közjóból származtatták a

külön-fogott Jót... az újabbak bölcsei a külön-fogottakat akarják elébb gazdagítani, hogy a status gazdaguljon.”²⁾, mind-mind a modern konzervatív gondolkodásnak is meghatározó jellemzői. Másrészt művéből kiderül, hogy a szerző nem csupán nagy klasszikus műveltséggel rendelkezett, hanem jellemző volt rá az elmélyült, önreflektív gondolkodás, olykor filozofikusabbnak, „értelmiségibbnek” tűnik még Széchenyiné is. Ezen állításaim alátámasztására néhány példát is hoznék.

Dessewffy hangsúlyozza, hogy vitapartnerének céljaival alapvetően egyetért: „Azok, amiket a Gróf jószándékkal kíván... bizonyosan, lassan-lassan ki fognak fejlődni” Sok konkrét kérdésben teljesen azonosul a „gróffal”, és a többi reformtervet sem ab ovo utasítja el, csak még nem tartja rá érettnak az országot. Egy helyütt „jelen-kori összeköttetésekhez és körül-állásainkhoz még most nem alkalmazható majmolások”-ról ír.³ A fekvő birtok „famíliához kötését”, minél kisebb piaci forgalmát (azaz az ősiség fenntartását) is csak addig tartja fontosnak, amíg a „nemzeti szorgalom” ki nem fejlődik, mint más „szerencsés nemzetekben” (nyilván elsősorban Angliára gondolt).⁴ A reformokat támogatja tehát, de hangsúlyozza azok szerves, fokozatos, a múltból építkező jellegét. Törekedni kell „a rozsdának törés veszedelme nélkül kíméletes lereszelésére, a megrögzött szokás vasas bőréről”.⁵

Dessewffy valóban megrója Széchenyit a magyarság állandó és keményhangú ostorozása miatt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ő az „extra Hungariam non est vita...” önbecsapó és korlátolt álláspontjával azonosulna. Ez esetben is a bíráló általa kontraproduktívnak tartott módját, a „modort” kifogásolja. Ő tudná támogatni Széchenyi ez irányú törekvéseit, ha „itthon csak *felrázta*, nem pedig *túrta* volna egyszermind a honi ganéjt”.⁶ (Kiemelések tőlem.) Több helyütt pedig ő is szigorú kritikával illeti a magyar mentalitást, az itthoni állapotokat. Megállapítja például, hogy a nemzet „eléggé selejtessé lett”, és „inkább kötő, mint takarékos”, „nagyjai a fényűzést, az örömlést és mindennemű pazérlást nagyobb részint elibe tennék a sanyarúbb hazafiuságnak”.⁷

Nagy-Britanniával kapcsolatos álláspontja sem tér el végtelenen a Széchenyiétől. Említettük már elismerő szavait a „nemzeti szorgalom” angliai kifejlődéséről. Azt is elismeri, hogy a szigetország nagy virágzásnak indult a hitelbőség, a kapitalista viszonyok elterjedésének következtében. Ő csak azt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy nem minden nemzet egyforma, és a reformoknak mindig a nemzeti sajátosságokból gyökerezőnek kell lenniük. Bírálja továbbá azt a szemléletet, amely egy nemzetet kritikátlanul felmagasztal. Amint megjegyzi, az angliai visszáságokat „...nem is emlegettem volna, ha a Szerző gyöngeséggel nem vádolná azokat, kik némely árnyékot is vesznek észre a ködös Britannián”.⁸

Más helyütt Széchenyi „államtalanító” koncepciójának következetlenségére hívja fel a figyelmet, így annak kapcsán, hogy a gróf az általa olyannyira szorgalmazott egyesületeket kormányzati felügyelet (ellenőrzés) alá akarja helyezni. Dessewffy ennek a nézetnek tulajdonképpen liberális kritikáját adja: „Tisztelni és kímélni kell mindenképpen a végrehajtó hatalmat, de oly kevéssé kell hatalmát törvényen túl nevelni akarni, valamint a kormányozottakét” (Egyébként ez esetben is épp Angliát hozza fel pozitív ellenpéldának, ahol ilyen javaslat nem mérülhetne fel.)

Ami Dessewffy konkrét kérdésekben elfoglalt álláspontját illeti: támogatja a hitelhez jutás fokozatos könnyítését (a hitelt egyelőre csak a birtokok jövedelmére és nem tőkéjére akarja alapozni); híve a kárpótlás melletti örökváltságnak, a robot és dézsma megszüntetésének, a parasztság országgyűlési képviselőtének, valamint a sajtószabadságnak; nem ellenzi a kereskedés fejlesztését, a pénzforgalom növelését, sőt a fémpénz papírpénzre váltását sem, és támogatja a céhek megszüntetését. Ez utóbbi véleményét alátámasztó érve („...azért, mert valaha hasznos hajtottak a czéhek, nem következnek, hogy most nem károsak a kézi-művek felvergődésére”⁹⁾) is mutatja, hogy Dessewffy egyáltalán nem az a múltban élő, reformokra képtelen maradi, akinek sokan gondolják.

A leírtakból következően nem értek egyet Schlett István ama „megítélésével”, mely „e pozíció tarthatatlanságát” hangsúlyozza, és azzal sem, hogy a Taglalásban megjelenő szemlélet „terméketlen voltárol” beszél (43.). Úgy gondolom, ha a tematika egyes elemeivel kapcsolatban ezen vélemények jogosultak is, épp a szemlélet, a gondolkodásmód, a habitus, a „modor” terén nem lehet egyértelmű „győztesként” kikiáltani Széchenyi Dessewffyval szemben. Azzal sem értek egyet, hogy Dessewffy reformprogramja csak a részleteket érintette (59.). A fentebb leírtak szerintem azt igazolják, hogy a maga organikus módján ő is az átfogó változtatások híve volt. Ezt támasztja alá egyébként a fiatal Eötvös támogató véleménye – amelyet Schlett István is említ –, és az sem lehet véletlen, hogy Dessewffy az „újítások” ellenfelei egyáltalán nem hivatkoztak.

Apjánál is jelentősebb gondolkodó volt a tündöklő tehetségű, fiatalon elhunyt Dessewffy Aurél. Schlett István írásainak elemzése során kimutatja, hogy munkássága lényegileg különbözik mind az előtte fellépő status quo konzervativizmustól, mind a halála után megszerveződő kormánypárti konzervativizmustól (szellemesen utal a „kormányzaspártiság” és a „kormánypártiság” különbségére). Az ifjú arisztokrata szemléletében, értékrendjében, habitusában az édesapjánál már említett elemek dominálnak. Csavarva egyet Bentham princípiumán, számára nem az egyének, hanem „e hazának lehető legnagyobb boldogsága” a fő cél. Ellene van az elvont, elméleti síkon han-

goztatott emberi jogoknak. Nem a liberálisok végcélját vitatja, hanem annak mozgalmi jellegét, a választott taktikát, az izgatóst, az alulról felfelé történő változtatást.

Igen sok konkrét kérdésben is a liberális álláspontot vallja (szólásszabadság, szavazati jog kiterjesztése, centralizáció (Eötvös), zsidók emancipációja, állam-egyház szétválasztása), megközelítése azonban mindahányszor a fontolva haladóké. (Jómagam Schlett Istvánnal ellentétben a politikai rendszer és örökváltság kérdésében sem érzem kibékíthetetlennek a két álláspontot.) Jellemző, hogy hol húzza meg Dessewffy a politikai táborokat megosztó fő választóvonalat. Szerinte az igazi ellentét a konzervatívok és mérsékelt liberálisok (Széchenyi, Deák), mint közös oldal, valamint a radikálisok (Kossuth, Madarász) között húzódik.

Összegezve elmondható tehát, hogy az a szemléletmód, mentalitás, habitus, amelyet a két Dessewffy képviselt, ma is jellemzi a konzervatív politikai gondolkodást. Ezért úgy vélem, itt lenne az ideje, hogy a magukat konzervatívnak tartó politikai erők felfedezzék önmaguk számára e két gondolkodót, és – nagy liberálisaink mellett – beépítsék őket előképeik pantheonjába. Annál kevésbé kellene ezt szégyellniük, mert az az Edmund Burke, akinek „töprengései” olykor szinte szó szerint visszaköszönnek szerzőinknél – sőt bizonyos kérdésekben az ifjabb Dessewffy a liberálisokhoz közelebbi álláspontot vall (zsidó-emancipáció, haszonelv, tekintélyelv) –, ma a toryk fő orákulmának számít Angliában.

Igen alaposan körüljárja a szerző a nemzeti problematika különböző aspektusait, a „haza” kérdéskörét. Bemutatja, hogy a kor szabadelvű gondolkodóiban a liberalizmus és nacionalizmus eszmerendszere szerves, egymást feltételező egységet alkotott, ami nem is lehetett másképp, hisz a nemzet megerősödésének, a modern értelemben vett nemzeté válásnak épp a társadalom tömegeinek nemzetbe való beemelése, azaz a polgárosodás és jogegyenlőség liberális programja volt az előfeltétele. Az univerzalizmus és a patriotizmus együttes vállalása sem okozott problémát legtöbbjük számára. Ez legplasztikusabban Széchenyi örökbecsű kijelentésében nyer kifejezést: „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani”

Ugyanakkor arra is rámutat Schlett István (és ezt jóval kevesebbet szokták emlegetni), hogy a legmélyebben gondolkodóknál (Széchenyi, Kemény Zsigmond) nemcsak „haza és haladás” organikus egysége, hanem bizonyos szempontból egymást kizáró jellege is megjelenik. Ez utóbbi elvi dilemma nálunk a gyakorlatban a nemzetiségi kérdésben ölt testet. A probléma gyökere, hogy a liberálisok nemzetfogalmában elválaszthatatlanul összekeveredett két megközelítési mód: a francia forradalomban körvonalazódó „államközpontú”, politikai és a német romantika által megfogalmazott „népközpontú”, kulturális nem-

zet – Magyarország soknemzetiségű jellege miatt – nem esik egybe. Erre a konkrét problémára persze majd minden liberális gondolkodónk reflektál – és folytat a követendő taktikáról késhegyig menő vitákat –, a nagy többségben azonban él a naiv liberális hit, hogy a nemzetiségek szépen, lassan felolvadnak a magyar politikai nemzetben, az érdekegyesítés, a jogkiterjesztés politikája automatikusan elvezet az asszimilációhoz, és így a két kategória előbb-utóbb egyé válik.

E kérdéskörrel kapcsolatban lenne egy kritikai megjegyzésem. A szerző azt írja, hogy a nemzetiségi kérdésben 1848 tavaszán „Kossuth pozíciójáról nem igazán volt hova 'előbbre lépni'”. (323.) Az alternatíva ugyanis a konföderáció vagy a föderáció lett volna. Úgy vélem – anélkül, hogy pálcát törnék politikusaink fölött –, ez elméletileg semmiképp sem igaz. Az ország, illetve a birodalom föderatív átalakítása nélkül is lehetett volna többletjogokat adni (hivatali nyelvhasználat, parlamenti képviselő, oktatás, egyház, korlátozott önkormányzatiság, tehát kollektív jogok), melyek jó részét a képviselőház 1849. júliusi határozata biztosított is.

Schlett a liberális programviták mindegyikét az egész könyvre jellemző – elmélyült alapossággal tárgyalja. Kossuth és Széchenyi vitájának bemutatásakor érzékelteti, hogy az igazi ellentétek nem a konkrétan felmerült kérdésekben, a stratégiában, hanem a szemléletben, a „modorban”, a követendő taktikában, az eljárások és eszközök megválasztásában, a reformpolitika dinamizálásában keresendők. Sőt, én úgy vélem, ezt sem lehet csak úgy általánosságban kijelenteni: a közöttük meglévő fő különbség az adott helyzet megítélésének eltérő voltából adódott ugyanis. Széchenyi úgy látta, hogy a reformok a 40-es évek elejére már áthatották a magyar társadalom politizáló részét, míg Kossuth ennek ellenkezőjét gondolta. Ne felejtjük el – és erre Schlett István is emlékeztet –, hogy jó 10 éve még Széchenyi volt „ujjhúzó”, ő mondta, hogy „sarkantyú kell ide, s nem fék”. (Persze ennyi idő alatt az ember mentalitása, habitusa akár változhat is.)

Itt jegyezném meg, hogy némi ellentmondást látok mind Kossuth, mind Széchenyi gondolatmenetében, érveiben (ezt Schlett István nem emeli ki). Míg ugyanis Széchenyi egyfelől azért óv a túlzott mozgósítástól, mert szerinte már a reformszellem és -szándék általánossá vált („...már nem fűteni kell a kazánt, inkább a tűzvészttől kell tartani”), másik érve éppen az, hogy „a magyar nép minden alkotmányos népek legalacsonyabb lépcsőjén áll”.

Kossuth pedig egyrészt azt állítja, hogy a reformszellem még közel sem olyan kiterjedt, ahogy azt Széchenyi vallja, másrészt a magyar társadalom helyzetét és a magyar állam berendezkedését (például a megerendszert) nem érzi annyira lesújtónak, mint vitapartneré.

A municipalisták–centralisták vitájának ismertetése során az előbbi tábor (Kossuth, Wesselényi) jóval kisebb teret kap, mint az utóbbiak (Kemény, Eötvös). Ezt persze részben magyarázzák az érvek között meglévő terjedelmi és intellektuális különbségek. Kiválóan érzékelteti a szerző, hogy ez a vita jóval több volt, mint amiről eredetileg szólt – az egész átalakulás mélységét, lényegét érintette.

A vita bemutatása kapcsán egy rögzült téveszmét is eloszlat a szerző. Többször érte-éri az a vád Eötvöst, hogy doktriner módon ragaszkodott a feudális eredetű, korszerűtlen megyerendszer megszüntetéséhez, a központi kormányhatalom megerősítéséhez, akaratán kívül is gyengítve ezzel a nemzeti ellenállás erejét. Ezzel szemben Schlett István bőségesen idéz a Reformból arra vonatkozó passzusokat, melyek mutatják, hogy Eötvös reformkoncepciójában elválaszthatatlanul összekapcsolódott a központosítás elve a magyar parlamentnek felelős kormány megeremtésével. És amíg nincs más (jobb) alkotmányos garancia, ő is ragaszkodik a megyéhez. Amikor pedig a Habsburg-abszolútizmus fokozta centralizációs törekvéseit, fel is hagyott „megyeellenes” propagandájával.

Az sem igaz, hogy ez a koncepció önkormányzatiság-ellenes. Eötvös ugyanis azt hangsúlyozza, hogy a magyarországi megyerendszer egyaránt ellentétben áll a centralizáció és a korszerű önkormányzatiság elvével, ráadásul elnyomja az autonómia alacsonyabb szintjeit (az egyént és a helyi önkormányzatokat).

Magam a bőségesen idézett források alapján úgy látom, hogy a lényegét illetően nincs vita Eötvös és Kossuth között: mindketten végcélként egy magyar parlamentnek felelős, központosított magyar kormányt képzeltek el, amely alatt egy korszerűsített, némileg csökkentett, de az önkormányzati elvnek megfelelő jogállású megyerendszer áll. Csak míg Kossuth inkább az egyik aspektust (a megújulni képes megyék alkotmányvédő funkcióját), addig Eötvös a másikat (a fennálló megyerendszer reformálhatatlanságát, a központosítás fontosságát) hangsúlyozta. A közigazgatási rendszer reformjának részleteiről azonban nemcsak Kossuth, de Eötvös sem nyilatkozik. Pontosabban csak annak horizontális elemeit vázolja fel (közigazgatás és bíráskodás, közigazgatás és politika szétválasztása), arról, hogy vertikálisan miként tervezi a megye jogállását, konkrétan milyen jogköröket hagyna meg a középszint számára, és mit vinne föl összkormányzati szintre, illetve mit adna le a helyi önkormányzatoknak, milyen formában képzei el a kormányzat ellenőrző-befolyásoló szerepét, igen keveset tudunk meg. Így a vita nem válik szakmaivá, „csupán” szemléletek, értékrendek csapnak össze.

A harmadik nagy programvita, a birodalomhoz való viszony bemutatásakor Schlett István interpretációjában összemosódik két kérdés, amelyek persze szorosan össze is tartoznak: a biro-

dalomhoz fűződő taktikai viszonyulás, az aktuálisan igénybe vehető és igénybe veendő eszközök megítélése, valamint Magyarország hosszú távú, stratégiai kapcsolata a Habsburg-birodalommal. Az ennek kapcsán bemutatott három vélemény közül azonban mind Széchenyié mind Kossuthé csupán az elsőt érinti, a szerző pedig csak Eötvös stratégiai koncepcióját ismerteti részletesen. Kérdés, hogy néhány általános észrevétel kivül (például Széchenyi megjegyzése az ellenzék hatalomra kerülésének beláthatatlan következményeiről) valóban nem volt-e ki-kristályosodott véleményük erről az alapkérdésről.

A programokkal kapcsolatban végül még egy megjegyzés: az 1848 tavaszán meg nem oldott problémák közül – az elemzett zsidó- és nemzetiségi kérdés, valamint az osztrák–magyar viszony mellett – meg lehetett volna említeni a nem úrbéres földek megváltásának sokakat érintő, és később komoly gondokat okozó problémáját.

Az is kiderül az ismertetett forrásokból, hogy liberális gondolkodóink közül Eötvös állt legközelebb a mai értelemben vett „politológusi” kategóriához. Már 48 előtt írott Reform című munkájában is több olyan elejtett megjegyzésével találkozhatunk, melyek századunkban váltak a politikatudomány bevett közhelyeivé. Már ekkor leírja, hogy a pártoknak a társadalom érdek- és értéktagságát kell kifejezniük. Megállapítja a bürokrácia és a politokrácia szétválasztása XX. századi elvének (pl. Max Weber) fontosságát. Értekezik a politikai testületek (közgyűlés, parlament) funkcióiról, beleértve a politikusok szocializációját-rekrutációját is! A népképviselői parlamentarizmus szorgalmazásával egyidejűleg pedig már látja annak fogyatékoságait is: pártszempontok öncélú érvényesítése, hatalomváltáskor a közigazgatás bizonytalanságainak problematikája.

Az is egyértelművé válik Schlett István könyvéből – amit persze már eddig is tudtunk –, hogy a leginkább politikus alkata nagy liberálisaink közül Kossuth Lajos volt. Ráértett arra, hogy egy politikusnak sarkosan kell fogalmaznia, hogy a nemzet és a kormány viszonyát például mint a jó és a gonosz küzdelmét kell ábrázolnia. Az észérvek hatékonyságának korlátait is korán észreveszi Kossuth. Ahogy Schlett István fogalmaz: „Elvileg vitatja Széchenyi azon felfogását, mely a helyesnek tartott politikát mindenekelőtt intellektuális tevékenységnek, érzelemmentes 'hideg számolásnak' tekinti. Kossuth a politikát társadalmi csoportok konfliktusaként fogja fel, melyben az eredményességnek nem a ráció, hanem az erő a feltétele.” (175.)

Persze, hogy Széchenyitől sem volt teljesen idegen a politikus gondolkodás, azt jól mutatja Schlett István egy másik megállapítása, a grófnak a liberalizmus és nacionalizmus elvi összeegyeztethetőségét illető, már említett kételyeivel kapcsolatban: „Politikusról lévén szó, végső következtetése persze nem zárja

ki a paradoxon feloldását” (103.). Ezt követően a szerző általánosságban is megfogalmazza a politikusi gondolkodás egy nélkülözhetetlen attribútumát, melyet napjainkban is érdemes figyelembe venni politikusaink megítélésekor (különösen a más alrendszerben tevékenykedő, más gondolkodásmóddal bíró, így a politikusok irányában olykor kevés empátiával rendelkező társadalomtudósoknak, politológusoknak): „A politikusnak meg kell őriznie cselekvőképességét, és ez olykor megköveteli a tompaságot a problémák mélysége iránt” (104.).

Összességében elmondható tehát, hogy Schlett István könyve rendkívüli alapossággal és elmélyültséggel megírt munka, amelyre nem sajnálta az időt és az energiát a szerző. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert épp a modern társadalomtudományok művelőinél nagy a kísértés, hogy a sanyarú anyagi helyzet és az ebből következő kiterjedt feladatvállalás következtében az alkotók nem megfelelően kiérlelt, megmunkált műveket adjanak ki a kezükből. Bizony, ennek a kísértésnek nem mindenki tud ellenállni!

Barátai, pályatársai és tanítványai tanulmánykötetet állítottak össze Schlett István 60. születésnapja alkalmából. A kötetben Bihari Mihály személyes hangvételű köszöntőjét politikaelméleti tanulmányok követik a politikai gondolkodás, a politikatörténet, a politikai kultúra-politikai rendszer, valamint a nemzetközi politika tárgyköréből. A könyv végén a szerkesztők közlik Schlett István írásainak tiszteletet parancsoló mennyiségű jegyzékét. Ehhez kapcsolódva én is kívánom a Tanár Úrnak, hogy a Jóisten adjon számára erőt és kitartást vállalkozása végigvitelére!

JEGYZETEK

¹ Dessewffy József: A hitel című munka taglalata. Kassa 1831. In: Széchenyi István összes művei. II. k. Budapest, 1930. 589.

² 524–525. o.

³ 640.

⁴ 608.

⁵ 580.

⁶ 569.

⁷ 550.

⁸ 569.

⁹ 553.

ABSTRACTS

KENDE, PÉTER:

TURNING AWAY FROM POLITICS AS A CHALLENGE OF THE TWENTY-FIRST CENTURY

The starting point of the author is that the interpretation of turning away from politics is only possible in democratic systems. He states that signs of increasingly turning away are manifest at the end of the century, indicated among others by a decreasing voter turnout and party membership, by the political and party organs and products of the press being pushed into the background, by a decreasing civilian political activity. After having identified the facts, the author isolates four explanations by analysing the possible causes of these phenomena. He mentions in the first place the increasingly vigorous realisation of the individual ideal of life, a disillusionment in the functioning of democracy in the second, which has different reasons in Western Europe and in the Central and East European new democracies, in the third place he stresses the effects of the processes of globalisation, which, in his view, devalue faith in the importance of national democratic politics. Finally, in the fourth place, he mentions the narrowing of political alternatives as a cause.

The final part of the paper discusses how far turning away from politics represents a challenge for modern societies.

BÉNDEK, PÉTER:

THE ROLE OF THE NATION-STATE IN EUROPEAN INTEGRATION

The starting point of the paper is the situation in which the European Union is such a developing political community the future of which is uncertain for the time being. The member-

states themselves do not exactly know what they want. However, integration has been progressing rather along conflict treatment and not along social engineering, hence it is expedient to handle it accordingly. The research of the author is focused on one of the most obvious conflicts, the one between the nation-states and the Union, and it tries to survey the characteristic features of that conflict.

At the same time it is visible that at present an autonomous scientific terminology and set of norms, adjusted to the radically new conditions, are not available. The conceptualisation of the European processes mostly continues to be done along the most consolidated patterns of the nation-state. The genetic terminology has become void and incoherent. The problems of functional approach are highlighted by the issue of legitimation, profoundly discussed by the paper, as symbolic elements cannot be left out of legitimation, which, in their turn, cannot be activated under the aegis of functionalism. As the acknowledgement of efficiency cannot be made an exclusive factor of legitimation, the advocates of a closer integration are increasingly pressed for a reevaluation of the possibilities of the traditional legitimation of the EU. It is highly unlikely that functionalism as an autonomous language would again appear on the agenda. It is more probable that it would slip into the genetic concept.

At any rate, with the strengthening of a demand for a European policy of identity a serious adversary of national identities and nation-states has emerged. But even at a first sight it is obvious that it is the nation-states based on ethnic identity among them, the adjustment of which may be accompanied by the greatest difficulties, and citizen identity of the citizen-type may more easily overcome the hurdles.

The author agrees with calling the EU a 'contested polity' and that measuring the legitimacy of the supra-state disregards a few factors (such as the gradual incorporation of the EU into the practice of the nation-state which makes specific reflections impossible to compare; or the indirect nature of the set of EU institutions which invalidates direct taking to task along the pattern of the nation-state) beyond the distorting ones when the traditional means of the nation-state are used (public opinion polls and the study of the 'democratic deficit').

The paper draws the conclusion that the legitimation of the EU strongly depends on winning over the political institutions of the nation-state. The ruling national parties and their governments strongly influence the decision-making of the Union, even by their shaken support at home. Thus the European and national policies of the parties cannot be studied independently of each other, when they belong to the rare class of political actors who happen to be present in both venues

simultaneously. On this basis perhaps our assumption is justified that they are one of the most important actors of the legitimation of the EU, and are important mediators of its legitimacy. The (national) political parties play a constructive role from the angle of the legitimacy of the EU, and the growing competency of the EU does not weaken, but, on the contrary, may strengthen them.

SEYMOUR MARTIN LIPSET:

THE END OF POLITICAL EXCEPTIONALISM?

The United States, as noted by Alexis de Tocqueville and Friedrich Engels, among many other visitors to America, is an "exceptional" country. The term "American Exceptionalism", first formulated by Tocqueville in the 1930s, and since used in general comparative analyses, became widely applied after World War I in efforts to account for the weakness of working class radicalism in the United States. The American system has always placed a lesser emphasis on class awareness and organization than the Old World.

Has anything recently changed? Lipset argues that the United States is no longer exceptional politically, because the Old World left is becoming more like American. As European countries reached new heights of affluence and mass consumption, they began to resemble the United States., socially less stratified, less status bound and much better educated.

America, however, still remains an outlier at one end of many international indices of behavior and values. Americans still lean more to the libertarian side, Europeans to the egalitarian. Americans prefer a competitive, libertarian society with an effective but weak government. The United States is no longer as exceptional politically, though it still remains more unique socially.

JUDIT HAMBERGER-IMRE SZILÁGYI:

COLLAPSE OF FEDERATIONS. TWO CASE STUDIES: CZECHOSLOVAKIA AND YUGOSLAVIA

At the beginning of the 90's collapsed two such East-Central-European countries which were established partly as a result of domestic demand and partly due to foreign pressure. The then established states aspired to unite different nations with

strong cultural and national identity, with significant differences in economics and cultural traditions, and create a new and homogeneous nation: the Czechoslovak and the Yugoslav nation. This concept was widely supported by the nations in leading role (the Czech and the Serbians respectively) while the smaller ones rather tried to preserve their own culture and reach equality of status. They believed to be able to achieve this within the federative system of the state. However the federation established during communism failed to fulfill their expectations. The discontent with this system of political law turned conspicuous when they realized the crisis of the economics and legitimacy of the system. The tremendous differences in the opinions of the representatives of the federated nations, as they were forced to realize when trying to find new solutions to the situation, made it absolutely impossible for the federation to be supported any longer. The smaller nations kept claiming guaranties which would have given way only to a loose federation and pointed toward the creation of independent national states. This means that the deepest cleavages were right between the nations. The collapse was much harder in Yugoslavia because there were no clear dividing lines between the nations as there was between the Czech and the Slovaks. These disintegrations were contemporary with the European integration and were regarded by smaller nations as the precondition and first phase of their integration to Europe.

TOTH, CSABA:

COMPARATIVE ANALYSIS OF LIBERAL PARTIES

The study presents a comparative analysis of twelve West-European and two Hungarian liberal parties. The aim of the analysis is to find the common characteristics of liberal parties; to describe what role they play in present-day European political systems. The parties are compared with regards to electoral support, party profile and role within the party system.

The results of the analysis suggest a classification of liberal parties into two categories. Parties belonging to the first category advocate right-wing, neo-liberal economic policy, form coalitions with conservative and Christian parties and typically gain approximately 20% of the votes on national elections. These parties form the right pole of their party systems. Parties of the second category play a centrist role within the party system; they pole only about 5-10% of the

votes, participate in coalitions less frequently and often focus on post-materialist issues.

An additional typology of liberal parties can be created, based primarily on regional differences. Continental liberal parties are secular and urban, considering both their electorate and their program. The composition of the Scandinavian liberal electorate, on the other hand, shows no deviation from the national average in terms of religion, and Scandinavian liberal parties draw more support from rural than from urban regions.

As far as Hungarian liberal parties are concerned, the SZDSZ clearly belongs to the group of centrist liberals, while the evaluation of the Fidesz-MPP is more problematic and exceeds the limits of this study.

TÓTH, ANDRÁS:

HUNGARIAN TRADE UNIONS IN THE STORM OF POLITICS AND ECONOMY

In his paper the author deals with the situation and role of the Hungarian trade unions. As a starting point he takes up Valenzuela's theory according to which the ability of the trade unions to exercise pressure is jointly determined by two dimensions, namely by organisational strength and by political influence. On this basis there are three types of trade unions: social democratic, competitive and business types. The paper states about the development of Hungarian trade unions that it has rapidly left behind the phase of the competitive model and adjustment to the European model has begun. However, this process has suffered a break because the trade unions had been unable to exercise sufficient political pressure on the political system in the interest of simultaneously taken steps for the development of a tripartite conciliation of interests and for the consolidation and strengthening of the system of collective bargain.

NAGY, ÁDÁM:

CIVILIAN IN THE PITCH? STRUCTURES IF THE SET OF YOUTH INSTITUTION AFTER THE SYSTEMIC CHANGE: CIVILIAN PARTICIPATION

In the age of mass and electoral parties it is the civil organisations, delivering information, which link and interweave society and further social problems and issues

deserving support. The paper tries to present examples of such a neo-corporatist co-operation (between governmental and civil organisations dealing with youth), of their chances of operation and disharmonies, as reflected by the reigning governments of the day and of their ideas. At the same time it is totally indifferent from the angle of the interests of youth who is controlling the area, the essence, beyond a structure being under a uniform governmental control and functioning along a transparent vision, of the thing is that the administration should not be interested in red tape and squaring matters among ministries, but in actual work.

The paper surveys the set of youth organisations incorporating civil agents in its operation, the social embeddedness of youth organisations, but it does not study its sociological dimensions, which is undoubtedly a shortcoming of the analysis, hence it may slightly resemble a 'Potemkin village'. Yet, hopefully, it may offer some contributions to drawing the conclusion, worded many times, long ago in theory, namely that efficiency is not more important than results, the service of good objectives. As a result of the foundations of governmental functioning the state administrators of youth policy are often lost in the trap of efficiency.

FRICZ, TAMÁS:

WHAT WILL HAPPEN TO THE PARTIES?

In his paper the author tries to find an answer to the question what role, task and function are awaiting political parties in the modern sense of the term in the twenty-first century. The author expounds that there is growing criticism of the activities of parties in developed democracies in public, in public discourse as well as in the literature of political science, in this respect the academic as well as non-academic views are similar. On the other hand, and almost parallel to the former one, there have been changes in the functioning of parties considered 'classical', certain well-known functions of parties are being pushed into the background, while different, hitherto less known functions gradually come into the foreground, moreover, they begin to play a central role. Thus crisis as well as a change of function are taking place almost simultaneously, in close interrelationship, raising basic issues. These are the following: will the parties survive in the long run in the democracies of the twenty-first century? If they survive, how can they overcome their crisis symptoms and what kind of changes will that cause in their political and institutional roles?

If there is to be a change of function how radical it is going to be, and what will be its political and systemic significance?

The paper attempts to study these issues. Basically its area of study is Europe, and mostly the world of developed democracies, however, it is at least as exciting an issue how the new parties of the East-Central, and Central European new democracies would enter the age bringing along crisis symptoms and potential changes of function of modern parties.

CONTENTS

PAPERS

<i>Kende, Péter</i> : Turning away from Politics as a Challenge of the Twenty-first Century.....	5
<i>Bédek, Péter</i> : The Role of the Nation-State in European Integration ...	15
<i>Lipset, Seymour Martin</i> : The End of Exceptionalism?	29
<i>Hamberger, Judit – Szilágyi, Imre</i> : The Dissolution of Federations. The Cases of Czechoslovakian and Yugoslavia	55
<i>Tóth, Csaba</i> : A Comparative Analysis of Liberal Parties	87
<i>Tóth, András</i> : Hungarian Trade Unions in the Storm of Politics and Economy	151
<i>Nagy, Ádám</i> : Civilian in the Pitch? – Structures of the Set of Youth Institutions after Systemic Change: Civilian Participation	185

ESSAY PAPER

<i>Fricz, Tamás</i> : What Will Happen to the Parties? Crisis Phenomena and a Possible Change of Foundation of Parties in the Twenty-first Century	213
--	-----

DISCUSSION

<i>Debreczeni, József</i> : "Journalistic Political Science": Squaring the Circle	243
<i>Jobbágy, József</i> : The Learned Journalist	253

BOOKS

<i>Török, Gábor</i> : A Textbook of Holy Trinity.....	259
<i>Pesí, Sándor</i> : Hungarian Liberalism in the Nineteenth Century	267

INFORMATION	279
-------------------	-----

ABSTRACTS.....	283
----------------	-----
